

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

5. ÉVFOLYAM, 2. SZÁM
2017

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

Főszerkesztő: FRISNYÁK SÁNDOR

Szerkesztő: KÓKAI SÁNDOR

Tanácsadó és Lektorai Testület:

BARANYI BÉLA ny. egyetemi tanár (Debrecen), BELUSZKY PÁL tudományos tanácsadó (Budapest), BERÉNYI ISTVÁN ny. egyetemi tanár (Piliscsaba), DÖVÉNYI ZOLTÁN egyetemi tanár (Pécs), HAJDÚ ZOLTÁN tudományos tanácsadó (Pécs), KOCSIS KÁROLY akadémikus (Budapest), PALÁDI-KOVÁCS ATTILA akadémikus (Budapest), SÜLI-ZAKAR ISTVÁN egyetemi tanár (Debrecen), VIGA GYULA egyetemi tanár (Miskolc)

Szerkesztőbizottság:

CSÜLLÖG GÁBOR egyetemi adjunktus (Budapest), DEMETER GÁBOR tudományos munkatárs (Budapest), GULYÁS LÁSZLÓ egyetemi tanár (Szeged), LENNER TIBOR főiskolai docens (Szombathely), NAGY MIKLÓS MIHÁLY c. egyetemi docens (Budapest), PAP NORBERT egyetemi docens (Pécs), SUBA JÁNOS térképtárvezető (Budapest), SZULOVSKY JÁNOS tudományos főmunkatárs (Budapest)

Címkép: a mádi zsidó hitközség 18. századi épülete (rabbiképző)

Technikai szerkesztő:

BANCSI PÉTER (bancsi.peter@nye.hu)

Szerkesztőség:

4401 Nyíregyháza, Sóstói út 31/B, telefon: 06-42/599-400/2276

Kiadó:

a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete
és az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság
Történeti Földrajzi Albizottsága

Felelős kiadó:

KÓKAI SÁNDOR intézetigazgató egyetemi magántanár

ISSN 2064-390X

A folyóirat kiadását

az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottsága támogatja

A folyóirat az Interneten is elérhető: [http://www.nye.hu/foldrajz/sites/
www.nyf.hu.foldrajz/files/torteneti-foldrajzi-kozlemenyek-2.pdf](http://www.nye.hu/foldrajz/sites/www.nyf.hu.foldrajz/files/torteneti-foldrajzi-kozlemenyek-2.pdf)

Nyíregyháza, 2017

Nyomdai munkák: Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft.

Felelős vezető: **Tóth Csaba** ügyvezető igazgató

TUDÓS, TANÁR ÉS ISMERETTERJESZTŐ A 80 éves Boros László munkássága

FRISNYÁK SÁNDOR

Dr. Boros László geográfus, főiskolai professzor nyolcvan éves. Nagy idő és nagy teljesítmény van mögötte. Életrajzáról és alkotó tevékenységének egy-egy részterületéről több tanulmány jelent meg, többnyire születésnapra köszöntőírásként.¹ Ez az írás is ilyen alkalmából készült, és a terjedelmi korlátok miatt csak pályaképvázlatnak tekinthető.

Boros László tanári pályafutása alatt (1962–2002) munkásságának három alkotóeleme, a *tanítás*, a *kutatómunka* és a *tudományos ismeretterjesztés* folyamatosan jelen volt, és szervesen összekapcsolódott. Nyugdíjasként, immár másfél évtizede, csak a tudományos alkotó tevékenységét tudja folytatni – terepmunkák nélkül. Helyhez kötődése miatt téma- és módszerváltásra kényszerült: a könyvészeti, statisztikai és kartográfiai források felhasználásával olyan összegző-szintetizáló műveket alkot, amelyek régebbi helyszíni vizsgálataira (terepismeretére) is épülnek. Tudományos munkásságát nem elszigeteltségben, a Nyíregyházi Egyetem (és jogelődje) földrajztudományi kutatóműhelyéhez kötődően folytatja, a tanszék örökös tagjaként. Tudományos munkáját, ahogy a régi időkben is, felesége, *Mester Judit* gimnáziumi földrajztanár segíti a forrásművek beszerzésével, a könyvtárközi kölcsönzések intézésével és más módon is.

¹ Dr. Dobány Zoltán (1997): Dr. Boros László hatvan éves. In: Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 4. Nyíregyháza, pp. 5-15., Uő. (2007): Dr. Boros László élete, tudományos pályája. In: Dr. Boros László: Az arany színű szőlővesszők és borok földjén. Földrajzi tanulmányok. Nyíregyháza-Tokaj, pp. 5-8., Frisnyák Sándor (2003): Dr. Boros László kutatómunkája Tokaj-Hegyalján és környékén. In: Frisnyák S. – Gál A. szerk.: Szerencs és a Zempléni-hegység. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 105-112., Uő.: (2012) A 75 éves Boros László köszöntése. Földrajzi Közlemények 136. 2-3. pp. 344-345, Uő.: (2015) Geográfus életrajzok. Adalékok a magyar földrajztudomány történetéhez. Nyíregyháza, pp. 36-45, 125-127., Kókai Sándor szerk. (2015) A nyíregyházi földrajztanárképzés öt évtizede. Nyíregyháza.

(1) Boros László *tudományos munkáját* egyetemi hallgatóként a szülővárosában, Tokajban kezdte *Pinczés Zoltán* (1926–2011) professzor geomorfológiai kutatócsoportjának tagjaként. A Tokaji-hegy szőlővezetében a talajeróziós, majd később a komplex természetföldrajzi vizsgálatai gyakorlati célokat is szolgáltak, eredményeit a szőlőtermelő gazdaságok hasznosították.

Kutatási területét kiterjesztette a Tokaj-hegylajai szőlő- és borgazdasági mikrorégió teljes területére, és összehasonlító vizsgálatokat folytatott más borvidékeken is. 1977-ben „A tokaji Nagy-hegy lösztakarójának pusztulása” c. doktori disszertációjában másfél évtizedes kutatási eredményeit foglalta össze, rengeteg mérési adattal és önállóan szerkesztett (geomorfológiai, lejtőkategória és eróziós) térképekkel. Értekezésében és szinte minden közleményében megfigyelhető a jelenségek és folyamatok gazdasági szempontú értékelése, a természeti tényezők és az emberi tevékenységi formák közötti összefüggések és kölcsönhatások elemzése. Kutatási eredményeit a szakmai folyóiratokban, táj- és település-monográfiákban, lexikonban és egyéb rangos periodikákban publikálta. Rendszeresen tartott előadásokat a tudományos konferenciákon, szimpóziumokon, nemcsak itthon, a Felvidék, Kárpátalja és Erdély több városában is.

Az 1970-es évek közepétől – tájkutató munkájának második szakaszában – érdeklődése kiterjedt Tokaj-Hegylajja, majd tágabb környezete, a Bodrogi-völgy, a Hernád-völgy és a Nyírség agrár-földrajzára is. A tanszéki kutatási programhoz kapcsolódva, a Nyírség és a Felső-Tisza-vidék agrár-földrajza mellett a társadalomföldrajz minden részterületével is foglalkozott. Helyzetelemző és értékelő tevékenységében érvényesítette a fejlődéstörténeti szemléletet és módszert, keresve a vizsgált tájak gazdasági elmaradottságának történeti okait. A genetikai elv alkalmazásával – az emberi tevékenységek térben releváns folyamatait, a kultúrtáj kialakulását és fejlődését, a gazdaság térszerveződését elemezve – Boros László eljutott a történeti földrajz műveléséhez is. Kéziratosa önéletrajzában megemlíti, hogy a korábban kialakult önálló tájkutató koncepciója és munkamódszere az 1980/1990-es években a tájökológia irányába mozdult el.

Az 1990-es évek közepén elkészítette és sikeresen megvédte „Tokaj-Hegylajja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjai és jellemzői” c. kandidátusi értekezését, mely később önálló kötetként is megjelent (1997). A táj- és humánökológiai szemléletű anyagfeldolgozásában a jelenlegi tájhasználat (környezetgazdálkodás) részleges megváltoztatását, a történeti kultúrtáj régi szerkezetének helyreállítását javasolta.

Értéktároló munkásságának külön szegmenstümeát képezi a történeti földrajz és a tudománytörténet művelése. A lokális és mikroregionális szintű hisztogeográfiai művei mellett kiemelkedő jelentőségű „A Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza” (1999) c. könyve, mely e tárgykörben alapvető forrás a további kutatásokhoz. Műfaját tekintve ágazati történeti földrajznak tekinthető, és mint ilyen, első tudományos hazai történetében.

Boros László

A Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza

Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságával és a mikrorégiót övező Zempléni-hegység, a Bodrog- és Taktaköz tájtörténetével foglalkozik, és ezek összessége alkotja Boros professzor eddigi életművének legértékesebb, időtálló, szaktudományunkat gazdagító részét.

(2) Boros László *tanári pályafutását* 1962-ben a tokaji gimnáziumban, egykori alma máterében kezdte, majd 1975-től 2002-ig Nyíregyházán, a főiskola földrajz tanszékén folytatta. Tokaji működése – a kezdetektől fogva – összekapcsolódott a tudományos munkával és folyamatos önképzésével. Kiemelkedő, kísérletező jellegű tanári munkájára és a módszertani szakfolyóiratban közölt oktatás-metodikai (tantárgy-pedagógiai) írásaira hamarosan felfigyeltek, majd megbízták a megyei szakfelügyelet (és azzal összefüggő tanár-továbbképzést szervező feladatok) ellátásával (1970–1975). 1975-ben, amikor Boros László meghívásunkra a földrajz tanszékre került, a geográfus berkekben már ismert személyiség volt, a magával hozott eredményei alapján adjunktusi kinevezést kapott. Nyíregyházán hamarosan beilleszkedett a tanszéki

Tudománytörténeti írásai egyrészt rövid életműmélátató tanulmányok, másrészt a Zempléni-hegység, a Bodrogek és a Hernád-völgy földrajzi kutatástörténetét összefoglaló művek. Ide sorolhatók még a Magyar Földrajzi Társaság Nyírségi Osztálya több évtizedes tevékenységét (vagy egyes nagyrendezvényeit) megörökítő cikkei is.

Boros László első, 1964-ben megjelent, a Harangod korrázios (derázios) völgyeiről írt – az egyetemi szakdolgozatán alapuló – tanulmányát napjainkig megközelítően további 250 publikációja követte (köztük önálló és társszerzőkkel írt könyvek, tudományos dolgozatok és tudomány népszerűsítő cikkek²).

Tudományos közleményeinek kb. 35-40%-a a szűkebb tájhaza,

² Részletezően: Dr. Boros László műveinek bibliográfiája. In: Boros László: Tokaj földrajza írásban és képben. Nyíregyháza-Tokaj, 2002. pp. 81-94.; Uő.: Földrajzi tanulmányok a Kárpát-medence északkeleti részéről. Tokaj-Nyíregyháza, 2014. pp. 334-366.

kollektívába, és működésének minden szakaszában magas színvonalon teljesítette oktatási, kutatási és tudományos szervező feladatait.

A tanszéken – több mint fél évszázada – folyamatosan érvényesül a kutatási szabadság, természetesen a kollektíva egészét érintő regionális, a megye területfejlesztését szolgáló kutatások elsőbbsége mellett.

Boros László továbbra is folytathatta a hegyaljai kutatómunkáját, és azzal párhuzamosan Szabolcs-Szatmár-Bereg megye természet- és társadalomföldrajzának is elismert kutatójává vált. Közreműködött a megyei monográfia agrárföldrajzi fejezetének megírásában, továbbá a közép- és alsófokú földrajz tanítást segítő *tanári kézikönyvek* megalkotásában is. Érdeklődési köre és a tanszék érdekei (feladatai) szerint több tantárgyat tanított, az elméleti stúdiumok mellett szemináriumi és gyakorlati foglalkozásokat is tartott, egy rövidebb időszakban a Mendöl Tibor Földrajzi Tudományos Diákkör tanárelnöki feladatait is ellátta. Mindezek mellett a földrajz tanárképzés néhány módszertani kérdésével, pl. a felvételi vizsgatapasztalatok elemzésével és értékelésével is foglalkozott, főiskolai tankönyvfejezeteket írt, terepgyakorlatokat, hazai és külföldi tanulmányutakat szervezett és vezetett.

Az 1990-es évek közepén – meghívott előadóként – három szemeszterben a miskolci Nagy Lajos Király Magánegyetem földrajz-ökológiai tanszékén, 1996-tól 2000-ig Beregszászon, a Kárpátaljai Magyar Főiskolán is tanított.

Boros László tanári és tudományos értékalkotó munkája elismeréseként 1984-ben docensi, majd 1996-ban főiskolai tanári kinevezést, 1974-től több alkalommal jelentős állami és tudományos egyesületi kitüntetésekkel is kitüntetését kapott. 2003-ban szülővárosa díszpolgárrá választotta.

1984-től 2000-ig tanszékvezető helyettesi szerepkörében jelentősen hozzájárult az oktatás- és tanszékfejlesztéshez, és aktív részese volt a tudományos műhelyünkhöz (is) kötődő szellemi reformfolyamatnak, a honi történeti földrajz megújításának.

(3) Boros László *ismeretterjesztő munkásságát* is Tokajban kezdte, majd – nagyobb kisugárzó hatással – Nyíregyházán folytatta. Tudós kutató és főiskolai oktatóként nem tartotta rangon aluli feladatvállalásnak a földrajzi ismeretterjesztés szóbeli és írásbeli formáit. Szívesen vállalt előadásokat a Kárpát-medence egy-egy tájegységéről, különösen az általa legjobban ismert mikro- és mezoregiókról, városokról, olykor egy-egy faluról is. Földrajzi ismeretterjesztő előadásai, a központi és regionális folyóiratokban megjelent népszerűsítő írásai kiegészültek régészeti, történelmi, néprajzi és egyéb ismeretekkel, összességében honismereti szintézissé formálódtak. Feleségével közösen tett külföldi ismeretszerző utazásairól írt fényképes útirajzai először folyóiratokban, másodközlésben „Európa útjain, ösvényein” c. gyűjteményes kötetükben jelentek meg (1998).

(4) Boros László *közéleti és tudományos közéleti tevékenysége* is Tokajban kezdődött: 1968-tól tanácsstagként, majd 1990-től 2000-ig önkormányzati

képviselőként – feladatköréből eredően – aktív módon segítette-befolyásolta a város gazdaság- és kultúrafejlesztő politikáját. Nyíregyházi évei alatt egyrészt a régióban működő szakmai egyesületekben, másrészt – választmányi vagy tiszteleti tagként – a különböző tudományos társaságok országos vezető testületeiben tevékenykedett. 2015. április 24-én az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága a sárospataki várban tartott alakuló ülésén Boros Lászlót is tagjává választotta.

Összegzésként megállapítható, hogy dr. Boros László kandidátus, ny. főiskolai tanár eddigi – és remélhetően tovább gazdagodó – életműve maradandóan beépült a magyar földrajztudomány, az általános iskolai földrajztanárképzés és a Nyíregyházi Egyetem (és jogelődje) történetébe. Köszöntő írásomat azzal fejezem be, amit telefonbeszélgetéseink során gyakran megismételünk: az öregkori munkának, szellemi tevékenységnek nemcsak életfenntartó és élethosszabbító ereje van, hanem boldogságforrás is. Isten adja, hogy Boros László még sokáig részesüljön a boldogságforrás áldásaiból.

SZOLNOK VÁROS FUNKCIÓI ÉS FUNKCIÓVÁLTÁSAI AZ 1075–1526 KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN

VERESEGYHÁZI BÉLA

The functions and changes in functions of the town of Szolnok between
1075–1526

Medieval Hungary was short of real towns. The county centres were taken towns because of their functions although they were rather big villages by their looks and sizes. Szolnok was one of these settlements, it stood out for its administrative and organizing roles - not for its craft, trade or transportation. In the course of its 500 years of history it could never reach the state of a real town as it was peripheric regarding geographic labour division. The hostile natural environment of Alföld and the relations in society of the era did not let it happen.

Szolnok város első – fennmaradt – említésének (1075, a garamszentbenedeki apátság alapító- és adománylevele) kilencszázadik évfordulóját jó negyven éve ünnepelte. Történelmi mértékkel kis idő múlva pedig elérkezik ennek az ezredik évéhez. A település történetét és jelentőségét több mint kétszáz éve vizsgálják a kutatók, de amint azt *Kertész R.* megjegyzi, „megállapítható mindazonáltal, hogy csupán a történet elején tartunk, és hosszú idő áll előttünk... az eddig elért eredmények pedig majdhogynem előzetesnek tekinthetők, amelyek számottevő része az elkövetkezendő kutatások fényében vélhetően módosulni fog.”¹

Jelen dolgozatban a történelmi földrajz oldaláról kívánjuk megvizsgálni a címben jelzett időszakban a település fejlődését. Bár a történelmi földrajzi kutatások az utóbbi negyven évben örömdetesesen megújultak és megsokasodtak, az Alfölddel foglalkozó tanulmányok száma rendkívüli módon megnőtt, az ország történetének első félezer éve mégis kevesebb teret kap még a nagy, összefoglaló igényű munkákban is². A földrajz tudományának prominens képviselői kétségtelenül hatalmas munkát végeztek, és – ehhez nem kell jóstehetség – még több munka vár a következő generációra. A nagy felsőfokú centrumok (Szeged, Debrecen, Nyíregyháza) környezetüket vizsgálták meg alaposabban, az Alföld középső része érintőlegesen jelent meg írásaikban. Ez a tanulmány ezen a helyzeten szeretne egy kicsit javítani.

¹ Kertész R. 2014., pp. 2.

² Beluszky P. 2001, Frisnyák S. 1990

Szolnok a tatárjárásig

A feudális magyar állam szervezésekor kialakított királyi vármegyerendszer egyik eleme volt Szolnok megye, mely a történészek szerint különleges alakulat volt keletkezése (alapítása) idején. Abban, hogy Szolnok vármegye már az államalapítás korai időszakában létezett, a kutatók egyetértenek³. Ugyanígy abban is, hogy ennek a vármegyének a feladata a kezdetektől a sószállítás biztosítása volt, a dési sóbányáktól a Közép-Tisza-menti Szolnok váráig⁴. Arra vonatkozóan, hogy akár egy történelmi pillanatig is egységes volt-e a megye, vagy eleve külön egységekben létezett, s csak a funkció kötötte össze, már nincs egyetértés⁵. Abban is vitáznak a történészek, hogy a vármegye nyugatról keletre, vagy éppen fordítva, keletről nyugatra épült ki, s a Szolnok és Dés között elterülő vidékeket a várbirtokok hogyan köthették össze⁶.

Györffy Gy. egy figyelemreméltó, mintegy széljegyzetét azonban – tudomásunk szerint – eddig nem vizsgálták meg alaposabban, maga a szerző sem Szolnokra értette sorait, amikor a következőket írta: „Az első alapítású vármegyék számbavételét megnehezíti, hogy István király 1009-i oklevelében feltűnik egy olyan vári szervezet (conpages civitatis) és körzete, amely Fejér megyében terült el. Ez azzal az Európa-szerzte elterjedt jelenséggel magyarázható, hogy a comitatuson belül volt kisebb várkerület is, mely utóbb maga is comitatussá válhatott, vagy elsorvad. Ilyen lehetett minálunk több, esperesség formájában fennmaradt várkerület, mint Baranyában Váty, Sopronban Kapuvár, Pozsonyban Sasvár, Újvárbán Heves és Pata...”⁷.

Véleményünk szerint Szolnok vármegye esetében is ilyen folyamat játszódhatott le. Az eredetileg egységes, ám gyorsan feldarabolódó vármegye nyugati része Szolnok várával és településével, valamint a hozzárendelt várnépek falvaival önállóvá vált. A nyugati és a keleti szolnoki részek közötti területeken a megerősödő és terjeszkedő Szabolcs és Bihar vármegyék elvágták az első időkben – legalábbis az uralkodó szándéka szerint – meglévő közvetlen összeköttetést a két megyetést között. Amint a gyér számú forrás mutatja, rövid időn belül a sóutak és a só kereskedelmének iránya is megváltozott, elsősorban a Maroson Szeged felé, valamint a Sebes-Körös völgyében vitték a só nyugatra, s mindkettő elkerülte Szolnokot⁸. *Selmeczi László* szerint: „Maga Szolnok város azonban továbbra sem volt sókamarahely, abban az értelemben, hogy ott sólerakat lett volna... az említett sóterületet (Dés és vidéke) és üzemait a megyéért felelős királyi biztos, a szolnoki várispán hatósága alá rendelték,

³ Györffy Gy., 1977. pp. 209.; Kristó Gy., 1988. pp. 437.; Szűcs J. 1993., pp 256.

⁴ Györffy Gy., 1977. pp. 209.; Kristó Gy., 1988. pp. 437.; Szűcs J. 1993., pp 256.

⁵ Györffy Gy., 1977. pp. 209.; Kristó Gy., 1988. pp. 437.; Szűcs J. 1993., pp 256.

⁶ Györffy Gy., 1977. pp. 209.; Kristó Gy., 1988. pp. 437.; Szűcs J. 1993., pp 256.

⁷ Györffy Gy. 1977., pp. 2098

⁸ Szűcs J. 1993., pp. 256.

akinek a sókereskedelem ellenőrzése volt a fő feladata”⁹. Szolnok tehát adminisztratív központ lehetett, melyet a központi akarat létesített és tartott fenn. Csak a 15. századi források hivatkoznak a szolnoki sókamarahelyre és annak kamarásaira, ekkor azonban már bőségesen¹⁰.

Mind *Selmeczi L.* 1975-ben, mind *Kertész R.* 2014-ben megegyezik a korai település funkcióival kapcsolatban: „Noha a biztosan azonosítható városi szerepkörök listája meglehetősen rövid, mégis a várispánságot és a megyét igazgató ispán itt székelt, emellett a szárazföldi úthálózatban elfoglalt helye, továbbá tiszai révhely volta vehető számba... Lakóinak megélhetését főként az őstermelés adhatta közvetlenül, a kézművesipar és a kereskedelem súlya jelentéktelen lehetett.”¹¹

Szolnok az egyházi közigazgatás egyik középszintű központja is lett, amint azt a 13. századi adatok alátámasztják. A váci egyházmegye szolnoki főesperességének névadó helye, s valószínűleg a várban állott temploma is.

Hogy mennyire bizonytalan történéseink ítélete Szolnok 11. századi állapotát illetően, azt éppen a garamszentbenedeki alapítólevél szóhasználatával kapcsolatos vita mutatja. *Szabó L.* 1996-ban a következőképpen vélekedik: „Szolnok első említésekor városként, civitasként jelenik meg, lakóit polgároknak nevezik ekkor és később is. Tehát Szolnok valóságos, fallal körülvett, erődített és polgárok lakta városnak számított már az Árpád-korban is, és egy nagyobb terület központja.”¹² *Kertész R.*, mintegy felelve az előbbiekre, ezt írja: „Jóllehet az, hogy a települést a 11. század második felében városként tüntették volna fel, nem felel meg a valóságnak... *Szabó L.* ugyancsak hibát vétett, amikor a szóban forgó apátsági oklevelet elemezve Szolnokkal összefüggésben a civitas szót vélte felfedezni, és azt városnak fordította. Ez a szó ugyanis egyáltalán nem szerepel a forrásban a település kapcsán, ráadásul *Németh P.* már jóval korábban bebizonyította, hogy a „civitas” ebben az időben nemcsak város, hanem királyi vár jelentéssel bírt. Ezen kívül *SZABÓ L.* azon állítása is megkérdőjelezhető, hogy Szolnok valóságos, fallal körülvett, erődített... városnak számít az Árpád-korban, mivel ezt egyetlen adat sem támasztja alá.”¹³

Szücs J. szerint „Magyarországon a 12. század közepe táján számon tartott ’78 város’ nagy többsége nem egyéb volt, mint ispáni vagy egyházi igazgatási központok váraljai függvénye (váras hely), jogilag heterogén, dominánsan agrárjellegű népességgel... E városelőzmények nagy része még legfeljebb egy „proto-urbánus” szintet képviselt.”¹⁴

⁹ Selmeczi L. 1975., pp. 29.

¹⁰ Benedek Gy.–Zádorné Zsoldos M. 1998., pp. 186-187.

¹¹ Selmeczi L. 1975., pp. 31.; Kertész R. 2014., pp. 20.

¹² Szabó L. 1996., pp. 39-42.

¹³ Kertész R. 2014., pp. 21-22.

¹⁴ Szücs J. 1993., pp. 223.

Az előbbiek fényében Szolnok egészen a tatárjárásig elsősorban igazgatási központként funkcionált. Amennyiben a városfogalom lényege – tekintet nélkül a település nagyságára – a központiságban, a központi szerep birtoklásában definiálható, Szolnok *igazgatási értelemben mindenképpen városként funkcionált*, mert a később Külső-Szolnok megyeként nevezett részt feltétlenül irányította, s magas rangú tisztségviselője révén a só kereskedelmén keresztül a keleti területeket is igazgatta *Mendöl T.* 1963, *Bácskai V.* 1965).

Ugyanakkor a kis területű Szolnok (a Tisza-menti részeket értve alatta) vármegye fontossága a Tisza és mellékvizei által teremtett mostoha természeti viszonyok miatt, a sóutak helyzetének és fontosságának megváltozásával már a tatárjárásig is csekély lehetett.

A korabeli Szolnok (Külső-Szolnok) vármegye az alföldi megyékhez hasonlóan (Csongrád, Csanád, Békés, Szabolcs) a folyó-térszínen helyezkedett el (*Csüllög*, 2000, *Süli-Zakar–Csüllög*, 2000). Az állandóan vízzel borított és az időszakosan elöntött területek uralták, amelyeket csak helyenként szakítottak meg a folyóvizek áradásaitól megkímélt, gyakran szigetszerűen a környezet fölé emelkedő térszínek. Az ezekre a területekre jellemző településszerkezet és a települések közötti alacsony szintű érintkezés alacsonyabb szintű gazdálkodási formákat is eredményezett (*Frisnyák*, 1995, *Csüllög*, 2000).

A tatárjárás még a leginkább felperzselt Alföldön is különböző mértékű volt, s bár pontos adatokra nem támaszkodhatunk, történészeink véleménye szerint „a legjobban elpusztított terület a mongol hadak felvonulási útja volt, mintegy fél vármegyényi szélességben... Vereckétől Dél-Zemplén, Dél-Borsod, Dél-Heves síkságán Pest megyéig... Pusztásodás figyelhető meg a Szamos és a Maros két partján, a Dunának és a Tiszának pedig nem csak a két partja néptelenedett el, hanem a Duna-Tisza-köze és a Tiszántúl folyóközi részei is, itt kaptak helyet utóbb az 1243-ban betelepített kunok.”¹⁵ Vidékenként igen jelentősek az eltérések. Míg a Tiszántúlon, Csongrádban és Csanádban az arány eléri, sőt meghaladja a 75%-ot, a szomszédos Békésben már 50, a Duna-Tisza alsó részén, Bodrogbán és Bácsban 45% az eredmény¹⁶.

Magára Szolnokra nézve az a vélemény, hogy a település elpusztult¹⁷, azt egy 1249-ben kelt oklevéllel bizonyítva, amelyben a király (IV. Béla) a Szolnokon lakó telepeseket földjeikkel Pál udvarbírónak adományozta. A következő másfélszáz évben a települést több ízben mint falut említik, egy 1355-ös oklevél arról szól, hogy Poroszló és Várkony között egyetlen más rév sem működhet. Erről a folyamatról írja *Szücs J.*: „A katasztrofális forráspusztulás miatt olyan települések esetében, mint Szolnok vagy Temesvár... nem zárható ki, hogy... mindkét régi ispáni 'váraljai' település esetében afféle népes hospes-településekre, vásárhelyekre kell gondolnunk,

¹⁵ Györffy Gy. 1987., pp. 30.

¹⁶ Szücs J. 1993., pp. 4.

¹⁷ Selmeczi L. 1975., pp. 31.

amilyen sok volt az országban... lesüllyedtek egyszerű falusias vásárhelyekké, anélkül, hogy közel s távol város alakult volna ki...”¹⁸

Nem erősítette a megye és Szolnok helyzetét a *kunok és a jászok betelepítése* sem. E privilegizált népeknek a leültetése elvette az esetleges vármegyei területi terjeszkedés lehetőségét, feudalizációjuk és kivételes jogi állapotuk pedig kívánatosabbá tette térségüket, mint a kis vármegyéét. A jászok ráadásul közelebb helyezkedtek el az Alföld északi részén Lengyelország felé tartó országos jelentőségű úthoz, és a természeti viszonyaik is jobbak voltak, a nagyobb hasznot hozó gazdasági ágaknak kedveztek.

Szolnok a 14-15. században

A 15. század elején változott a helyzet. 1380 körül Külső-Szolnok és Közép-Szolnok közigazgatásilag és jogilag is kettévált¹⁹. A megyei közgyűlések a továbbiakban döntően Szolnokon zajlottak, a nemesi vármegye tisztségviselői jórészt innen, kisebb részben az ekkoriban hirtelen megnövekedett jelentőségű mezővárosból, Tiszavarsányból keltezték okleveleiket. 1422-ben Zsigmond király kiváltságlevelében mentesítette a szolnoki mezővárosi lakosokat a királyi harmincadvám, a szárazvám és a vízvám, illetve a révbérek fizetése alól²⁰. Ekkoriban a megyében Szolnok, Varsány és (Mező)Túr emelkedett ki a települések közül, és egészen tárgyalt korszakunk végéig meg is maradtak ebben a pozíciójukban. Azt, hogy Szolnok – sok más alföldi megyeszékhelyhez hasonlóan – miért nem vált valódi várossá, elsősorban az országban elfoglalt helyzete, valamint a Magyar Királyság és az európai gazdasági változások megváltozott viszonya határozta meg. A 13-15. században ugyanis *alapvető változások zajlottak le Európában*, melyek eredményeként a keleti és a Földközi-tengeri gazdasági körzetek meggyengültek, Velence és a nyugati „világ gazdaság” pedig egyre erősebbé vált. Ez a folyamat magával hozta a hagyományos gazdasági szerepek átértékelődését is, Magyarországot arany- és ezüstmányászata kiemelte. Velence és Brugge (Bruges) vezetésével dinamikus, és ami térségünkre jelentős hatással bírt, expanzív gazdasági fejlődés indult el. A kereskedelem megújult, és nagyságrendileg is megváltozott, új területek emelkedtek fel (Levante, Hanza).

A tatárjárástól meggyengült ország nyugati fele – amely eddig is erősebbnek és fejlettebbnek bizonyult, és kevesebb kárt is szenvedett 1241-42-ben – három fontos kereskedelmi úttal kapcsolódott a kontinens élenjáró területeihez:

- a Velencéből Laibachon, Körmenden, Vasváron és Veszprémen át Fehérvárra, illetve Budára vezető,
- a Regensburg és Bécs felől Sopronon, Győrön át Budára tartó,

¹⁸ Szűcs J. 1993., pp. 270.

¹⁹ Benedek Gy. 2008., pp. 170.

²⁰ Benedek Gy–Zádorné Zsoldos M. 1998., pp. 186.

- a Brünnből Újvár, Nagyszombat, Esztergom érintésével Budáig tartó út.

Ezek a kereskedelmi utak fellendítették az ország nyugati és északnyugati felének kereskedelmét, kézműiparát, a Dunától északra lévő, és az északkeleti, illetve erdélyi ezüst- és aranybányászatot²¹. Természetesen a kivittel párhuzamosan a behozatal is nőtt, ennek haszonélvezői is elsősorban a fejlettebb országrészek voltak.

A *negyedik nagy kereskedelmi út* Budától Hatvanon keresztül, Kassán és Eperjesen át Krakkóba vezetett. Ez az útvonal lépett a tatárjárás után jelentéktelenné vált Verecke-Kijev útvonal helyébe²², s ez volt a legközelebbi Szolnok mezővárosához. Az adott társadalmi és gazdasági viszonyok között azonban ez a közelség nem jelenthetett a vármegye és Szolnok számára jótékony fejlődést. A Közép-Tiszavidék ugyanis a felpezsdült gazdasági élet szereplőinek nem tudott olyan árukínálatot adni, amelyért érdemes lett volna a mostoha természeti körülményeket félretéve új utakat nyitni.

A kereskedelem ilyen megváltozott ütemű és szerkezetű fejlődése kéz a kézben járt a városok kialakulásával, megerősödésével és felvirágzásával. Szűcs J. szerint: „Feltűnő most már, hogy a városiasodás eddig számba vett, nagyjából félkörösen elhelyezkedő nyugati és keleti zónái között az ország egész hatalmas belső térsége az Alföld északi peremvidékével és a hozzá délről, a Maroson túl csatlakozó Temesközrel együtt nem hogy a fentiekhez mérhető 'városi zónákat' nem mutat fel, hanem városokat is csak mutatóba (Eger, Várad, Szeged)”²³. A Nagyalföld az a terület, a „belső térség” amely a „várostalan tömböt” alkotja. Szűcs J. két körülményt hoz fel ennek magyarázatára az európai változásokon és azok magyarországi hatásán felül:

1. „Ez a tömb etnikailag idegen területektől szinte teljesen mentes – csupán a kunok és a jászok csoportjai által tarkított –, összefüggő magyar településterülettel azonos”. Természetesen a kunok és a jászok akkoriban még nem hogy városokat sem laktak, hanem letelepedésük is csak lassan ment végbe, s a 15. század végén alakult ki a területükön egy, immár stabilnak mondható településszerkezet. Kivételt Berény jelentett, amely a 15. század végén már Szolnokkal, Varsánnyal és Túrral is vetekedhetett volna, ha Külső-Szolnok megyéhez tartozott volna.

2. A tatárjárás ezt a vidéket pusztította el legjobban az országban. Erről már fentebb esett szó, itt annyit tehetünk hozzá, hogy a városképző tényezők sem kaptak olyan utánpótlást az Alföldön, mint az ország nyugati felében.

²¹ Szűcs J. 1993., pp. 236-238.; Frisnyák S. 1990., pp. 32-37.; Csüllög G. 2000., pp. 121.; Süli-Zakar I.–Csüllög G. 2000., pp. 208.

²² Szűcs J. 1993., pp. 236-238.; Frisnyák S. 1990., pp. 32-37.; Csüllög G. 2000., pp. 121.; Süli-Zakar I.–Csüllög G. 2000., pp. 208.

²³ Szűcs J. 1993., pp. 273.

Szücs J. mindennel együtt a városiasodás ütemének kérdésében alapvetőnek tartja Magyarország európai peremhelyzetét, s hasonló ebben a kérdésben *Beluszky P.* értékelése is. *Beluszky P.* megjegyzi, hogy „Természetesen periféria csak centrum mellett létezhet, azzal szoros gazdasági, hatalmi kapcsolatban, s ezek léte a középkorban még vitatható.”²⁴ Úgy gondoljuk, hogy ez a vitathatóság a tatárjárás koráig állt fenn. Nem lehet véletlen, hogy a mongol inváziót megelőző korra *Szücs J.* fentebb már említett megállapítása a „78 város nagy többségéről” a jellemző. A nyugati (Velence, Brugge, Bécs, Brünn) kereskedelmi behatolás az országon belül centrummá emelte a dunántúli és az északi bányavárosi részeket, valamint a keleti városok övét. A dunántúli területek egyébként már korábban is birtokolták a politikai-hatalmi pozíciókat (Veszprém, Esztergom, Fehérvár, Buda).

A mostoha természeti viszonyoktól sújtott, nemesérceket nem birtokló, a mongoloktól legyengített és egyébként is kisebb és szegényebb népességgel rendelkező Nagyalföld természetesen nagy hátrányba került e nagy váltás időszakában. Ha Magyarország a fejlett nyugati területek perifériája, akkor az Alföld a gazdagabb nyugat-magyarországi területek perifériája lett a 14-15 században. *A kicsiny Külső-Szolnok megye még ennek a perifériának is a mostohagyereke lett.* A 15. században megélénkülő marhakereskedelemből Varsány és Túr profitált, az északon futó kassai–krakkói kereskedelmi útból legfeljebb Berény húzott hasznot. A marhahajtó út elkerülte Szolnok mezővárosát, melynek ekkor, a 15. század elején a megerősödő tiszai, folyami sószállítás hozott hasznot és központi szerepkört. A szolnoki sókamara helyét és fontosságát mutatja *Kubinyi A.* tanulmánya, melyet az alföldi városias települések vizsgálatának szentelt²⁵. Ebben, amíg Szeged 5 pontot kapott sókamarájának tevékenységére, addig Szolnok csak egyet. A jelek szerint tehát nem volt olyan nagy mértékű, mint azt korábban feltételezték. Ami a szárazföldi kereskedelem egyéb árucikkeit illeti, azok sem feltétlenül Szolnokot érintve kerültek az ország más részeibe. *Szücs J.* Váraddal kapcsolatban ezt írta: „...A Buda és Erdély között lebonyolódó áruforgalom fő árama terelődött át a Sebes-Körös völgyébe. A fejleménynek egyidejűleg oka és következménye Várad városiasodása...”²⁶. A Nagyalföld akkoriban másik valódi városa, Szeged szintén a 14. századtól növekedett meg, kereskedelme révén. Amennyiben Szolnok kereskedelme az említett településekéhez hasonló lett volna, bizonyára a valódi várossá válás útjára lépett volna, s legalább (Mező)Túr mértékét elérhette volna. *Kubinyi A.* szerint Mezőtúron 1468-ban mintegy 2300-2700 ember élt. *Bagi G.* úgy véli, hogy talán Varsánynak is hasonló nagyságú

²⁴ Beluszky P. 2001., pp. 51.

²⁵ Kubinyi A. 2000., pp. 95-101.

²⁶ Szücs J. 1993., pp. 223.

lakossága lehetett a század végén²⁷. Szolnok – az említett szerzők és mások szerint is – elmaradt a vármegye két gazdag mezővárosa mögött.

A miértre – úgy véljük – a közlekedésben és a kereskedelemben elfoglalt helyének értékelésében rejlik a válasz. Szolnok közlekedési és kereskedelmi centrumképe a 19. század végén, a 20. században alakult ki. Úgy gondoljuk, hogy ennek a mintegy másfélszáz éve megváltozott helyzetnek a visszavetítése a középkori településre eredményezte a középkori gócpont teóriáját. A Tisza és mellékvizeinek szabályozásáig Szolnok közeli és távolabbi környékének viszonyai nem kedveztek sem a szárazföldi, sem a vízi szállításnak, legalábbis olyan mértékben, amelynek eredményeképpen a mezőváros nagymértékben megerősödhetett volna. *Szolnoknak saját, hasznosítható árucikkei, termékei nem voltak, csakúgy, mint környezetének sem.*

Fentebb már leírtuk, hogy az Alföld egésze perifériális terület volt a korban (Beluszky P., 2001), melyen keresztül elsősorban helyi jelentőségű utak haladtak át, és használatuk is erősen szezonális jellegű volt. A vármegye úthálózatával kapcsolatban a legújabb munkák is ellentmondanak egymásnak (Kubinyi A., 2000, Blazovich L., 1998, Weisz B., 2012), mert más és más vonalvezetést rögzítenek térképeiken. Ezekon a térképeken Szolnok mezővárost hol érintik a fontosabb utak (a Buda és Erdély közötti útra gondolunk elsősorban, de a megyeközpontokat összekötő utak is idevehetők), hol elkerülik, és délebbre, Várkony és Varsány között, vagy északkeletre, Fegyverneknél lépnek át a Tiszán. A felsorolt két átkelőnél a természeti viszonyok valóban kedvezőbbnek látszanak a megyeközpontinál. Weisz B. számba vette a jelentősebb piaccal rendelkező helyeket, s a szolnoki piac nem szerepelt közöttük, míg a többieké igen. Ettől függetlenül lehetett piaci tevékenység a vármegye központjában, de annak mértékére, gyakoriságára még nincsenek megbízható adatok. *A nem túl népes megyeszékhely egy kisvármegye* (az ország kilencedik legkisebb megyéje a 16. század elején) *szűk határu, gazdasági szempontból gyengén hasznosítható mezővárosa*, amelynek a 16. század elejére már az egykor fontos, megyeservező jelentőségű vára is az enyészeté lett (Kertész R., 2014). Így a 15. század végén, a 16. század elején Szolnoknak a közigazgatási–igazságszolgáltatási funkciója maradt meg, s dominált szinte teljes egészében.

Összegzés

Szolnok a vármegyék szervezésének idején a Tisza–Zagyva torkolatában álló földvár köré települt igazgatási–szervezési (sószállítás) és jogszolgáltató (ispánság) központ, amelynek megyéje azonban gyorsan kettévált, vagy legalábbis a belső kapcsolatok meggyengültek. A sószállító országos útvonalak áthelyeződésével a szomszédos megyék és a privilegizált területek (Jászság és a Nagykunság)

²⁷ Kubinyi A. 2000., pp. 169-179.

szorításában mind a vármegye, mind a település korábbi jelentősége csökkent, amit Szolnok faluként való többszöri említése támaszt alá. Az európai és az országon belüli gazdasági, kereskedelmi változások jobban kiemelték a Nagyalföld, s ezen belül Szolnok vármegye és települései kedvezőtlen helyzetét. A 15. században ennek ellenére megindult egy fejlődés, de Szolnok csak áttételesen meríthetett belőle. A 16. század elején egy szerény fejlettségű adminisztratív központ volt, amelyet ez a funkciója emelt ki környezetéből.

Irodalom

- BÁCSKAI VERA 1965: Magyar mezővárosok a XV. században (Értekezések a történeti tudományok köréből 37.), Budapest
- BAGI GÁBOR 2000: A város története a honfoglalástól 1848-ig. – In: Szolnok. A várispánságtól a harmadik évezred küszöbéig.
- BAGI GÁBOR 2009: Megjegyzések Jász-Nagykun-Szolnok megye területének népességszámához a honfoglalástól a török hódítás koráig (895-1526). – Szolnoki Tudományos Közlemények XIII.
- BELUSZKY PÁL 2001: A Nagyalföld történeti földrajza. – Dialóg-Campus. Bp-Pécs
- BENEDEK GYULA–ZÁDORNÉ ZSOLDOS MÁRIA 1998: Jász-Nagykun-Szolnok megyei oklevelek 1075-1526. – Szolnok. J-Nk-SzMLT.Közleményei. 3.
- BENEDEK GYULA 2008: Külső-Szolnok vármegye 1258-1569. – In: Zounok 23. pp.169-223.
- BLAZOVICH LÁSZLÓ 1998: Az Alföld 14-16.századi úthálózatának vázlata. – In: Tanulmányok Csongrád megye történetéből XXVI. pp. 51-61.
- CSÜLLÖG GÁBOR 2000: A középkori Magyarország térszerkezete. – In: Földrajzi Közlemények CXXIV. pp. 109-130.
- FRISNYÁK SÁNDOR 1990: Magyarország történeti földrajza. – Tankönyvkiadó, Budapest
- FRISNYÁK SÁNDOR (szerk.) 1996: A Kárpát-medence történeti földrajza. – Nyíregyháza
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977: István király és műve. – Gondolat Kiadó, Budapest
- GYÖRFFY GYÖRGY 1981: Bevezető. – In: A tatárjárás emlékezete (szerk. Katona T.). pp. 5-31.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1987: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Akadémiai Kiadó, Bp
- GYÖRFFY GYÖRGY 1987: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. III. Akadémiai Kiadó, Budapest
- KERTÉSZ R.–BANA ZS. 2010: Régészeti kalandozások a város múltjában. – In: Szolnok könyve. (szerk. M. ROMÁN B.–PÓKÁSZ E.–SZUTORISZ-SZÜGYI Cs.–TAPASZTÓ I.–V. SZÁSZ J., Szolnok
- KERTÉSZ RÓBERT 2014: Szolnok az Árpád-korban: tények és eredmények. Visegrád. Arch.Castrum Online
- KRISTÓ GYULA 1988: A vármegyék kialakulása Magyarországon. – Magvető Kiadó, Budapest
- KUBINYI ANDRÁS 2000: Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön. – Dél-Alföldi Évszázadok, Szeged.
- MENDÖL TIBOR 1963: Általános településföldrajz. – Budapest
- SELMECZI LÁSZLÓ 1975: Szolnok város története a honfoglalástól 1526-ig. – In: Szolnok város története I. pp. 25-38.
- SÜLI-ZAKAR ISTVÁN–CSÜLLÖG GÁBOR 2000: Az alföldi regionalizmus történelmi előzményei. – In: Az Alföld történeti földrajza (szerk. FRISNYÁK SÁNDOR). Nyíregyháza
- SZABÓ LÁSZLÓ 1996: Jász-Nagykun-Szolnok megye története írásban és képekben. Szolnok
- SZÜCS JENŐ 1993: Az utolsó Árpádok. – História MTA TTI, Budapest
- VERESEGYHÁZI BÉLA 1982: Szolnok funkcionális szerkezetének fejlődése. – Földrajzi Értesítő XXXI. 4. pp. 485-497.
- WEISZ BOGLÁRKA 2012: Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban. – MTA BKTi
- WEISZ BOGLÁRKA 2013: A király ketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében. – MTA BKTi

TOKAJ-HEGYALJA VÉDELMI RENDSZERE A 15-16. SZÁZADBAN

CSORBA CSABA

Csaknem fél évszázada foglalkozom a Zempléni-hegység és ezen belül Tokaj-Hegyalja várainak történetével, könyvekben és tanulmányok egész sorában foglaltam össze az eddigi kutatásaim és a kapcsolódó szakirodalom eredményeit. Jelen írásomat nem tekintem összegzésnek, inkább újabb szempontoknak a kifejtésére adhat alkalmat a számomra. Ahhoz, hogy a kiválasztott időszak eseményeit megértsük, elengedhetetlen, hogy legalább röviden összefoglaljam (sok tekintetben új szemszögből!) az előző évszázadok történeti folyamatait.

A 15-16. században a várrendszer igen jelentős átalakuláson ment keresztül az egész Kárpát-medencében. Pontosabban fogalmazva: a középkorban a déli végvidéket leszámítva valójában nem is létezett igazi „várrendszer”. Sem az országhatárokon, sem az ország belsejébe vezető főbb utak mentén nem épült ki több lépcsős védelmi lánc, amely a behatoló ellenséges hadakat feltartóztathatta volna. Ennek hiányában a tatároknak nevezett mongol hadak a Kárpátok szorosainak védelmét áttörve szabadon száguldhattak végig az országon, egészen a Duna vonaláig. Mi több, ennek a természetes akadálnak az áttörése sem jelentett számukra megoldhatatlan feladatot. A Dunántúlon keresztül könnyedén eljuthattak egészen az Adriai-tenger partjáig!

Okulva a keserű tapasztalatokból, IV. Béla király (majd utódai a trónon) ösztönözték a várak, városfalak és egyéb erődítmények építését. Ez azt jelentette, hogy a következő évszázadokban várak épültek a királyi uradalmak kiválasztott központjaiban csakúgy, mint a jelentősebb magánföldesúri birtokokon.

Csakhogy a régi és az új várak nem álltak össze átgondolt védelmi rendszerré. A királyainktól kért és kapott várépítési engedélyeket számba véve nem látjuk bennük a következetesen átgondolt védelmi rendszer nyomait. 1284/85-ben a betörő mongol hadakat a határvédelem csakúgy nem tudta feltartóztatni, mint csaknem fél századdal korábban. Az újhelyi vár nem tudta megvédeni sem Újhely sem Patak városát (legfeljebb a falai közé menekülő lakosokat). Regéc alatt viszont megverték egy rabló sereget és sok rabot kiszabadítottak. Hamarosan teljesen szétverték, kiűzték a betörő ellenséget. 1287-ben már lengyel földön szétverték a betörő mongolokat, így Zemplén megmenekült a pusztítástól.

A 11-13. században Tokaj-Hegyalja minden bizonnyal még nem különült el, mint az északkeleti régió egyik jellegzetes, önálló tájegysége.

A tatárjárás előtt, a jórészt királyi birtokban lévő térségben, csupán egyetlen vár állott: Tokaj területén. Anonymus Gesta Hungaroruma említi a Hímesudvar

nevet viselő várat, a honfoglalás elbeszélése kapcsán. Ez a vár azonban nagy valószínűséggel csak később, a 12. században épülhetett.

Dénes József internetes blogjában (djnapploja 2017. márc. 5-6.) olvashatók a következők: Tokaj legrégebb vára a később Sáncnak nevezett magaslaton, a város északi szélén volt. A közvetlenül alatta húzódó Váradi utca neve is vele hozható kapcsolatba. Egy biztos, Anonymus idején már ismeretlen történetű, régi várhely volt, melynek már csak az érdekes Hímesudvar neve élt. Helye azonban még a 16. században is jól látszott. Még egy korabeli ábrázolása is fennmaradt a Tokaj 1565-ös, Schwendi Lázár-féle ostromát ábrázoló egyetlen hiteles (!) metszeten. Sajnos a 20. századi kőbányászás a hegyet majdnem teljesen elpusztította, csak keleti végződésén maradt meg egy minimális részlete, az sem teljesen érintetlenül. Mégis ez a kis darab talán esélyt ad majd egy régészeti kutatásra.

Sárospatak területén, amelynek térsége királyi erdőispánság volt már a 11. századtól, az itt épült királyi udvarházhoz tartozhatott a mai rk. plébániatemplom mellett régészeti feltárt rotunda. A királyi udvarház valamilyen formában erődített (védhető) építmény lehetett.

A hegyaljai régiót három vármegyei központ, Abaújvár, Zemplén és Szabolcs fogta közre. A régióban egyetlen hegyi kővár épült a tatárjárás előtt: Füzér (az 552 m magasra felnyúló hegytető kiterjedése: 70x40 m).

A 13-14. századi várépítkezés áttekintésére (nagyreszt okleveles források alapján) Fügedi Erik vállalkozott elsőként. Adattárában minden egyes vár esetében kitért azok „stratégiai jelentőségére”. Megkülönböztetett egyes utakat lezáró, ill. ellenőrző várakat (pl. Regéc, Boldogkő, Patak, Tokaj) ill. mentsvárakat (pl. Füzér, Gönc).

Engel Pál ugyanakkor, ennek folytatásaként, a Zsigmond-kori (1387-1437) várak adattárát készítette el a királyi hatalom és az arisztokrácia viszonyának elemzése kapcsán. A várak „stratégiai” minősítésére viszont nem vállalkozott.

A középkori Magyarország várainak többsége tulajdonképpen megerősített lakóépület volt, amely minden szemlélője számára jól láthatóan tükrözte birtokosának a rangját, gazdagságát. Hegyes vidéken általában olyan meredek csúcsot választottak vár építésére, ahonnan nagy terület belátható volt, továbbá a nehezen megmászható lejtők eleve hathatós védelmet biztosítottak. Sík területen a vizek, mocsarak védelmét igyekeztek kihasználni.

A fontosabb (hadi)utak ellenőrzése, lezárása, megfigyelése valójában nem feltétlenül volt döntő szempont a várak helyének kiválasztásakor. A 19. században megalkotott és Fügedi Erik által is használt „mentsvár” kifejezés valójában tudálékos, a valóságot nem igazán tükröző „műszó”. Voltaképpen minden, az átlagosnak erősebb, masszívabb építmény „mentsvárnak” (azaz menedéknek) tekinthető. Tehát nemcsak egy-egy vár, hanem akár templom vagy kolostor, sőt a nagyobb városi házak is. Példának okáért 1242 telén,

Esztergom királyi városában (miként Rogerius írta), a polgárok nagyobb házait egyenként kellett megostromolniuk a városfalakat áttörő mongol csapatoknak.

A tatárjárás után, 1261-ben említi István ifjabb király Sátorelő (Sátoraljaújhely) városának adományozott kiváltságlevele a sátorhegyi várat (amelyet később pataki várnak is neveztek). Ezt a várat az 1250-60-as években emelték. A 335 m magas hegy platója nagyjából szilvamag alakú volt, 125x45 m-es, tehát jóval terjedelmesebb, mint a füzéri. Mindazonáltal veszély esetén (amire utal az oklevél) aligha tudta befogadni a hegytől viszonylag távol eső kiváltságos település (Sátorelő, azaz Sátoraljaújhely) teljes népességét.

Tokaj váraival kapcsolatosan Dénes József internetes blogjában (dlnaploja 2017. márc. 5-6.) olvashatók a következők: Az Óvár utca neve a mai Fináncdombon állt, 1283-1290 között épült késő Árpád-kori - Kőrénnek nevezett, kisméretű várra utal. A főként írott forrásokból dolgozó történészek, nyelvészek ezt automatikusan azonosnak vélték az Anonymus által a honfoglalás történetében említett Hímesudvar nevű földvárral is. Pedig erre semmi alapjuk nem volt!

A tatárjárás után, nagyjából a sátorhegyi várral egy időben, vagy a következő évtizedekben épülhetett az abaúji régióban egy 656 m magas, meredek hegy tetején Gönc vára, meg a 620 m magas kettős csúcsú hegyet megkoronázó Regéc vára, továbbá a 268 m-magas, keskeny sziklagerincen magasodó Boldogkő vára is. Göncöt mentsvárnak minősítette Fügedi Erik, Regécről pedig azt állította, hogy az Olaszliszkról Tolcsván át Vizsolyba vezető utat zárta le. Gönc I. Károly királynak valóban menedéke lett a 14. század elején, de talán emiatt mégsem „menedékvár”. Regéc helyének kiválasztásánál sem lehetett szempont az útellenőrzés. Sokkal inkább a festői táj lehetett vonzó az építető számára. A tájképi szépségek iránt ugyanis korántsem volt közömbös a középkor embere!

A 13-14. századi várépítkezés áttekintését (elsősorban az okleveles források alapján) Fügedi Erik végezte el. Adattárában minden egyes vár esetében kitért azok „stratégiai jelentőségére”. Megkülönböztetett egyes utakat lezáró, ill. ellenőrző várakat (pl. Regéc, Boldogkő, Patak, Tokaj) ill. mentsvárakat (pl. Füzér, Gönc).

Engel Pál ugyanakkor, ennek folytatásaként a Zsigmond-kori (1387-1437) várak adattárát készítette el és elemezte. De ő már mellőzte a „stratégiai” minősítéseket.

A szűkebben vett Tokaj-Hegyalján fekvő Bodrogkisfaludon a csaknem 300 m magas Várhegy építményének nem látható felszíni nyoma. Az Aba nemzetséghez tartozó Keresztúriakat véli építőjének a megyei vártopográfia. Csak régészeti ásatás dönthetné el, hogy valóban 13. századi építmény-e, meg azt is, hogy mikor pusztulhatott el. Erdőbénye határában a 345 m magas Várhegy látható felszíni nyom nélkül elpusztult építményét is a megyei

vártopográfia az Aba nemzetséghez és a 13. századhoz köti. Régészeti kutatás itt sem folyt eddig.

Solymos vára (újabb nevén Pusztavár) Komlóska határában, 426 m magas hegyen épült. A 13-14. század fordulóján a Tolcsva nemzetség egyik tagja lehetett az építetője. 1398-ban már romos. 2001-2004 között került sor régészeti kutatására.

Tállya várának csekély rommaradványa a településtől viszonylag távol, 491 m magas, igen meredek hegy tetején elhagyottan pusztul. 1404-ben a lázadó Debrői Istvántól Zsigmond király hadai foglalták el. 1528-ban I. Ferdinánd király seregei elfoglalták, 1536-ban János király hadai visszaszerezték, de még abban az évben visszafoglalta Serédy Gáspár és leromboltatta. 1541-ben már romként említik. 1650-ben még álló falait Loránffy Zsuzsanna özvegy fejedelemasszony bontatta le, gazdasági épületekhez használták fel köveit. Említést érdemel, hogy a közelében, 583 m-es és 486 m magas hegyek tetején őskori várak álltak.

Sárospatakon 1444-ben Perényi János elfoglalta a sárospataki erődített kolostort. A Héce nevű városrészen 1461-ben említik a Pálócziak várkastélyát.

A 15. század elején már állt a Tisza és a Bodrog összefolyásánál kinyúló földnyelven az a tokaji vár, amely két évszázadon keresztül délről oltalmazta Tokaj-Hegyalját, ellenőrizte a rendkívül nagy forgalmat lebonyolító tiszai révet. Az 1440-es években a Hegyalja hadszíntérré vált. A gyermekkirály, V. László nevében cseh zsoldosvezére, Jan Giskra, hatalmába kerítette a Felvidék jelentős részét, szinte külön országgént kormányozta. Fél évtizedig Tokaj várát is kezében tartotta, 1446-ban kényszerült feladására. 1456 telén a cseh zsoldosok ismét támadást kíséreltek meg a Hegyalja ellen. Csak Mátyás királynak sikerült visszaállítani az ország területi egységét. Két nyugodt, békés évtized következett. Ez volt az az időszak, amikor a hegyaljai borok hírnevét sikerült megalapozni, s az addig legnemesebbnek tekintett szerémségi borok méltó vetélytársai lettek.

Mátyás király halála után a magyar királlyá választott II. Ulászló ellenében az öccse, János Albert herceg lengyel seregekkel betört a Felvidékre. Időleges sikereit a Hegyalja sínylette meg, ahonnan kétezer hordó bort vittek hadizsákmányként lengyel földre.

A 15-16. század fordulóján a hegyaljai régiót a Szapolyaiak, Perényiek és Pálócziak uralták. A Szapolyaiaké volt Tokaj és Tállya vára, a Pálócziaké Patak és Újhely, a Perényieké Onod, majd a Pálócziak kihalása után Patak és Újhely.

A 14-15. században Tokaj-Hegyalja és a tágabb dél-abaúji, dél-zempléni régió várainak nem volt nagyobb katonai jelentősége. Uradalmi birtokközpontok, egyszersmind erődített lakóépületek voltak, amelyeket időről-időre felkerestek nagybirtokos uraik, csakúgy, mint az ország más részein álló váraikat.

1526-tól, a mohácsi csatavesztést követően, a magyar királyi trónért folytatott két évszázados küzdelem során Tokaj-Hegyalja katonai helyzete alapvetően megváltozott. Kisebb-nagyobb megszakításokkal hadszíntér lett.

A hegyaljai bor jelentette akkor már a térség irigyelt kincsét. A Habsburg királyi udvar, az erdélyi fejedelmek, a térség nagybirtokosai és a lengyelországi borexportban meghatározó szerepet játszó felvidéki városok (Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes) számára rendkívül fontos jövedelmi forrás lett a „tokaji nedű”. Bár a hegyaljai települések többsége megszerezte a mezővárosi rangot, ez azonban nem jelentette azt, hogy a közösség és egyes polgárai elérték volna a korabeli magyar városi polgári jólét szintjét.

A szőlő munkaigényes növény, a gondozásához, a szürethez, a borok érleléséhez sok munkáskézre és nyugalomra volt szükség, a bor szállításához pedig az utak biztonságát is fenn kellett tartani.

A Habsburg uralom (a királyi Magyarország) és a vele szemben álló, Erdélyre és a keleti országrészekre támaszkodó ellen-hatalom közötti ütköző zóna lett Tokaj-Hegyalja térsége.

Perényi Péter lett a mohácsi csata után a sárospatak-hécei várkastély birtokosa, tőle 1527-ben János király csapatai foglalták el, 1528-ban viszont Serédy Gáspár ostromolta meg. Rommá lett. Régészeti kutatása csak részlegesen tárta föl maradványait.

Sárospatakon 1534-1537 között épült a Vörös-torony és a kis területet bekerítő városfal. A vár kiépítése és a városfal erősítése az 1540-1560-as években is folytatódott, majd a Rákócziak építkezései következtek a 17. században. Tokaj-Hegyalja legnagyobb és legerősebb vára Sárospatak lett, viszont nem volt döntő katonai jelentősége a 16-17. század harcai során.

Sátoraljaújhely várának az erősségét a várhegy meredeksége jelentette. 1538-ban és az 1540-es évek második felében már romként említik az oklevelek. Nem véletlen, hogy a jobban megközelíthető és a Bodrog magaspartjának tágassága miatt jobban kiépíthető Sárospatakot választotta várának megépítésére Perényi Péter Újhely vára helyett. Hiába volt Újhelynek vára, a viszonylag távol lévő várost nem tudta megoltalmazni. Fekvése miatt a város arra sem volt alkalmas, hogy nagy munkával és tetemes költséggel, palánkkal, fallal, árokkal vegyék körül. Megmaradt nyitott településnek. Szerencséjére a 16-17. században túlságosan nem volt kitéve a hadak pusztításának.

Szerencsen a bencés monostor köveinek felhasználásával épült ki a vár, az 1550-es évek második felében. Építtetője és birtokosa Németi Ferenc tokaji kapitány. A Takta-patak mocsarából kiemelkedő szigeten létesített erősség a Hegyalja felé vezető utak csomópontjában, fontos stratégiai helyen feküdt. Az 1580/90-es években ez lett a Rákóczi-család (Rákóczi Zsigmond) rezidenciája. 1605. április 20-án vagy a templomban, vagy a vár nagytermében választották Magyarországot fejedelmévé Bocskai Istvánt.

A 16. század közepén (1549. Maksay Ferenc adattára szerint) Tokaj-Hegyalja területének legnagyobb része (Tokaj, Tarcal, Keresztúr, Zombor, Szerencs, Ond, Golop, Rátka, Tállya, Mád, Horváti, Kisfalud, Szegi) Serédy Gáspár birtokában volt. Az északi részen Zemplén vármegye legnagyobb földbirtokosa, Perényi Gábor abaúji főispán (majd tárnokmester, aztán országbíró) birtokolta Tolcsvát, Sárospatakot, Sátoraljaújhelyt, Borsit, Kis-és Nagytoronnyát. Liszka a szepesi káptalan, Olaszi pedig a terebesi pálosok birtokában volt. Zemplén vármegyének Perényi mellett a legjelentősebb földesurai, a Homonnay és a Báthori család a vármegyének északi részét uralták, hegyaljai fekvőségeik nem voltak. Aztán a 16. század második felében Tokaj-Hegyalja birtokviszonyai gyökeresen átrendeződtek.

Tokaj-Hegyalja a török hadak pusztításaitól viszonylag nem sokat szenvedett. Eger török kézre kerülése (1596) után több hegyaljai település is rákényszerült a behódolásra és a töröknek való adózásra, de a rabló hadjáratoktól többnyire mentes maradt. Vallásuk miatt a törökök számára a térség legnagyobb értéke, a bor nem jelentett csáberőt. Inkább a rabságba elhurcoltak váltságdíja lehetett jövedelmező. Mivel a hegyaljai városok lakossága nem volt különösképpen vagyonos, ezért kerestek inkább más célpontokat.

A várakon kívül egyes birtokos családok megerősítették kastélyaikat, kúriájukat is. Ezek az épületek azonban nagyobb létszámú támadó hadnak nem tudtak ellenállni. Monok várkastélyát például 1567-ben foglalták el a török hadak. A szomszédos Golopon ekkor még nem állt várkastély, az csak a 17. század közepén épülhetett ki.

A falvak, ill. a mezővárosok legerősebb épülete általában a templom volt. Az abaúji Hejcén a 16. század végén vették körül erődített fallal a templomot, amit a következő évszázadban tovább erősítettek. Megyaszó templomának erődítése a 17. század elején épülhetett. Szerencsen a ref. templom erődítése feltehetően az 1630-as években készült. Ezek a védőfalak részben-egészében máig megmaradtak.

Egy-egy kúria vagy kastély, ill. templom megerősítésénél sokkalta nagyobb vállalkozásnak számított, ha a település egészét vették körül fallal.

Göncön a 16. század végén épülhetett ki a mezővárost övező erődítés, amelyet először 1612-ben említenek (mára nem maradt látható nyoma). Tállya is kőfallal kerített mezőváros lett a 17. században. A védőfalainak azonban mára nem maradt nyoma.

1638-ban királyi szabadalomlevél engedélyezte Tarcal mezőváros körülsáncolását és palánk építését. A védőművek meg is épültek. Tokaj városát is erődített fal övezte a 17. században (nyoma nem maradt).

Abaújszántónak tudomásunk szerint viszont nem épültek erődítményei: sem a központban emelkedő monumentális templomát nem övezték fallal, sem a települést nem védték palánkkal, árokkal. Tolcsvának, Erdőbényének, Mádnak,

Bodrogkeresztúrnak, Olaszliszvának, Bodrogolaszinnak, Vámosújfalunak sem volt – tudomásunk szerint – soha semmiféle erődítménye. Ennek egyik oka az lehetett, hogy némelyikük a földrajzi fekvése miatt eleve nehezen védhető (vagy védhetetlen) volt, vagy mivel nem esett a hadak fő vonulási útjába, fölöslegesnek látszott nagy pénzzel és nagy munkával belefogni a (hiábavaló) munkába.

Az utóbbi évtizedekben, amikor nagyarányú vár helyreállítási-állagmegóvási munkálatok folynak az országban, nyilvánvalóvá vált, hogy még a mai gépekkel is egy-egy vár falainak állagvédelme, még inkább részleges vagy teljes újbóli kiépítése rendkívül hosszadalmas, munka- és költségigényes tevékenység. Az 1950/60-as évek műemléki állagmegóvási-helyreállítási munkái meg azért okoznak nem csekély gondot, mert karbantartásuk is egyre nagyobb terhet jelent.

Mindezekből levonhatjuk azt a tanulságot, hogy a 15-16. században (főleg a török elleni harcokkal kapcsolatosan) a magyarországi várak-várkastélyok, s közülük is elsősorban a végvári rendszerbe tartozó egy-kétszáz fontosabb erősség korszerűsítése, karbantartása, őrséggel és hadiszerezettel való ellátása az ország költségvetését mértéken felül megterhelte.

A Habsburg birodalmi költségvetés is nehezen tudott megbirkózni ezzel a feladattal. Annál is inkább, mert váraink többségét teljes egészében át kellett volna építeni, a fölösleges, ill. nem megfelelő helyen állókat le kellett volna rombolni, s helyettük korszerű, a stratégiai pontokat hiány nélkül ellenőrző védelmi rendszert kellett volna kiépíteni.

Erre képes volt a francia állam a 17. században, a Habsburg hatalom azonban nem. Az egyszerűbb, olcsóbb megoldást választották: Magyarországot ütköző zónának használták.

Ez természetesen magával vonta az ország folyamatos pusztulását, elnéptelenedését. Nem véletlen, hogy a Habsburg uralkodók számára a török kiűzése évtizedről-évtizedre halogatott távlati cél maradt. Egy döntő támadó hadjárat megindítása igen nagy élőerő biztosítását és hatalmas költséget jelentett, továbbá jelentős kockázattal is járt. A várható eredménye: egy lerabolt, elpusztított, meglehetősen néptelen terület (a Kárpát-medence középső harmada) megszerzése.

Tokaj-Hegyalja 15-16. századi védelmi rendszerének kutatása jelentős múltra tekinthet vissza. A kiaknázható írásos és térképi forrásanyag jelentős részét már sikerült feltárni és hasznosítani, bár ezen a téren is várhatók még mindig jelentős „felfedezések”. Még jelentősebb távlatokat nyújt azonban a régészeti kutatás. Nem is elsősorban a meglehetősen költséges és viszonylag lassú ásatási munkálatokra gondolunk, meg a még inkább el-elmaradozó leletfeldolgozásokra, kiértékelésekre, hanem a modern technika nyújtotta lehetőségekre. A drónokkal (a levegőből) és műszeres vizsgálatokkal (a föld felszínén) kimutathatók az erődítményeknek szabad szemmel nem látható

nyomai. Ásatások nélkül is megtalálhatók a felszín közelében a korjelző fémleletek, stb.

A modern technika igénybevételével az egy évtizede megjelent megyei vártopográfiai terepbejárások megismétlésére lenne feltétlenül szükség.

A kiemelt várhelyreállítások mellett olyan várak, mint a tokaji vagy a tállyai vár feltárása is kiemelt projekt lehetne. Mindkettő történeti és idegenforgalmi szempontból is kiemelkedő jelentőségű. A tállyai várhegy a térségben egyik legcsodálatosabb kilátópontunk lehetne. A szerencsi Árpád-tető (Köves-tető) sáncainak kormeghatározása is időszerű lenne. Másrészt mint magaslat, alkalmas lenne ez is egy kilátó felállítására.

Korántsem fejeződött be a térség legnagyobb erődítményének, egyben nemzeti emlékhelyünknek, a sárospataki várnak az ásatása és falkutatása, ami- nek elhúzódása szakmai és idegenforgalmi szempontból egyaránt érthetetlen.

Felhasznált irodalom

- CSORBA Cs. (1974): A magyarországi várkutatás története. Vázlatos áttekintés. MTA II. Osztály Közleményei, pp. 289-310.
- CSORBA Cs. (1980): Várak a Hegyalján. Tokaj, Ónod, Szerencs. Bp.
- CSORBA Cs. (1993): A végvári rendszer néhány kérdése Északkelet-Magyarországon. In: *Studia Agriensia* 14. Eger. pp. 193-209.
- CSORBA Cs. (2002): Hegyaljai várak és erődített templomok. In: FRISNYÁK S. – GÁL A. (szerk.): Szerencs és környéke. Szerencs-Nyíregyháza. pp. 99-102.
- CSORBA Cs. (2004): Települések erődítései a közép- és török korban. In: FRISNYÁK S. – CSIHÁK GY. (szerk.): Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920). Nyíregyháza-Zürich. pp. 65-69.
- CSORBA Cs. (2011): Sátoraljaújhely városkönyve. 750 év krónikája. Sátoraljaújhely
- CSORBA Cs. (2012): A hegyaljai borfalvak- és városok műemlékei. In: FRISNYÁK S., GÁL A. (szerk.): Tokaj-hegyaljai borvidék. Hazánk első történeti tája. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 171-192.
- CSORBA Cs. (2015): Várkutatások és rekonstrukciók a Zempléni-hegységben. In: GÁL A. (szerk.): Az abaúji és zempléni tájak tudományon feltárói. Tanulmánygyűjtemény. Szerencs-Nyíregyháza. pp. 95-116.
- DÉTSZY M. (2002): Sárospatak vára. Sárospatak
- ENGEL P. (1977): Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387-1437). *Értekezések a történeti tudományok köréből* 83.
- FÜGEDI E. (1977): Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. *Értekezések a történeti tudományok köréből* 82.
- GÁL - MLAKÁR V. – SÁRKÖZY S. – SZÖRÉNYI G. A. (2010): Régészeti kutatások Borsod-Abaúj-Zemplén megye váraiban, 2009. In: *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele* 13. Budapest. pp. 72-78.
- KÓSA P. (szerk.): A Kárpát-medence örökségturisztikai atlasza 1. kötet. *Épített örökség*. Pécs
- MAKSAY F. (1990): Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. Budapest
- NOVÁKI GY. – SÁRKÖZY S. – FELD I. (2007): Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Budapest - Miskolc
- PATAKI V. (1931): A 16. századi várépítés Magyarországon. Budapest

A LAKOSSÁG ÉLETMÓDJA CIGÁNDON A LÁPOK LECSAPOLÁSA ELŐTT

TAKÁCS PÉTER

The lifestyle of inhabitants in Cigánd before the marsh drainage

The name of Cigánd first appeared in documents in the 1320's as 'Zygan', which was a Turkish personal name originally. It means: straight, combed, laid back hair. The village was based on the Tisza's right shore on a sand-dune, in the Bodroglóköz. Its borders were: the Tisza from the South, Hosszúrét from the North and wide spread woods from the East and the West. Because of inundations and inland inundations from the 9.600-9.700 acre big place only 280 acres were ploughed and sowed, rotating its two halves every year. Until the river control just only a small amount of wheat, rye and oats were produced. Otherwise they had many pasture-lands, meadows and leas. Nuts grew in the woods. People kept beeves and pigs. Also fishing, crab fishing and hunting completed their livelihood. Lakes, reeds were full of fish, crab, tortoise, beaver, otter and waterfowl. They changed this livestock farming, predacious, collecting lifestyle to tiller lifestyle after the marsh drainage and wetland desiccation made between 1860 and 1880. Owing to people's sedulity and the rich river deposits, the submerged lands became productive, loess covered fields. Changing lifestyle, profession and means of production totally worth it for its income.

Cigánd település neve

A folyószabályozások és a korszerű úthálózat kiépítése előtt, tulajdonképpen a hazai rendiség korának lezárásakor, 1851-ben Fényes Elek így jellemezte *Kis- és Nagy-Cigánd* lakóinak az életerét: „2 magyar falu Zemplén v[ár]megyében. 25 kat[olikus], 1978 reff[ormátus], 16 zsidó lak[ja], református anyaszentegyházzal. Ezen helységet a Tisza, a Hosszúrét mocsárjai, s némely erdőségek egészen körülveszik, s mintegy elszigetelve áll a többi faluktól. Lakosai hajdan cigányok voltak, s a tárkányi várhoz tartoztak. Szántófölde 248 hold; legelője, szénája, nádja, fája, hala, csíkja, marhája, sertése bőséggel. F[öldes]u[ra] báró Sennyei, b[áró] Bánfy, Vay, Ibrányi. Út[olsó] p[ostája] [Sátorl]ja[Újhely].”¹

A magyar nemzeti statisztika megteremtője a település iránti figyelmet két romantikus mozzanattal igyekezett felkelteni. Az egyik a falu nevének naiv eredetmagyarázata: a tárkányi vár szolgálatára telepített cigányok legendája. Ennek olvastán a vár és a kincstári sóraktár körüli tüzes mesterségek villantak fel az emberek képzeletében: lovak patkolása, fegyverek kovácsolása, a

¹ Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára*, Pest, 1851. I. 235.

mesterséghez szükséges faszén égetése; és a korlátozhatatlan szabadság képzelete. Ez – mint a nyelvészeti és történeti kutatások kiderítették – fikció volt. Csak fantáziát borzoló ábránd, fékezhetetlen gondolati csapongás, a szabadosságba átsapó szabadság ebben a térségben tehát soha meg nem ízlelhető ábrándja.

A Tisza jobb partján – a tárkányi vár szolgálatára – telepített Cigánd nevéhez tapadó etnikai magyarázat mesének, fikciónak bizonyult. Ezt még a nehezen megfejtendő helynevek magyarázataért szívesen a csehekhez futkosó Kiss Lajos is megvallotta.² Egy 1289-ben datált oklevél 1345-ből származó másolatában *Zygan*, majd egy 1326-os keltezésű diploma 1327-es átíratában *Scygan* alakban lejegyzett település neve azért sem jelölhette lakóinak etnikai hovatartozását, mert a Balkánon át hazánkba érkező cigány közösségek megtelepítésével a Magyar Királyságban először Luxemburgi Zsigmond próbálkozott 1420-ban. Feltűnően sikertelenül. Ugyanis a cigányok kiszámíthatóan rendszeres munkára fogásával, állandó lakhelyhez kötésével, az Európában „bevett hitvilágok” valamelyikének erkölcsi rendjébe adaptálásával annyi szolgabíró, alispán, kincstári alkalmazott, uradalmi intéző, lelkész, plébános, szerzetes, pandúr, hajdú és várúr kísérletezett, ahány embernek feladata volt a társadalom szervezése, békés életmenetének biztosítása. Mindannyian kevés eredménnyel. Hajdan maga Mária Terézia királynő is – új magyaroknak nevezve őket – megkísérelte stabil lakhelyhez, agrártevékenységhez kötni az egzisztenciájukat, de neki sem sikerült a feladattal megbirkóznia.³

Maradt hát a nyelvészekre és a történészekre a feladat Cigánd település (pagus, possessio) nevének eredetét tisztázni és jelentését megfejtetni. A *Cigán* szó – régi nyelvemlékeink szerint Hungáriában – *Szigan* alakban török személynévként fordult elő, a hazai középkori írásbeliségben. Turkológusok szerint *'sima haj'* a jelentése. Írott formában, ugyanarra a személyre vonatkoztatva – egymáshoz közeli időben, 1381-ben – kétszer is oklevélbe írták: „*ladislaus de Zigan*”⁴, egy másik diplomába „*ladislaus filius Zigan*”⁵ alakban. A honfoglaló magyarok körében és az Árpád-házi királyokat követő lovagkorban – a hun-magyar eredet-mitológia virágzásakor is – a divatos török eredetű nevet szívesen viselték a nemesedő vagy birtokadományt szerzett előkelők. A *-d* képző jóval később tapad a település nevéhez. Azt követően, hogy előbb több mit kétszáz esztendeig a *Zigán* ~ *Czigán* alak *-d* képző nélküli variációkban szerepelt az írott forrásokban.⁶

² Kiss Lajos: *A földrajzi nevek etimológiai szótára*, Bp. 1997. I. 288.

³ Mezey Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985*, Bp. 1986.; Nagy Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*, Kaposvár, 1998.

⁴ A zichi és vasonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára (I–XII. Pest, majd Bp. 1871–1931.) IV. 191.

⁵ Uo. IV. 217.

⁶ Az 1549-es portális összeírás alkalmával még és már Kiscigán és Nagycigán alakban jegyezték a település nevét. Maksay 1990. II. 1046., 1051.

A középkorban – feltehetően a falu birtokosának legközelebbi uradalmi székhelye szerint – váltakozva hol Szabolcshoz, hol Zemplénhez tartozott.⁷ Voltak, akik a Tisza mederváltásával magyarázták a Szabolcsból Zemplénhez sodródását. Ezt az érvet gyengíti az a tény, hogy a Tisza és Bodrog határolta területen lévő több település a legújabb korig Szabolcs megye törvényhatósága alá tartozott. Az újkorban Dombrádba olvadt Óntelek és Cigánd közötti működő állandó kompjárat egyébként is jelzi a Tisza parti települések egymásra utaltságát és kapcsolatrendszerét. A II. József idején teret nyerő racionalitás jegyében felszámolt enklávék is azt erősítik, hogy a természetes limes-képződmények korábban, de II. József után sem jelentettek feltétlenül közigazgatási határokat. Egy-egy nagy hatalmú birtokos akarata, máskor pedig egy-egy térség adóztatásának „kiegyensúlyozása” felülírhatta a „természeti racionalitás diktálta elveket”.

Cigánd vízrajzi és természetföldrajzi környezete

Ha a község nevének eredetét illetően tévedett is az érdeklődést felcsigázni szándékozó Fényes Elek, annál valóságosabb és életszerűbb volt, hogy Kis- és Nagycigánd lakóinak az életvitelét, megélhetési kereteit a *Bodrogtözön* belül a *Tiszához* és a *Hosszúréthez* kötötte. E téren a 17–18. században előforduló leírásokból, vallomásokból, vagyonfelmérésekből, adóztató számadásokról, összeírásokból, ország ismertetőkből, kéziratos térképekből mozaikszerűen felvillanó tényeket és adalékokat – Fényes Elek mesterien tömörítette. Hazaszeretetével harmonizálva – a táj-, természet- és vízrajz évszázadok során át változtathatatlan állapotára koncentrált, amikor a Tisza, a Hosszúré és az északkeletre és délnyugatra elterülő ártéri erdők közé „szorította a kiterjedt határral rendelkező”, de a szántóművelésre alkalmas területet majdnem teljesen mellőzni kényszerülő falut és lakóit. Néhány év híján félszázaddal később, 1896-ban a természetföldrajznak és a Bodrogtöz vízrajzának Cigánd lakosságára kényszerített életmódról, a bodrogtözi megélhetési tevékenységéről és lehetőségéről – benne Cigándra és a Cigándon élőkre fokozottan figyelve, – a kéziratos térképek mellett a közigazgatási és igazságszolgáltatási folyamatok forrásanyagára is támaszkodva, Bodrogtöz régi életéről, a „vizes világról” Geöcze Sarolta vázolt fel egy szintetizáló áttekintést.⁸ Dolgozatában – tekintettel a Tisza és a Bodrog szabályozására, ezt követően a régió belvízrendezésére – az itt élők számára természetellenesen gyors tevékenység-, és foglalkozásváltásáról kényszerült beszámolni. Az új megélhetési lehetőségeket, ezen belül a szántóművelés dominanciáját, és a falvak lakosságának feltűnően gyors

⁷ Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I. k. Bp. 1890. 345.

⁸ Geöcze Sarolta: *A Bodrogtöz a szabályozás előtt és után*. In: Majláth József szerk.: *A Bodrogtözi Tisza-szabályozó Társulat monográfiája 1846–1896*. Bp., 1896. 113–147.

elszegényedését viszonyította a honfoglalástól az 1860 – 1880-as évekig tartó vizes korszak szabad határhasználatához. A gyűjtögetés, zsákmányolás, a természet kínálta javak mindenki számára szabad megszerzéséhez, a tömeges pauperizálódás korábban ismeretlen voltához. Mivel nem fordított kellő figyelmet a természeti környezet megváltozásával párhuzamosan kibontakozó haszonelvőség minden erkölcsi normát és szabályt felülíró eluralkodására, az általa 1896-ban felvázolt társadalmi és gazdasági állapotot Kántor Mihály a Fényes Elek megpendítette romantikus ábránd kiteljesedéseként méltatta.

A cigándiak hatalmán kívül eső természetföldrajzi viszonyok mesterséges és gyors átalakulását figyelmen kívül hagyó Kántor Mihály a Geöcze Sarolta felvázolta vízi világ kikényszerítette közbirtokossági tulajdonlást, a lápok, mocsarak, tavak, nádasok, gyékényesek, erdők kaláka-szerű összefogással történő használatának a bemutatását visszautalta a Fényes Elek megpendítette romantikus ábrándozás irracionális világába.⁹

Való igaz, hogy Geöcze Sarolta témája, a táj jellegének máról holnapra történő minőségi megváltozása, a honfoglalás óta szokásos életmód, foglalkozás és határhasználat ellehetetlenülése együtt járt a haszonelvőség mindent felülíró kapzsiságával. De ez a modernizáció emberek ezrei számára teremtett megélhetést. Megszűntek a közös haszonvételek. Kikopott a bodroglői emberek szójárából – a cigándi lakosokéból is – a szólás: *Isten azért adta, hogy éljen vele minden rászoruló*. A vizek folyómederbe, kanálisba, néhány település vagy földesúr tulajdonába került halastóba szorítása, a lápok, mocsarak, pangó vizek, kószáló vízfolyások, spontánul keletkezett mederváltások, morotvák megszűnése; a tavaszi, a Medárd napi, az őszi áradások mederbe, szűk ártérbe szorítása a jövő és a szaporodó lakosok megélhetése szempontjából elengedhetetlenül szüksége volt.¹⁰ Ennek az ára azonban a telekkönyvezett birtok javaiból, hozadékaiból a tulajdonoson kívül mindenki másnak a kizárása volt.

Kiszáradtak a minden magát bíró ember és családja megélhetését biztosító természetes létforrások, eltűntek a közös, a kalákában vagy egyénenként külön-külön is megszerezhető haszonvételek. A kaláka-szellem és a közös zsákmány kollektív öröme helyébe lépett az individuális önzés. Törvény lett a telekkönyvezett tulajdonoktól mindenki másnak a kitiltása. Hajdan – a vízrendezés előtt – Cigánd tízezer katasztrális holdat közelítő nagyságú határából legalább hét–nyolcezer hold közbirtok volt. Többnyire szabad – csak az évszakok váltakozása, a természet engedte, a szokás és a hagyomány szabályozta – használat mellett. Mások által használhatatlan tulajdonként csak a belső telkeket, szántókat, kaszáló réteket, az erdőből irtott kerti és szorgalmi földeket –

⁹ Kántor Mihály: *Bodroglő*. In: Gulyás József – Kántor Mihály: *Sárospatak és vidéke. Magyar városok monográfiája*, Bp. 1933. 158-200. p.

¹⁰ A tájegység múltjának, és a tudatosan tervezett, és összehangolt modernizációs tájtalakító tevékenységnek a szintézise az a monográfia, amit Tuba Zoltán szerkesztett: *Bodroglő* címen 2008-ban.

dinnyének, kendernek, lennek, káposztának, dohánynak, egyéb speciális növényféléseknek kiszakítva – individualizálták többnyire ideiglenesen, elvértve állandóra vagy hosszabb időre történő osztással. Közéjük sorolhatjuk még a papok haszonvételeire kijelölt természetes vagy mesterségesen kialakított halastavat, a földesúr, az egyház vagy a falu számára biztosított malom, bormérés, vagy elkülönített makkoltatás hasznát.

Fényes Elek még úgy tudta, hogy Cigánd roppantul terjedelmes – a vízszabályozás utáni rendezés és felmérés során derült ki, hogy 9740 katasztrális hold [1600 □²öl/hold] – határából 1850-ben a hozzávetőlegesen 400 családban élő 2019 lakos mindössze 248 magyar holdat [1100-1200 □²öl/hold] hasznosíthatott csak szántóként. Azt is két nyomásban usuálva. Volt viszont bőven „*legelője, szénája, nádja, fája, hala, csíkja, marhája, sertése*”.

A vízrendezés előtti Cigánd

Kántor Mihály nem a kéziratoss térképekkel, nem az úszó láppal, nem a csíktól hemzseggő árkokkal, mélyedésekkel, kutakkal, nem is a zempléni Hosszúréttel élt együtt. Legfeljebb a nagyapáktól, az unokáktól hallott a régi Bodrogykőzről, a szántóföld szükében élő cigándiaktól. Egy ilyen emlékkép hosszú ideig Cigándról és a Hosszúrétről Dombrádon is élt. Frappáns megjelenítője és jellemzése volt ez annak a vízi világnak, ami körbeölelte Cigándot, és összekötötte Dombráddal, a zempléni Bodrogykőzt pedig a szabolcsi Rétkőzzel. Az igaz történet 1841-ből maradt ránk. Dombrádon kezdődött, és ott is végződött, de Cigánd tízezernyi holdas határa tette lehetővé, hogy megtörténjen, aminek a térbeli távolsága Sárospatakig ért. Bár Cigánd csak mellékszíntere volt az eseményeknek, de az tökéletesen jellemzi a Tisza jobb partján települt, majd egy örökösödési per kapcsán Kis- és Nagycigándra különült ikertelepülésnek a honfoglalástól az 1860-as, 1880-as évtizedekig jellemző állapotát. Egyben bizonyosság arról is, hogy nem grófi, bárói akarnokság vagy huncutság volt a két település romantikus életvitele, hanem természetföldrajzi és vízrajzi kényszer. Olyan fátum, amit a természeti erők az emberi akarat fölé növesztettek, s a korabeli háznépek kénytelenek voltak a meteorológiai viszonyok és az árvizek rájuk kényszerítette romantikával együttélni.

A példa: Dombrádon kitélt a falu rektorának a becsülete. Tanítói hivatásának az elhanyagolását, „eltunyulását” Káldy József református lelkész 1841 áprilisára annyira megalégtelte, hogy menesztette állásából. Ráüzent Asztalos Lajos bíróra, hogy az elcsapott rektor helyébe egy friss tudású, jó szorgalmú tanítót hozzanak Patakról. Ezt azonban körülményessé tette a Tisza korán jött áradása. A Rétkőzt is, a Bodrogykőzt is összefüggő víztükör takarta. Ennek a közepén sodorta a Tisza a hegyekből lekotort, és eddig fel nem akadt, pangó vizekre nem sodródott hordalékokat. Szekerrel a Bodrogyköz járhatatlan volt. A szabolcsi Rétkőzből is csak a Rakamaz-Tokaj közötti hídon át, vagy ladikon, csónakon volt

megközelíthető a pataki kollégium. Márpedig ha tanítót – tekintélyesebbet – Patakról költöztetnek, annak holmija is van. Ezeknek költöztetésére egy-két, vagy több szekérre is szükség lesz. Csónakok – szinte minden portán – Dombrádon is, Cigándon is voltak, de azokkal a falu népe mégsem indulhatott a rektorért. Meg kellett adni a módját a tanító invitálásának...

Asztalos Lajos dombrádi bíró kölcsön kérte hát a nagyhalászi Csuha Sándorné két megyében elhíresült óriás hajóját. Mozgósította az evezésre vállalkozó legényeket, és virradatkor, a hajóra invitált Káldy nagytiszteletű úrral, a Tiszán és Cigándon át – rudakkal tapogatva a mélyebb vizeket a Hosszúrétig, onnan a „csónak-ösvényen” déli harangszóra a Kispatakról Sárospatakra vezető Bodrog-híd előtt kikötötték Csuhané bárkáját. A tiszteletes úr a bíróval besétált a Kollégiumba. Ott a professzorok tanúsága mellett megalkudtak az ajánlott rektorral a bérről és a szolgálati kötelemekekről. Másnap hajnalban a rektorral és három szekér holmijával, a szekereket Patakra visszavontató lovakkal és hajtóikkal indultak Dombrádra.¹¹ Tenger volt a világ, amerre Csuhané hajója járt. Azon túl is, amerre a szem ellátott.

Ehhez hasonló, vagy még mostohább körülmények és adottságok között szerezték meg a kenyérnek valót a Tisza szabályozásai, az áradásos és mocsári vizek Bodrogtóból való kiszorításai a lakosok Cigándon. Töredékes, a bizonytalanságot is rejtegető, de fenntartással használható adatok az ikerfaluról a 16. század derekától vannak. Ezek közül a két Cigánd életébe mélyebb betekintést nyújt az adóporták 1549-ben történt összeírása.

Ekkor Kiscigándon mindenkinek, Nagycigándon a szolgálonépek kétharmadának Serédy Gáspár földesúri bírója parancsolt. Összesen 7 porta (28 egész ekés gazda) járulékaiknak használója és 12 zsellér háznép hallgatott a parancsára. Volt itt a köz- és katonai szolgálata révén országosan ismert földesúrnak egy megégett telke is. Erről annyit tudunk csak, hogy nem a törökök pusztították el.¹²

Nagycigándon Nagy Boldizsárnak is szolgált 2 adóporta (8 egész ekés jobbágy) népessége és két zsellér háznép. Ő a nem nagyszámú szolgálonépét (10 háznép) maga irányította és igazgatta. Helyben lakott maga is.

Cigánd az 50 háznépével – mint a bodrogtői falvak többsége – hozzávetőlegesen 250–260 lakosával – a törökök által ekkor még nem, de a járhatatlan mocsarak környékén később sem zaklatott térségben gyéren lakott településnek bizonyult. Feltehetően másféle demográfiai jellemzők mellett élt volna a falu tízezer holdhoz közelítő nagyságú határral, ha azt nem borította volna

¹¹ Takács Péter: *Nagyhalászi életképek a XVII – XVIII. századból*. In: Csonka Ottó – Istvánovics Eszter (szerk.) *Nagyhalász krónikája*, Nagyhalász, 2013. 181 – 186.

¹² A Serédy családról bővebben: Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, X, k., S-Sz. Pest, 1863. 151 – 156.; Mayláth Béla: *Levéltári adatok Regécsvára történetéhez a XVII. második felében*. In: *Történelmi Tár*, 1889. 1-25.; Botta István: *Dévai Mátyás és Serédy Gáspár*. (További szempontok a Dévai – kutatáshoz) In: *Diakonia*, 1979. 2. sz. 72 -79.

víz, sás- és nádtenger, ártéri erdő; és nem árasztotta volna el szeszélyes vízjárásaival, áradásaival minduntalan a Tisza. Ez volt az oka annak, hogy a nagyobb népsűrűség eltartására alkalmas szántóföldi művelést 250 magyar holdon, és azon is csak két nyomásban gyakorolhatták a lakosok még 1850-ben is.

A két Cigándról annyit tudunk még, hogy majorsági szántót ekkor sem, és a források tanúsága szerint később sem alakítottak ki és műveltettek az ikerfalu földesurai. Cigánd ekkori és a vízrendezésig birtokos földesurainak a haszonvétele a rétekből, az erdei kaszálókából, a két faluval közösen használt legelőkön tartott szarvasmarhákból, sertéseik makkoltatásából, az erdőknek az épület- és tűzifa, szőlőkaró járadékából, a gubacsszedés bérbeadásából származott. Gyarapította hasznukat a jobbágyaik háziipari tevékenysége is. „Ajándékot” kértek a kender és len termelése céljából átengedett határrészek hasznából, amennyiben fonal, máskor zsák formájában viszonzni kellett az úr kegyét. „Megdézsmálták” a gyékényt feldolgozók szorgalmát is. Szüretre – feltehetően az eső elleni védekezés céljából – minden háznéptől követeltek egy-két gyékényponyvát. Ünnepi alkalmakkor – Szent György, Szent Mihály nap, karácsony, húsvét – parancsnál erősebb szokásként az alattvalók, a hűségüket bizonyító – dénáros adót (Szent György vagy Szent Mihály napjáról nevezett 10-11 krajcáros adót), tyúkot, tojást, a fundus méretétől függően egy vagy két puttony csíkot adtak a földesúri konyhára. A falvak tulajdonosai átengedték – a bor helyett a maguk főzte pálinkával élő – lakosoknak a kocsmáknak a hasznát. Előbb Kiscigándon, majd mindkét faluban – a közösség hasznára – örölt egy-egy szárazmalom is. Épület- és tűzifát, faragáshoz valót, vesszőt az urak erdejéből maguknak is szabadon hordták a lakosok. Volt ugyan egy saját erdejük is makkolásra. Kezdetben csak a szolgálónépek, később az urak és nemesek is makkoltatták benne a sertéseiket.¹³

Cigánd és a később Dombrádba olvadt Óntelek között a Tiszán komp járt a középkortól a legutóbbi időkig. A per helytörténészek között máig folyik arról, hogy Óntelek vagy Cigánd privilégiuma volt-e a rév-vám haszna. Történetünk idején az óntelki birtokosok üzemeltették a vízi járművet. A cigándiaknak azonban nagyobb szükségük volt rá, mint a dombrádiaknak és az óntelkieknek. Kis- és Nagycigánd szolgálónépei gabonatermő szántót a Szabolcs megyei Rétköz peremén, a Nyírség szélén megletelepült nagy határu falvak földesuraitól vagy közbirtokosságaitól béreltek. Nagyobb árvizek idején marháik is gyakran szorultak a rétközi legelőkre. Gyékényért is átjártak a Szabolcs megyébe. Vásárolni is, Kisvárdára. Olykor szekeres terhek – szőlőkötöző sás, hordóban szállított hal és csík belső Hegyaljára, teknősbéka, amikor nem tilalmazták: erdei méz, stb... – szállítása is biztonságosabb volt Tokajba és belső Hegyaljára a

¹³Takács Péter – Udvari István: *Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából*, III. k. Nyíregyháza, 1998. 140 – 144. 164 – 166.

magasabb fekvésű szabolcsi „útsávon”, Dombrádtól Rakamazon, s ott az állandó Tisza-hídon át. Ezért az óntelki rév-privilegium tulajdonosaival a két Cigánd lakói a komp használatára rendre éves szerződést kötöttek. Kezdetben esztendőnként 20 szénakaszásért, majd ezt megkétszerezve, 40 kaszásért minden cigándi ember szabadon járt-kelt a Tisza szabolcsi oldalára és vissza. Amikortól azonban az óntelki közbirtokosság úgy döntött, hogy haszonelvű bérlők „árendálhatják a kompot”, azok a nagyobb haszon reményében – s mert szénatermő kaszálójuk sem volt – egyenként szedték minden átkelőtől és átkelésért a vámot.

A cigándiak úri és úrbéres lakóinak szolgálati kötelmei között meg kell említeni a helyi adottságok kikényszerítette – az országban hagyományos eljárásoktól lényegesen eltérő – sajátosságokat is. Az harmonizált a Felső-Tisza-vidéki szokásokkal, hogy a robotoló jobbágyokat munkavégzés idején étkeztette a földesúri konyha. Ha nem, naponkénti kenyéradagot (egy-egy cipót), a jobb szívű gazdák ahhoz egy-egy darab szalonnát adtak a robotot végzőknek. Az sem tartozott a különlegességek körébe, ha aratáskor, szüretkor, szénakaszáláskor, ugaroláskor, vetés alá történő szántáskor addig tartotta birtokán a szolgálónépét a földesúr, amíg a munkálatokat be nem fejezték. Az sem volt ritka, hogy heti váltásban kívánták a robotot. Mint ahogy az sem, hogy a lakhelyüktől 5-6 mérföldnyi távolságra rendelték ki robotra szolgálónépeiket sürgős munkák idején.

Az viszont ritkaság számba ment, hogy a földesúr a távoli allódiumán robotban arató jobbágyoknak, zselléreknek a szerződéses aratók számára biztosított aratókepet – a nyolcadiktól tizedik keresztig – kiadta a jobbágyainak is. A cigándi birtokosok körében ez az őket kötelező földesúri hagyományok és szokások közé tartozott. Két célt értek el ezzel: növelték a robotoló munkakedvét, szorgalmát; és hozzájárultak alattvalóiknak a kenyérrel való ellátásához.

Fehérje- és zsírtartalmú élelmiszerekben – sertés- és marhahús, tej, hal, csík, mezei, erdei vad, víziállatok, madarak, tyúk, tojás, kacska, liba – még méz is – a jobbágygazda és asszonya szorgalmához, gondosságához mérten – minden egészséges háznép számára elérhető volt Cigándon. A kenyérnekvalót, a cereáliákat azonban a Bodroglóközben, különösen pedig Cigándról kitiltotta a természet. Ahogy Dankó Imre fogalmazott: „*A Hosszú-rét széles elterülő mocsárvilága lehetetlenné tett majdnem mindenféle közlekedést és mezőgazdasági kultúrát.*”¹⁴

Ezzel a megállapítással harmonizál Vályi Andrásnak az 1796–1797-ben rögzített leírása is a bodroglózi Hosszúrét mentén fekvő településekről, történetesen a Cigándhoz közeli Karádról: „*fekszik... a Tisza parton. De csak nagy télbe[n], vagy a szárazságban lehet... két helységből egymásba járni, mivel*

¹⁴ Dankó Imre, 1964. 146. o.

közöttük négy mérföldnyire tiszta nádas és gyékényes tók s járhatatlan sok ingadozó lápok vagynak. Őszi vetése semmi sincs, mivel szántóföldgyei tavakká változtak. Tavaszi [is] kevés. Kaszálójuk csátés helyeken bőven vagon. A kenyérnek való megszerzésére... földeket n[emes] Szabolcs vármegyében szoktak bérelni. A marha tenyésztést szeretik.”¹⁵ Ezt Dankó Imre még megtoldotta azzal, hogy „a Bodrogtör lakosai gyűjtögető, zsákmányoló, halász-vadász életmódot folytattak, és zárt településekben éltek... egyedül állattenyésztésük volt.”¹⁶

A Hosszúrét mocsárvilágában képződött tőzegtelepeket is számba vevő Valter Ilona szerint a „Bodrogtör legalacsonyabb része a Ricse, Rozvágy, Karád és Cigánd közötti térség.” Itt terülnek el a Bodrogtör legnagyobb tavai: Palagcsa, Alsó-tó, Szent István palástja, Detke... Eperjes-tó, Bodolyó-tó, Gyikényes-tó. A Hosszúrét fölött kanyargott a legnagyobb bodrogtöri ér, a Karcsa. Ez Tárkány környékén szakadt ki a Tiszából, és Tokaj mellett egyesült újra a folyóval. Ezt hajdan I. Rákóczi György mérnökeivel állandó sószállító hajóúttá alakította, de dédunokája, II. Rákóczi Ferenc 1707-ben töltéseit átvágatta, aminek következtében a Tiszával való összefüggése megszűnt.¹⁷

A lápok, mocsarak világa – közöttük a Hosszúrét is – Hunfalvy János érdeklődését is feleltette. A „Rétköz s vele átellenben a Tiszának túlsó oldalán elterülő bodrogtöri Hosszúrét – írta 1864-ben – a két parti lápfenékkel együtt, nagyszerű vízszerkezettel borított térség, mely Szabolcsban Vencsellőtől kezdve Komoróig és Vörösmartig [a mai Szabolcsveresmartig!] terjedve, a Tisza egész partját, Zemplénben pedig majdnem az egész Bodrogtört Kis-Patakig és Király-Helmezig foglalja magában. Midőn a Tiszának úgynevezett zöld árja, nyári áradata beállott, a Tiszának és a Bodrognak számtalan erei és folyásai, a Kis és Nagy Ticce, meg az úgynevezett morotvák vagy holt ágak mind megteltek, összevisszajárták a térséget és számtalan sík tócsát hagytak hátra, melyekhez az áradat eltakarodása után is csak ladikon, vagy nádsűrűségeken nagy bajjal átvergődve lehetett jutni. Most a Tisza-szabályozási munkálatok következtében csak a legmélyebb fenekekben maradt meg a víz, s a múlt száraz években azok is kiszáradtak.”¹⁸

Az évszázadokig hegyi hordalékkal, iszappal, lösszel takart mélyedések, tavak, víz borította lapályok visszahúzódásakor gazdagon tenyészték a sással, egyéb vízi növényekkel vegyes füvek. A friss takarmányú legelőkön félvad szarvasmarhákat legeltettek csordában, gulyában a pásztorok laza felügyelete mellett. Ez volt Cigánd lakóinak a legjövendelmesebb tevékenysége.

Ezt azonban csak árvízmentes, vagy az ár visszahúzódása utáni időkben gyakorolhatták, s mivel a természet adta, gyűjtögethető, zsákmányolható javakon

¹⁵ Vályi András: *Magyarország leírása betűrendi sorban*. Buda, 1796–1797. II. 288. Vályit a zempléni alispán Bernáth Ferenc látta el ismeretekkel.

¹⁶ Dankó Imre, i. m. 146

¹⁷ Valter Ilona 1974. 4-6.

¹⁸ Hunfalvy János: *A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása*. II. Pest, 1864. 615.

kívül a gyakori árvíz pusztító erejétől – több-kevesebb sikerrel – csak az állataikat menthették meg, inkább azokkal törődtek, mint a szántóvető tevékenységgel. Ezt bizonyítja egy 1684-es adóösszeírás is.

Ebben az esztendőben már három részre bírták a két falut, és egy jelentős részét már csak leányágon. De még mindig a Sennyeyeket nevezték meg adóztatható háznépeket bíró földesurakként. A lakosság gazdasági állapotát, teherbíró képességét, de megélhetési tevékenységét és jövedelmi forrásait is – nem megvetendő tehetősége mellett munkaképességét is – jelzi, hogy az összeírt 20 egész- és 27 féltelkes gazdának (47 háznép, feltételezhetően 235 lakos) a tizenhatodik életévüket betöltött gyermekeik között összesen 51 fiú volt, akiket a földesúr is, maguk a szülők is munkára foghattak. Özvegy családfenntartóként senkit nem regisztráltak. A 16 éven felüli fiúk száma lehetőséget ad a múltat fürkészőknek, hogy hozzájuk mérhető számú lánnyal kalkuláljanak. Ezek többsége már készült férjhez. Már fonták, szótték, kötötték, horgolták, varrták a kelengyéjüket. A konyhában, az apró és szárnyas jószágú udvarban, a tehének fejésénél, vaj köpülésénél, túró és sajt készítésnél, a zöldséges és virágos kertben, a családi nagytakarításnál, a mosóteknőnél, a kenyérsütésnél – és az ekkoriban a nőkre háruló egyéb munkákban is – az anyjukhoz hasonló, és tőlük elsajátított szorgalommal vettek részt.

Az adóösszeírást tanulmányozók eltöprenghetnek: Hol maradtak a búza, a rozs, az őszi s tavaszi kalászosokat termő földek, és azoknak a hozadékai? Nem feltétlenül rovandó meg, ha arra a következtetésre jut bárki, hogy azokat betakarta és kiáztatta az árvíz; vagy arra, hogy nem is vetettek minden esztendőben Cigándon. Ha engedékeny az illető, feltételezheti azt is, hogy a mocsaras, lápos határu falvakat ismerték annyira a megyei adminisztráció tagjai és a szolgabírák, hogy a zempléni Hosszúrét, a szabolcsi Rétköz, a szatmári Ecsedi-láp, a mosoni Hanság környéki falvakban nem érdemes a cereáliák körül kutakodni. Ezért eltekintettek attól, hogy a név szerint felsorolt gazdáknak – a telekhányada mellett – a vetésterületüket és termett „életjüket” összeírják.

Annál jelentősebb volt azonban a jószágállomány. Az egész telkesek közül 11-nek volt hat-hat ökre... A gazdák állatállományának egyenkénti felsorolása szétszórna, darabokra tördelné a cigándi csordák, gulyák, kondák és ménesek látványát. Többet mond a valóságról, ha a falu lakóinak bevallott állatállományát soroljuk fel. 1684-ben a 250 lakost közelítő népességű két Cigándon az adóztató ívek rubrikáiban 136 ökröt, 42 lovat, 121 fejőstehenet, 84 növendék marhát és 409 egy esztendősnél idősebb disznót tüntettek fel.¹⁹ Eltekintve az egy évesnél fiatalabb disznóktól, szinte biztosra vehetjük, hogy talán az ökrök és lovak számát nem tekintve, kétszer annyi jószágról gondoskodtak, mint amennyit adó alá vallottak.

¹⁹ MNL, OL. UC 1684. UC 156-b. Fasc. 006, nr. 075.

A gabonafélék táplálkozás és egészség szempontból is káros hiányát a falun belül – bár a lakók erején felül tartottak gátakat, töltéseket – képtelenek voltak megoldani. A földesurak és szolgálónépeik belenyugodtak, hogy az általuk elfogyasztani kívánt gabonaféléket a szabolcsi Rétköz és a zempléni Bodroghöz peremére „rakta le a Mindenható.” Ezen a „helybeli nincstelenségen” segítettek az emberségebb földesurak, amikor a robotban aratónak is kiadták a már említett aratóképét. Ez a joviális gesztus azonban társult és torzult azzal – legalábbis addig, amíg a Mária Terézia-féle úrbérrendezés állami szinten nem korlátozta a megkövetelhető robot mennyiségét –, hogy szinte mindnyájan visszaéltek a robotoltató jogukkal. Hóolvadástól a fagy beálltáig a Felső-Tisza-vidék vármegyében szokássá görcsösödött az úrbéres szolgálónépek körében az egy hét uraságnak, a másik hét magának a jobbágnak végzett munka. Ezt Cigándon időnként felváltotta a „két hét uraságnak, két hét magának” kényszere. Ez – a falu határában – nem feltétlenül jelentett különösebb gondot. Az erdőn szőlőkarót hasogató, épületfát nagyoló, tűzifát vágó jobbágy és zsellér lopva dolgozhatott magának is. Nádvágáskor szedhetett gyékényt, sást, kákát a háziipari tevékenysége folytatásához. Munka az erdőben azonban csak az őszi lombhullás után kezdődött, és tavasszal legfeljebb rügyefakadásig tartott. Egyéb robotban végezhető úri munka a határban csak szénakaszáláskor volt. Ezért az örökösödéssel, zálogolással, jószágvesztést vagy örökös nélküli kihalást követő kincstárra háramlással bekövetkező tulajdonváltásokkal olyan birtokosok honosodtak meg a tízezer katasztrális holdat közelítő határban, akiknek 3–4–6 mérföldes körzetben – Kótajban, Nagyhalászbán, Ibrányban, Tiszalőkön, a nyírségi homokos határu falvakban – nemcsak birtokuk, hanem feltűnően nagy kiterjedésű majorsági szántójuk is volt. Szokássá vált Cigándról ezekre a birtokokra rendelni a robotosokat.

A régi Cigánd – északon a Hosszúréttel, délen a Tiszával, keletről és nyugatról a nagy kiterjedésű, ártéri erdőkkel – körbezárt település volt. A földesurak is, a vármegyei tisztviselek is csak a legritkábban fordultak meg lakói között. Magára, a református papra és a földesúr kijelölte három emberből választott bíróra hagyatkozhatott a falu lakossága. Dolgaikat senki nem firtatta. Hatósági személy évekig nem fordult meg közöttük. Egy-egy esztendőben mindössze néhány hónap volt, amikor a nedves, lápos vidékeken jártas ember megbirkózhatott az idevezető úttal. Katonaság is csak a legritkábban fordult meg erre. Az alacsony háznépszám, kevés lakás, gyérszámú lakos, cereáliát nem termelő parasztok otthonukban elhelyezni, de élelmezni sem lett volt képes a nyakukra ültetett katonaságot.

Oldani a zártságot, érintkezni a világgal, intézni a vármegyén a legszükségesebb dolgokat – Cigándtól Kispatakig – a Hosszúrét nádasában hajóutat vágtak. Idáig csónakkal jöttek. Innen a város piacát, a kollégiumot, az újhelyi megyeházig vezető utat gyalog tették meg. Nemcsak Kispatakra, a közeli falvakba is vezettek hajó- vagy „csónak-utak” A nádtorzsoktól, faágaktól, vízen

lebegő vagy úszó alkalmatlanságoktól megtisztított csónakúton, a fatörzsekből egymás mögé rakott „gyalogjárón” juhattak el az emberek Cigándról Nagykövesdre, Ricsére... „*Ide száraz út soha sincs – említette egy 1722-ben készült összeírás – kivált szekéren, hanem a gyalogjárók, egy szál fáról elnyújtott gerendákon járnak be két felől, de olyan mély a vizek felett, hogy aki belé esne, annak mélysége az ő magasságát megszegyenítené*”.²⁰

Az e tájon megtelepült falvak közül is a legelszigeteltebbek közé tartozott Cigánd. Tízezer katasztrális holdat közelítő területének a határjeleit sem rögzíthették. Sok helyen víz borította, áthatolhatatlan nádas, évek óta halmozódó növényi rothadék takarta, szél mozgatta, víz ringatta úszó lápok csalfán tágitották, vagy szűkítették a faluhatár egy-egy szakaszát. A gyékény övezte parti sávokból, náderdő zöldítette sekélyes víztakarásokból itt-ott kiemelkedett egy-egy homokbucka, folyóhordalékként összeverődő lösztető. Ezeken vállalkozóbb szellemű emberek tanyát vertek, és megkísértették a majdnem lehetetlent: halászatból, rákfogásból, pákászatból, madarászásból megélni, és családot nevelni a víz és nádtenger közepén.

A vízrajzi viszonyok összeszorította szárazulatok, az áradáskor szűkítetten használható mezők térsége volt a nagyhatárú Cigánd. Bár a dűnékre, a vízből „kidomborodó magaslatokra” a Jászságból, a délvidéki megyékből ismert nagy határú falvak módjára háznépnek telepedtek. Ezek azonban csak a vizek rendezése és lecsapolása után váltak állandó lakhelyű tanyákká. Az 1860-as évtized derekáig Cigándon nádasbeli, dombháti, vízközi szállásról igen, de állandósult tanyákról csak elvétve szólhatunk. A falvakban előforduló népességzsúfolódásról sem beszélhetünk. Szó volt már arról, hogy 1549-ben 50 háznépzet találtak az összeírók Cigándon. Valamikor a 14. század legvégén, a 15. század vízmentesebb periódusában több háznépnek, és módosabb családoknak nyújthatott otthont Cigánd is. Ekkor épült a nyolcszög szentélyes gótikus templomuk. Ezt azonban az árvíz, vagy a reformáció és ellenreformáció egymással szembeforduló indulata, a tizenöt éves háború megrongálta. A reformáció során Cigánd lakossága a Kálvint követő helvét hitvallásban talált megnyugvásra. A megromlott templom maradványait birtokba vették, újjáépítették, meg is nagyobbították. Új előtérrel és toronnyal bővítették. Azóta is őrzik, tatarozzák, renoválják, és zengetik benne a zsoldárokat.

A régi Cigánd népessége

A hazai történelem fősodratól zártsága miatt is távolra került Cigándról viszonylag kevés forrás maradt fenn. Ezek tanúsága szerint a falu lakói között a 16-17. században még jelentős arányt képviseltek a jómódú, sok állatot tartó, egész telkes gazdák. 1549-ben az adózás alól mentesülő földesúri bírón kívül 36

²⁰ Ecsedi István: *A Bodroglöz rejtelvei*, In. Uő. *Poros országutakon*. Debrecen, 1925.

háznépet adóztattak egész telkesként. Nem valószínű, hogy tévedünk, ha feltételezzük, hogy a 36 egész telkes gazda közül többnek csak a belső telke és a fűtermő kaszálója érte el a majdan Mária Terézia által végrehajtott úrbérrendezéskor meghatározott egész telek méretét. Inkább állataik száma, az azok téli takarmányozásához szükséges szénát adó kaszáló mérete révén sorolták őket az egész telek után adózók kategóriájába.²¹ Mellettük ekkor 14 zsellér – igaerővel átmenetileg nem rendelkező – háznépet írtak össze. Összesen 50 családot. A történeti statisztika szabályai szerint 250 lakost. Kideríthetetlen azonban, hogy az államnak adózók rubrikáiban helyet nem találókat, évenként az egyháznak is csak 4-6 krajcár kereszténypénzt fizetőket egyáltalán nyilvántartották-e? A halászokat, csikászokat, rákászokat, gyűjtögetésből élőket, háziiparral foglalkozókat – szövő, fonó özvegyeket, nádázókat, kosár-, kas- és kerítés kötőket, a csőszöket, kerülőket, a harangozót, a tűz- és éjjeliőrt, a falu kovácsát és egyéb, bizonytalan, a rendiség kori összeírások hagyományos rubrikáiba be nem férő foglalkozású és egzisztenciájú embereket – erdei méhészeket,²² gyékényponyva szövőket, kondásokat, marhapásztorokat stb. – számbavették-e?

Ezt követően az 1571-es dézsmajegyzék teszi lehetővé, hogy közelítsünk Cigánd népességéhez. Ezt a forrást Hajdú Imre vallatta. A dézsmajegyzékből azt bontotta ki, hogy ekkor már 280 lakosa volt a nagy jövőjű Cigándnak,²³ ami nem mond ellent az 1549-es népességi adatoknak. A dézsmajegyzékben ugyanis szerepeltették a csak kereszténypénzt fizető halászokat, pásztorokat, egyéb, az agráriummal – növénytermeléssel, állattartással – csak érintőlegesen találkozó háznépeket is. Az elkövetkező évtizedek konfliktus halmaza elől azonban a nádasok, lápok, az átjárhatatlan ártéri erdők sem rejthették el tökéletesen Cigándot. 1592/1593 táján kezdődött ugyanis az *1606/1608-ig zajló tizenöt éves háború*, amelyben a szervezett, de kegyetlenségeikről hírhedt zsoldosok mellett a pénzen megvásárolható hajdúkapitányok csapatai, a maguk szakállára harcoló, rabló és gyilkoló szabad hajdúk is aktív szerepet vállaltak. Fernand Braudel számításai szerint az 1570-1609 közötti években megbolydult a keresztény Európa és az iszlám hitű Török Birodalom viszonya. A tengeri kalózkodás és az egymás ellen is küzdő királyi hadiflották nemcsak a hajózás biztonságát dúlták fel, hanem a Kárpát-medencében hadakozó török birodalom a Magyar Királyság belső rendjét és közbiztonságát is ellehetetlenítette. A balkáni északi, az Alpok keleti, a Kárpátok koszorújának déli és nyugati lejtői által körbeölelt Magyar Királyság területén másfél milliónyi vagabund, haramia, zsebrák, hajdú, betyár és tudj' Isten miféle kóborló irtotta, pusztította, rabolta és zsarolta a emberi szorgalom felhalmozta értékeket és az emberi életeteket.

²¹ Maksay Ferenc, 1990. II. 1046., 1051.

²² Balassa M. Iván: Élőfás méhtartás a Kárpát-medencében. HOM Évk.

²³ Hajdú Imre: Cigánd története 1289-1972. Cigánd, 1972. 3-11.

A céhes mintájára szervezett, mesterfokon gyilkoló nyugati zsoldosok mellett ezekből a kóborlókból Cigánd fegyvertelen állattartóira is jutott néhány, akik visszatérően meg-megdézsmálták a nagytestű szürke szarvasmarháikat és gyorslábú lovaikat. Kevesebb kárt csak a disznókban okoztak. Azok ugyanis az ártéri tölgyesek makkját, a mocsár langyos pocsolyaiban a hentergést jobban szerették a rablók, harácsolók, tolvajok káromkodásainál, zenebonáinál. Ezzel – és a 15 éves háború után előállott permanens hatalmi torzalkodásokkal függhetett össze, hogy Cigánd 1684-es adóösszeírása – bár irigylésre méltó állatállományt tüntetett fel –, de sem 1549-hez, sem 1571-hez viszonyítva nem gyarapodott lakosság számban. Feltehetően állatállományban sem. A falu demográfiai állapota inkább romlott. Azt még a jövő történészeinek kell majd felderíteni, hogy a törökök és a hajdúk számára rablás tárgyai voltak-e a cigándi gyermekek, serdülő lányok és a fiatal menyecskék, vagy csak az állataikat védő férfiakat üzték az örökkévalóságba. A különböző összeírások a lakosság vagyoni helyzetének lassú romlását – a folytonos hadakozással, de a természeti környezet érzékelhető változásával is magyarázható –, elszegényedését engedik sejtetni. Ezt példázza az a Fogas Tóth Balázs készítette táblázat is, amiben az ökrök és lovak fogatolásának változását tüntette fel 1725 és 1828 között.²⁴

Kiscigánd

Év	Ökrös gazda	Ökör	Lovas gazda	Ló	Fogat nélküli	Összes háznép
1725	20	51	24	78	2	46
1773	20	41	42	72	3	65
1776	9	18	45	69	9	63
1785	6	12	29	53	19	54
1780	-	-	-	-	-	-
1790	4	8	41	62	27	72
1798	0	0	46	80	15	61
1800	0	0	40	66	19	59
1802	2	4	43	84	18	63
1828	0	0	41	84	15	56

Nagycigánd

Év	Ökrös gazda	Ökör	Lovas gazda	Ló	Fogat nélkül	Összes háznép
1725	15	45	5	12	2	22
1773	14	28	13	12	7	34
1776	15	29	8	23	11	34
1780	-	30	-	30	-	-
1785	7	14	14	25	9	30
1790	0	0	17	34	15	32
1798	0	0	23	48	9	32
1800	-	-	-	40	-	40
1802	0	0	26	49	7	49
1828	0	0	31	69	9	69

²⁴ Fogas Tóth Balázs: *A cigándiak lótarása*. HOM évk. 49. sz. Miskolc, 2010. 497.

Kis- és Nagycigánd lakosságának az ökor- és lófogattal való ellátottságát firtató adatsorok (mivel az 1780-as nagycigándi ökor- és lóállományt számláló adatsortól eltekintve), ha hiányosan is, de azonos időpontokban rögzítődtek. Bár az 1780-as és 1800-s évi nagycigándi fogat nélküliek kimaradtak az összeírásból, ezért csonkán ugyan, de lehetőséget teremtenek a nyilvántartott családszámok alapján – *'korabeli pontossággal'* – megbecsülni a lakosságszámot. Ez véletlenszerű kilengéssel ugyan, de lassan növekvő tendenciát mutat. 340 lélekről 625 lakosig emelkedik a két Cigádon élők száma. Legbizonytalanabbak az 1780–1790 közötti adatok.²⁵ Ennek a tíz esztendőnek a lakosságszámát azonban minden korábbi összeírásnál – és még a rákövetkező fél évszázadnál hosszabb ideig tartó bizonytalankodásnál is – pontosabban adja vissza az 1784/87-es (a hibákat is korrigáló) hivatalos népszámlálás.

A két táblázat számsorai arról árulkodnak, hogy Cigádon a 18. század utolsó három évtizedében *fogatolási forradalom* zajlott le. A szekeres gazdák egy-két évtized alatt a cammogó, vándorszórgó ökrös szekerekről valamennyien átültek a gyorsan száguldó lovas kocsikra. Lehet, hogy az Anglia felől gőzparipákról fűjdogáló hírekkel óhajtottak versenyre kelni. Valószínűbb azonban, hogy a török kiűzése, majd a bujdosó mozgalom és a kuruc háborúk nagymajtényi szélcsendjével megnövekedett közbiztonság bátorította fel az itt élő férfiakat a teher- és személyszállító eszközeik – és az azokat vontató jószágaik – kicserélésére. Az ökrök lovakra cserélése csak akkor lehetett sikeres, ha a mogyoró- vagy fűzvesszővel abroncsozott kerekű, fatengelyes szekereket vastengelyesre és küllős, vasráfos kerekűre cserélték. Ennek a megvalósítása Cigádon, ahol néhány gazdának csordányi barma, és nyájra való sertése volt, nem okozott megoldhatatlan gondot. A többiek pedig megspórolták, vagy télenyáron kihalászták az árát a Tiszából, a Hosszúréten elterülő tavakból. A csíknak, hálnak, a hód és vidra prémjének a hegyaljai szőlősgazdák között volt keletje; a nád pedig a szőlőkapás napszámosok tenyérnyi telkekre paticsfallal felhúzott házikójuknak a fedelezésére szükségeltett. A gyékényt pedig saját feleségük és lányaik is megszöttek ponyvának, eső ellen védő ekhónak a vásározók szekereire.

Szorgalom kellett csak. Azért pedig a cigándiaknak sohasem kellett kuncsorogni másoknál. Szekereket rendelő vásározók, kollégiumba költöző diákok, messze szakadt rokonokat látogatók, ha búcsújárók a kálvinisták között nem is, vásározók annál többen mindig voltak. Az állami sófuvart kínáló és felvállalók is akadtak rendre. Nem vetették meg a szekerezők a kupeckedést sem. Gabonát a Felvidékre; gyümölcsöt frissen és aszalva az Alföldre; csikot a szigorú

²⁵ A táblázatok vonatkozó összesített adatsora a megadott években: 1725-ben: 68 család, 340 lakos (408); 1773-ban 99 család, 495 lakos (594); 1776-ban 97 család, 485 lakos (582); 1780-ban: hiányos adatsor; 1785-ben 86 család, 430 lakos (516); 1790-ben 102 család, 510 lakos (612); 1798-ban 93 család, 465 lakos (558); 1800-ban 99 család, 495 lakos (594); 1802-ben 112 család, 560 lakos (672); végül 1828-ban 125 család, 625 (750) lakos. (A zárjelben lévő szám a családok létszámát az 1784-es felmérés szerinti 6-os szorzószámmal adja meg.)

böjtöt tartó ortodox görögkeleti és görög katolikus falvakba; szőlőkötöző sást a Hegyaljára; az asszonyaik, lányaik szötte gyékényponyvát a vásárokbá; hízó, südő, választási malacot Királyhalmecre és Kisvadára; a maguk termelte káposztát Ungvárra, Beregszászba, Debrecenbe, Sárospatakra, s ahol kelendő volt, mindig vitték. Nyest-, nyérc-, vidra- és hódrémet azoknak, akik rendelték tőlük. Ne folytassuk tovább, mert közben az ökrök híján és az árvizek gyakorisága miatt a mezei szántóvető szorgalmuk a korábbiaknál is jobban elsorvadt.

Egy kérdés feszegetésével azonban még adósak vagyunk. Szembesítenünk kell az ökreit lovakra cserélő háznépekről Fogaras Tóth Balázs által készített táblázatot a valóságértékével. Ezúttal viszonylag biztos hasonlító támpontunk van. A II. József elrendelte, katonákkal, mérnökökkel, számszaki emberekkel végrehajtatott, hitelesnek mondott 1784-1787 közötti, az első, az állam által megrendelt és ellenőrzött népszámlálási adatsor.

A számszaki ismeretekkel rendelkező népszámlálók szerint Kiscigádon 1784-ben 80 házban 81 család élt. A település lakosainak a száma 494 volt. Nagycigánd adatsora: 46 ház, 51 család és 298 lakos. A közigazgatásilag csak 1923-ban egyesített két település házainak együttes száma 1784-ben 126 volt. Ezekben 132 család élt. A népesség tényleges száma 792 volt. Az egy családra eső lélekszám átlaga: 6 (hat).²⁶ Ez a fogatos és fogatot nélkülöző családok 1825-ben kalkulált számánál az ötös szorzószám alkalmazása esetén 167-tel, a hatos szorzószám esetén 42-vel több lenne. Akkor is, ha megfelelkeznénk arról, hogy 1784 és 1825 között is feltehetően több gyereket hoztak a világra és neveltek fel az édesanyák, mint ahány idős ember költözött a két dátum között az örökkévalóságba. Egy bizonytalansági – a számsorok közötti távolságot csökkentő – tényezővel még számolnunk kell. Kiscigádon II. József kirendelt írnokai 12 nemes családfőt, Nagycigádon 8 nemes háznépet és egy református papot is számba vettek, akinek ugyancsak lehetett családja. Ez a tény 120, illetve 126 lélekkel korrigálhatja a lakosságszámot. A nemes vármegye közgyűléseinek a határozata ugyanis – a diétai subsidium megajánlását kivéve – sohasem kötelezte a nemesek összeírására a szolgabírákat. Zemplénben és a környékbeli vármegyékben a nemesi közgyűlések határozatai csak a legkritkább esetben harmonizáltak a német római, majd osztrák császár és kalapos magyar király rendelkezéseivel. Ilyen a történelem. A maga szabályait és törvényeit követi. Hosszabb távon sohasem azt, amit akár a leghatalmasabb uralkodó Bécsben, akár a legszegényebb halász Cigádon elképzeli. Mindig elsétál a magánemberi akaratok mellett, követve a maga kényszerű törvényeit.

²⁶ *Danyi Dezső – Dávid Zoltán, 1960. i. h.*

Felhasznált irodalom

- BÁNKUTI FERENC: *A Bodrogek. A víz tájálakító szerepe*. Kogutovicz K. Emlékk., Szeged, 1939.
- BODGÁL FERENC: *A Borsod – Abaúj – Zemplén megyei cigányok fémművészete*, Ethn., 1965. 521-546.
- BODÓ S.: *A bodrogekzi legelő építményei*, In: VIGA GYULA (szerk.) 1986, XIX. k. M., 1986. 37 – 46.
- BOROS LÁSZLÓ: *A Bodrog és környéke*, Tokaj –Nyíregyháza, 1996. 127 p.
- BOROS LÁSZLÓ: *A Bodrog vízrendszere, mellékfolyói és szabályozása*, In: TUBA ZOLTÁN (szerk.): *Bodrogek*, 2008. 181-194.
- BOROS LÁSZLÓ: *Vízi közlekedés a Bodrogon*, In: TUBA ZOLTÁN (szerk.) *Bodrogek*, 2008. 307-316.
- BUNYITAY VINCE: MOL P. 599. *A Sennye- család levéltára*, Századok 1873. 242-265.
- DANKÓ IMRE (1986): *A Bodrogek régi vízrajza és vízi élete* In: VIGA GYULA (szerk.): 1986. XIX. k. Miskolc, 21-28.
- DANKÓ IMRE (1964): *A bodrogekzi Hosszúrét települései*, HOM évk. IV. Miskolc, 143-165.
- DANYI D. – DÁVID Z. (szerk.): *Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787)*. Bp. 1960. 311. p.
- ERDEI SÁNDOR: *Az alföldi tanyarendszer történeti szemlélete*, In: Agt.Sz. 1974. 1–2. sz. 287–294.
- ÉBNER (GÖNYEY) SÁNDOR: *A Bodrogek lápi községeinek település-földrajzi vázlatja*, Föld és Ember V. 1925. 100-121.
- FODOR ZOLTÁN: *Az ártéri gazdálkodást tárgyaló elméletek és alkalmazhatóságuk a magyarországi Tisza-szakasz kéziratok térképein szereplő fokok alapján*, In: Agt. Sz. 43. évf. 2001. 1-2. sz. 87-149.
- FOGAS TÓTH BALÁZS: *A cigándiak lótarása a táj átalakulásának tükrében*. HOM évk. 49. 2010. 497–505.
- FRISNYÁK SÁNDOR: *A Bodrogek történeti földrajza*, TUBA ZOLTÁN (szerk.): *Bodrogek*, 2008. 195-216.
- GEÖCZE SAROLTA (1892): *Bodrogek a szabályozás előtt és után*. In: MAJLÁTH JÓZSEF (szerk.): *A Bodrogekzi Tisza-szabályozó Társulat monográfiája 1846–1896*. Bp., 1896. 78 –100.
- GYÖRFFY LAJOS: *Nagy inség 1863-ban*. Túrkeve. 1932.
- GULYÁS JÓZSEF – KÁNTOR MIHÁLY: *Sárospatak és vidéke. Magyar városok monográfiája*, Bp. 1933.
- HAJDÚ IMRE: *Cigánd története 1289-1972*. Cigánd, 1972 3-11. és: *Cigánd nagyközség önkormányzata*, 1997. 11-143. (ISBN 963 – 034-320-7.)
- HÓGYE ISTVÁN: *Zempléni históriák*. Miskolc, 2002. 400. o.
- HÓGYE ISTVÁN: *Adatok a Zemplén megyei cigányság XVII – XVIII. századi történetéhez*. HOM Közl. 22. Miskolc 1984. 39-47.
- HÓGYE ISTVÁN: *A Bodrogek (Történeti vázlat és levéltári források)* In: VIGA GYULA (szerk.): *Fejezetek a Bodrogek néprajzából*. XIX. k. Miskolc, 1986. 5 -8.
- JANÓ ÁKOS: *Sárospatak és vidéke helytörténeti, néprajzi irodalma*. HOM, Miskolc, 1987.
- KÁNTOR MIHÁLY: *Bodrogekzi adatok a sárlós aratáshoz* (1926).
- KÁNTOR MIHÁLY: *Az ezeréves cigándi malom* (1927).
- KÁNTOR MIHÁLY: *Bodrogek* (1932).

- KÁNTOR MIHÁLY: *Bodrogköz*. In: Gulyás J. – Kántor M.: *Sárospatak és vidéke. Magyar városok monográfiája*, Bp. 1933. 158-200. p.
- KÁNTOR MIHÁLY: *A cigándi körömpe*. *Borsodi Szemle*, 1960. 453.
- KÁNTOR MIHÁLY: *Bodrogközi len- és kendermunkák, szőttesek*, Sárospatak, 1961.
- KISÉRY LÁSZLÓ: *Csonka-magyarországi Bodrogköz*, Debrecen, 1935.
- KISS ISTVÁN, N.: *A paraszti vadászat Magyarországon (XVI – XVIII. sz.)* In: *Agrártörténeti Szemle* 1974. 1–2. sz. 66–71.
- KÓSA LÁSZLÓ – FILEP ANTAL: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Néprajzi Tanulmányok. Bp. 1975.
- MAJLÁTH JÓZSEF (szerk.): *A Bodrogközi Tisza-szabályozó Társulat monográfiája 1964-1896*. Bp. 1896. 155. p.
- MAKSAY FERENC (szerk.): *Magyarországi birtokviszonyok a 16. század közepén*, I-II. Bp. 1990.
- MAROSI ENDRE: *Zempléni históriák*. Bp. – Miskolc, 1986. 297. o.
- MAROSI SÁNDOR – SOMOGYI SÁNDOR (szerk.): *Magyarország kistájainak katasztere I-II*. Bp. 1032. p.
- MENDÖL TIBOR: *Paraszság és táj*. In.: ORTUTAY GYULA (szerk.): *Néprajzi tanulmányok*. PPTÉ NI 1. Bp. 1949. 20-27.
- MOLNÁR GÉZA: *A táj és tájhasználat összefüggései a Bodrogközben*, In: TUBA ZOLTÁN (szerk.), 2008, 999-1030.
- NAGY GÉZA: *Bodrogközi történetek* (Bodrogközi Füzetek, Bodrogközi Kastélymúzeum (Pácin) 1989.
- SISKA JÓZSEF: *A Sennyey család históriája* In: BAZ megye HOM Évk. IV. 243 -306.
- PÜSKI NAGY PÉTER: *Bél Mátyás a Bodrogközről*, In. Ir. Sz. (Bratislava) XX. évf. 1977. 10. sz. 904–920.
- TAKÁCS PÉTER: „*Oskolának elaljasodását fájlalván*”, In. Németh P. (szerk): *Dombrád, Dombrád város önkormányzata*, 2003. 167 – 178.
- TAKÁCS PÉTER: *Nagyhalászi életképek a XVII-XVIII. században*. In: CSONKA O. – ISTVÁNOVITS É. szerk. *Nagyhalász krónikája*. Nagyhalász, 2013. 181-186.
- TAKÁCS PÉTER: *A Bodrogköz népelete a 18. század végén*, In. TUBA ZOLTÁN (szerk.) 2008. 341 -354.
- TRENKÓ GYÖRGY: *A Bodrogköz vízrajzához*. Földr. Köz. 1909. 5. sz.
- TUBA ZOLTÁN szerkesztett: **Bodrogköz** (*A magyarországi Bodrogköz tájmonográfiája*) A Lorántffy Zsuzsanna Szellemében Alapítvány kiadása), Gödöllő – Sárospatak, 2008. 1179. o. + 39 színes fénykép és 6 térkép.
- TUBA ZOLTÁN: *A Bodrogköz ősi, természetes árterületeinek sajátosságai és jelentősége*, In. Uő. (szerk.): *Bodrogköz*, 2008. 891-902.
- VALTER ILONA (1964): *Régészeti adatok a Bodrogköz honfoglalás kori településtörténetéhez*. A HOM. Évk. IV. 1962–1963. Miskolc, 139-142.
- VALTER ILONA: *Egyházas helyek és templomok a középkori Bodrogközben*. HOM Évk. VIII. 1969. Miskolc, 115-142.
- VALTER ILONA: *A Bodrogköz honfoglalás kori és középkori településtörténete*. Agrt. Sz. 1974. 1-2. sz. 1-55.
- VÁLYI ANDRÁS: *Magyarország leírása betűrendi sorban. I-II*. Buda, 1796–1797.
- VIGA GYULA (szerk.) 1968: *Fejezetek a Bodrogköz néprajzából*. XIX. k. Miskolc,
- VIGA GYULA: *A bodrogközi táj kiélésének formái*, In. TUBA ZOLTÁN (szerk.) 2008. 355 – 374.

TÁJHASZNÁLAT ÉS ANTROPOGÉN TÁJFORMÁLÁS A SAJÓ MENTE TELEPÜLÉSEIN (18-20. SZÁZAD)

DOBÁNY ZOLTÁN

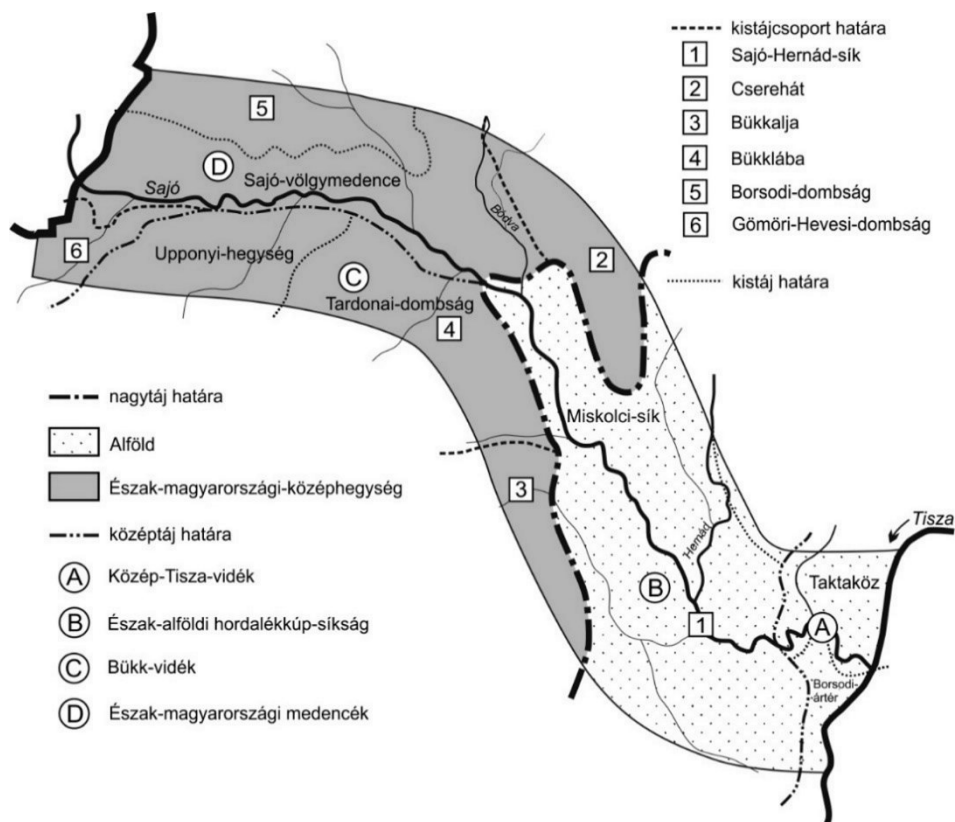
A Sajó a Szlovák (Gömör-Szepesi) –érchegységben ered, a Kyprov (1391 m) és a Stolica (1476 m) csúcsokat összekötő Slanske sedlo (Sajó-nyereg) alatt, 1280 méter tengerszint feletti magasságban, Sajóréde település közelében. Magyarország Nemzeti Atlasza szerint hossza 233 km (magyarországi hossza 125,1 km), vízgyűjtő területe 12 700 km². Felső szakaszán bevágó szakaszjellegű, a Gömői medencében hordalékkúp-építő, míg Magyarországi szakaszán kanyarogva feltöltő szakaszjellegűt mutat. Sajópüspökinél 150 méter tengerszint feletti magasságon lép az ország területére, s Tiszaújváros közelében, 88,6 méter tengerszint feletti magasságban önti vizét a Tiszába. Esése viszonylag nagy, hordalékszállítása számottevő, vízjárása meglehetősen szélsőséges. Magyarországi szakaszán két nagytájat, több középtájat, kistájcsoportot illetve kistájat érint. Az országhatártól a Bódva torkolatáig terjedő Sajó-völgymedence szerkezeti árokban kialakult aszimmetrikus, teraszos folyóvölgy. A Bódva torkolatától a tiszai torkolatig a folyó a Sajó-Hernád-sík hordalékkúp-síkságán folyik keresztül (Marosi S. – Somogyi S. 1990). (1. ábra)¹ Útja során változatos geológiai, geomorfológiai, klimatológiai, hidrológiai, növényföldrajzi, talajtani adottságú területeken halad keresztül, sokszínű ökológiai feltételrendszert biztosítva a környezetében megtelepedő ember számára. (2. ábra)

Közvetlenül a folyó mentén (az országhatáron belüli folyószakaszon) 43 település volt a vizsgált időszakban². A Sajó mentén eddig végzett régészeti feltárások szerint az alsó szakaszon már igen korán megtelepedett az ember, legalábbis a késő avar-onogur, illetve kora Árpád kori leletek erről tanúskodnak (Révész L. 1994). A honfoglalást követő évszázadokban a magyarság a torkolat felől fokozatosan népesítette be a folyóvölgy alluviális térszíneiből kiemelkedő magaslatait, a terasz- és hegyláb felszíneket. *Stabil településhálózat jött létre, néhány vásáros hellyel* (Muhi, Ónod, Miskolc, Sajószentpéter, Sajókaza). A települések népessége kezdetben talajváltó földművelési rendszert alkalmazva jutott alapvető élelmiszerekhez, amit az állattartás egészített ki. Később fokozatosan áttértek a két- és háromnyomásos gazdálkodás gyakorlatára. Mindez együtt járt a természetes környezet egyre gyorsuló átalakításával, *a kultúrtáj folyótól távolabbra történő kiterjesztésével*. A vidék változatos geológia felépítése idővel lehetőséget biztosított az érces és nemérces ásványi nyersanyagok kitermelésére, ami további környezeti változásokat eredményezett.

¹ Az ábrákat a szerző készítette.

² Később, a település-összevonások következtében számuk csökkent. (A vizsgált településeket a 10. ábrán láthatjuk.)

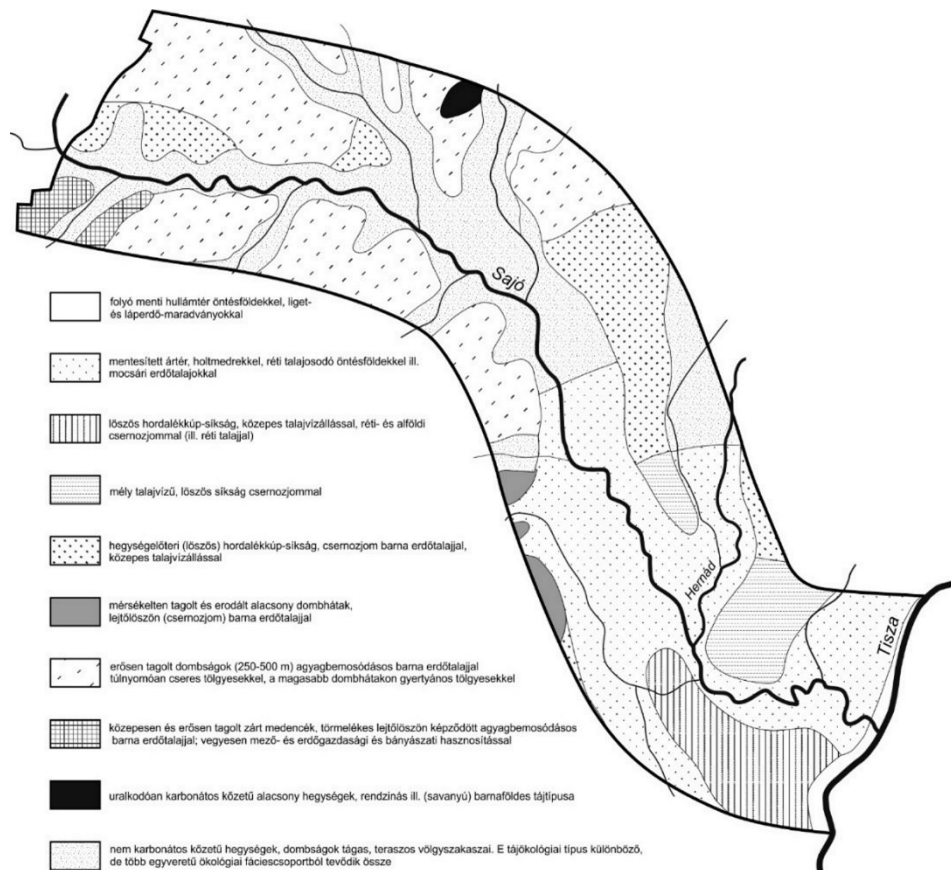
A Sajó mente fontos közlekedési folyosóként is szolgált az eltérő természeti adottságú nagytájak között, hozzájárulva a táji munkamegosztáshoz, a településhálózat stabilizálásához, illetve fejlődéséhez.

1. ábra. A vizsgált települések határterületei által érintett nagy-, közép- és kistájak (kistájcsoporthatárak) a Sajó mentén (Magyarország Nemzeti Atlasza alapján)

A 16-17. századi török (és tatár) támadások, a 18. század eleji harcok, a gyakran fellépő járványok a korabeli termelési és települési struktúrát a Sajó mentén is szétzilálták. A 18. század elejére több Sajó menti település elnéptelenedett (pl. Muhi, Boldva, Tizzaszederkény). Sok település határában a korábban művelt földterületek pusztulásnak indultak. A kedvezőtlen állapotok felszámolására megindult a közigazgatás és a gazdasági élet újjászervezése, melynek következtében jelentős mértékű belső és kisebb mértékű külső migráció

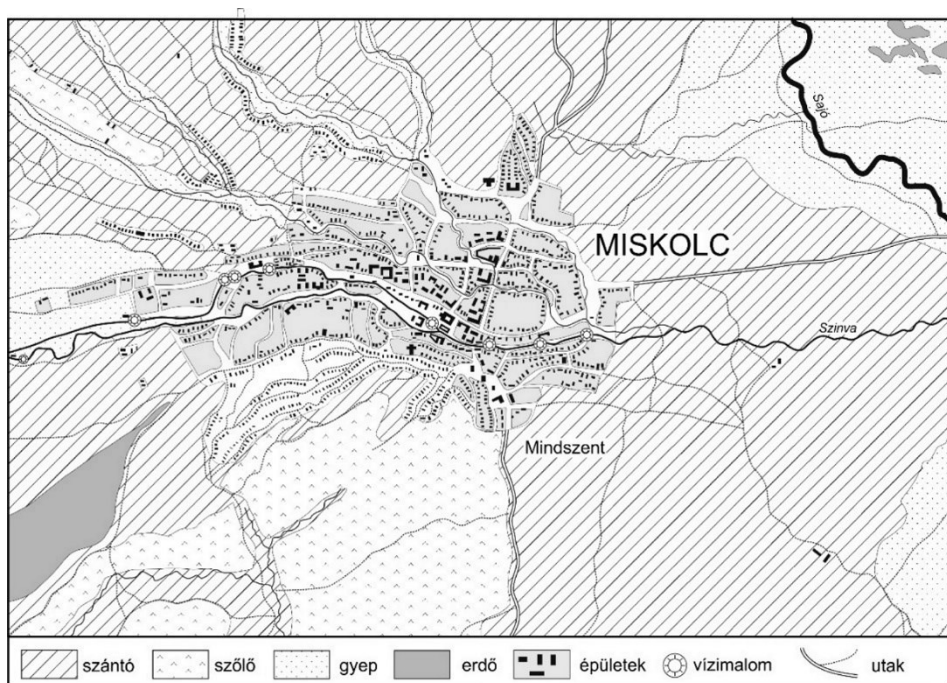
*indult el, amely érintette a vizsgált térség településeinek egy részét is³. Miskolc végérvényesen Borsod vármegye központja lett, jóllehet még csak földesúri mezővárosként funkcionált. Az eltérő természeti adottságú nagytájak határán, fontos közlekedési utak mentén elterülő város egyre inkább *regionális piacközponttá fejlődött, és számottevő volt a céhes ipara is.**

2. ábra. Tájtipusok a Sajó magyarországi szakasza mentén (Magyarország Nemzeti Atlasza alapján, egyszerűsítve)

³ Fényes Elek szerint (1851) Arnót, Felsősolca, Sajóbesenyő, Szirmabesenyő tót, Málé (Serényfalva) tót-magyar, Sajószöged és Szuhakálló magyar-tót, Sajópálfala orosz (rutén), Sajópetri és Múcsony orosz (rutén) - magyar települések voltak. A vallási felekezetek megoszlása is egyértelműen jelezte, hogy mely településekre történt jelentősebb betelepülés. Az etnikai képet tarkította a balkáni kereskedők, majd később a zsidók megjelenése, főleg a nagyobb településeken.

A 18. század végén Miskolc tágabb térségét a tájhasználat sokrétősége jellemezte: a Sajó-Hernád sík Tiszával határos vidékein (Taktaköz, Borsodi-ártér) a *differenciált ártéri gazdálkodás* (állattartással és halászattal), az ármentes övezetben *földművelés gabonatermesztő profillal, alárendelten állattenyésztéssel*, a meghatározó. A Miskolci-sík északabbra fekvő részén, valamint a Sajó-völgymedence teraszain *vegyes gazdálkodás*, a Bükk-vidék keleti peremén *szőlő és gyümölcstermesztés*, végül a völgyet határoló dombvidékeken *földművelés, állattartás és erdőhasznosítás* volt a jellemző (Frisnyák S. 1994.). A tájhasználat fentebb vázolt sokrétősége, a megtermelt javak értékesítésének az optimális lehetősége, a kedvező közlekedési viszonyok stb. egyaránt elősegítették Miskolc regionális központtá válását (3. ábra).

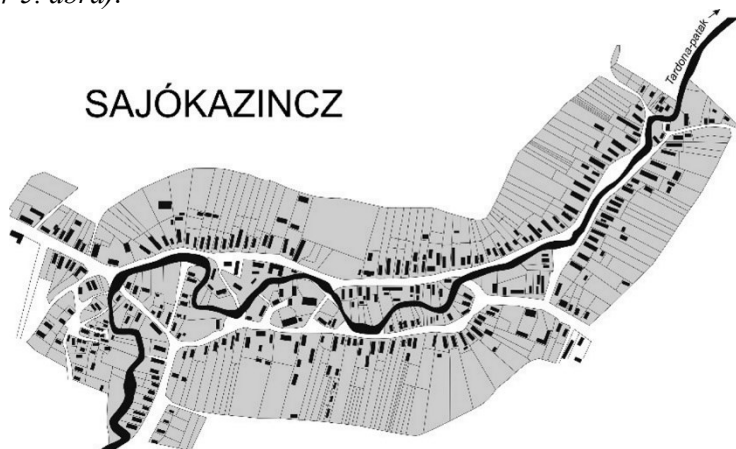

3. ábra. Miskolc a 18. század második felében. Kedvező helyi és helyzeti energiái révén gazdasági jelentősége a század végére túlnő Kassáén. Magda P. (1819) szerint lakossága a század végére megközelítette a 20 000 főt. (Az I. katonai felmérés alapján, módosítva.)

Miskolc mellett Ónod, Sajószentpéter és Putnok rendelkezett mezővárosi ranggal a 18. század második felében. A Sajó-völgy mint közlekedési folyosó jelentős forgalmat bonyolított le az Alföld és a Felvidék között. A 18. században kialakuló *postaút hálózat egyik fontos állomása Ónod volt*, később a postaút már Miskolcon át vezetett a Hernád-völgy irányába (később a Sajó-völgyön át is). A

postaút és a hozzá kapcsolódó postaállomás település- és kereskedelemfejlesztő hatása számottevő lehetett (Csorba Cs. 1994).

A 18. század második felében a Sajó mente településeinek zömében a népesség száma stabilizálódott. A népességszám viszonylag széles tartományban mozgott (Pl. Sajósenye = 50 fő, Kesznyéten = 686 fő, Sajószentpéter = 2349 fő, Miskolc = 14 089 fő, az 1784/87-es adatok szerint), zömében azonban csak néhány száz főt ért el egy-egy település lélekszáma (átlagosan 934 fő, Miskolc nélkül 620,8 fő). A népsűrűség 51,2 fő/km² volt (az országos átlag= 29,4 fő/km²). A népességszám a vizsgált időszak végéig növekedett ugyan, de csak néhány nagyobb település (elsősorban Miskolc, Sajószentpéter és Putnok) népessége gyarapodott nagyobb mértékben. A népsűrűség változása hasonló tendenciát mutatott (1900-ban 89,5 fő/km², 1930-ban 115,2 fő/km²). A népesség többsége *szalagtelkes*, kisebb része *szabálytalan alaprajzú* (halmaz) településen élt. Ez utóbbi településtípus a Sajó alsó szakasza mentén volt jellemző (GYÖRFFY I. 1927), (4-5. ábra).

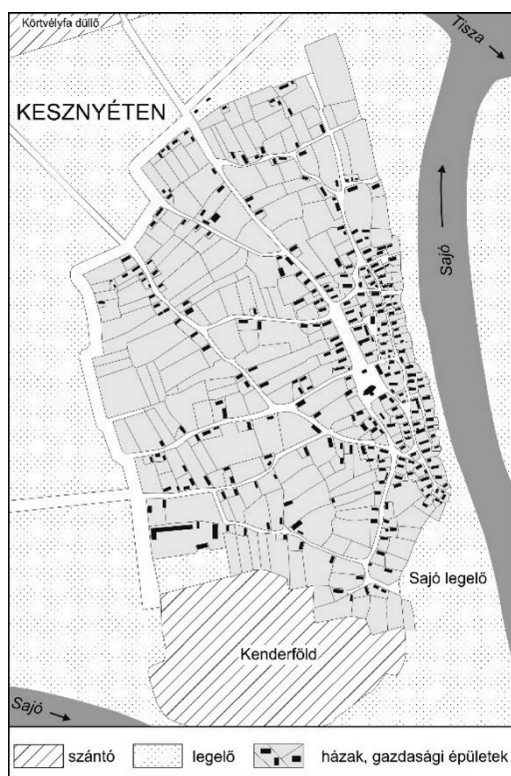

4. ábra. Sajókazincz jellegzetes szalagtelkes település volt, bár Györffy I. nem zárta ki a legősibb településrész kertes jellegét sem. (Kéziratós térkép alapján)

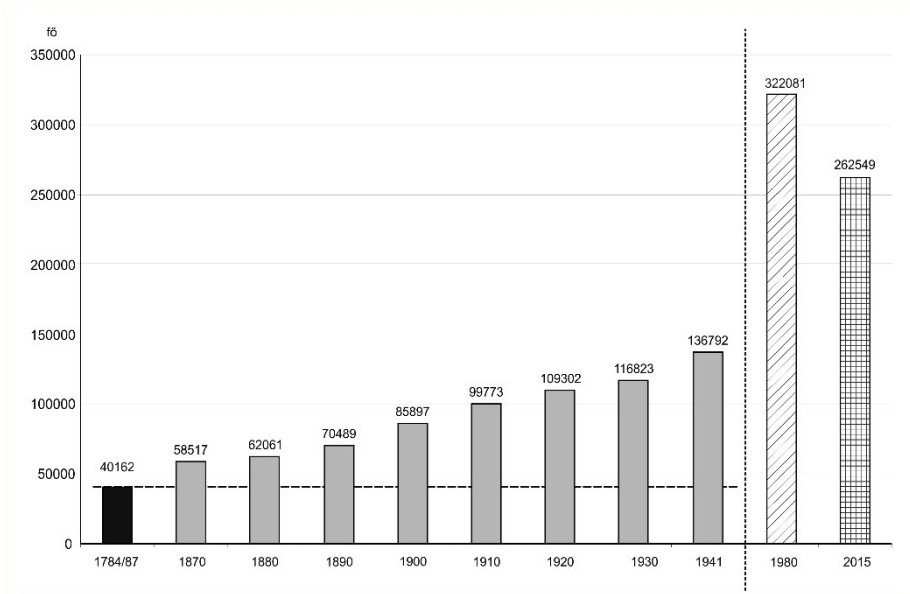
A házak száma a 18. század 80-as éveiben 6797 db volt, 1 km²-re átlag 8,6 db jutott (Muhi [Poga] és Miskolc ezen adatai között 78,8-szeres a különbség!). Az 1940-es évekre a házak száma 20 871 db-ra növekedett, az 1 km²-re jutó házak száma már meghaladta 23 db-ot. A növekedés elsősorban Miskolcnak köszönhető (6-7. ábra).

A 18. század második felének tájhasználatáról a Mária Terézia-féle úrbérrendezés 9 kérdőpontos vizsgálatának 4. pontjára, az egyes települések jobbágyi által adott válaszaik alapján tudunk pontosabb képet alkotni. További segítséget kaphatunk a korabeli kéziratós térképek vizsgálatával, valamint az I. katonai felmérés térképlapjaihoz készített katonai leírásból (Landesbeschreibung).

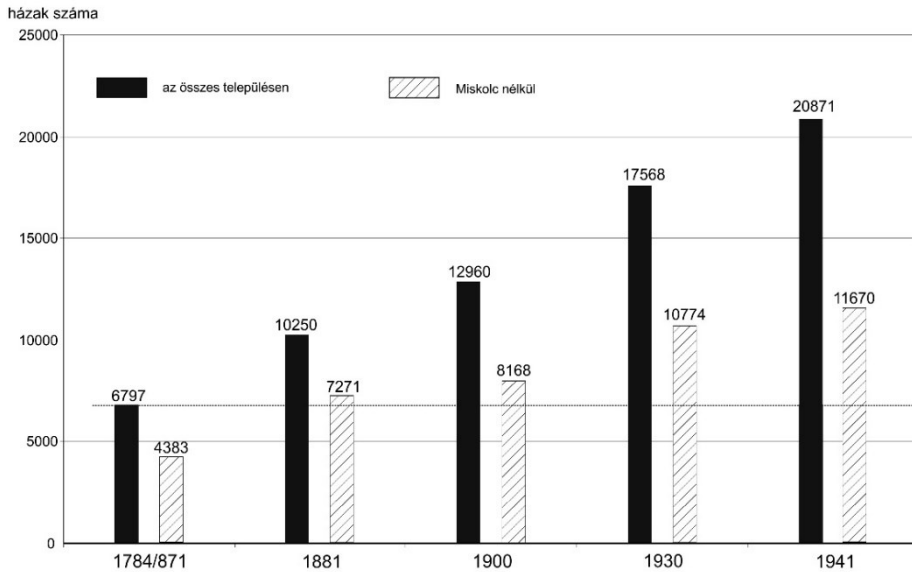
A több mint 100 km hosszan kanyargó folyószakasz torkolattól Sajópüspökiig változatos természeti adottságokat biztosított a folyó mentén élők számára. Ahogy korábban már utaltam rá, ez a tájhasználat sajátosságaiban — a torkolattól az országhatár felé haladva — a 18. században is jól tükröződött. A korabeli dokumentumokból kiderül, hogy a szántóföldi növénytermesztés gyakorlatában *a két- és háromnyomásos gazdálkodás volt általánosan a jellemző*. A folyó alluviális térszínén a nyers öntéstalaj volt az uralkodó, alapvetően gyenge termőképességgel. A folyóteraszokon, valamint a völgyperemi dombhátakon barna erdőtalajok foglaltak el kisebb-nagyobb térszínt, valamivel jobb termőképességgel, míg a folyó alsó szakaszának tágabb térségében a réti talajok domináltak, a nyers öntéstalajhoz hasonló termőképességgel.

5 ábra. Kesznyéten szabálytalan alaprajzú belsőége a 19. század közepén. (Kéziratós térkép alapján.)

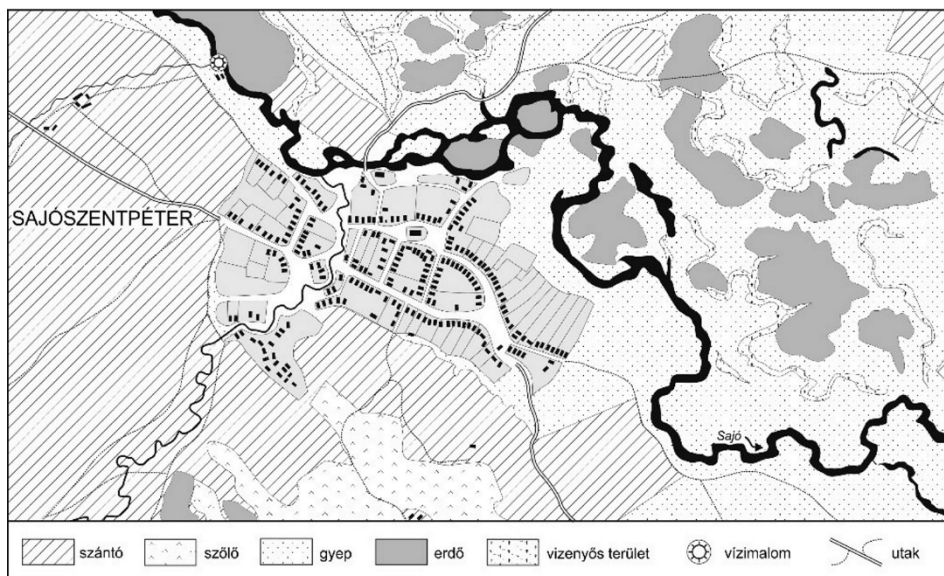

6. ábra. A népességszám változása a Sajó mente településein, a vizsgált időszakban. A népességszám maximumát 1980-ban érték el a települések, napjainkban egyre inkább a népességfogyás a jellemző.

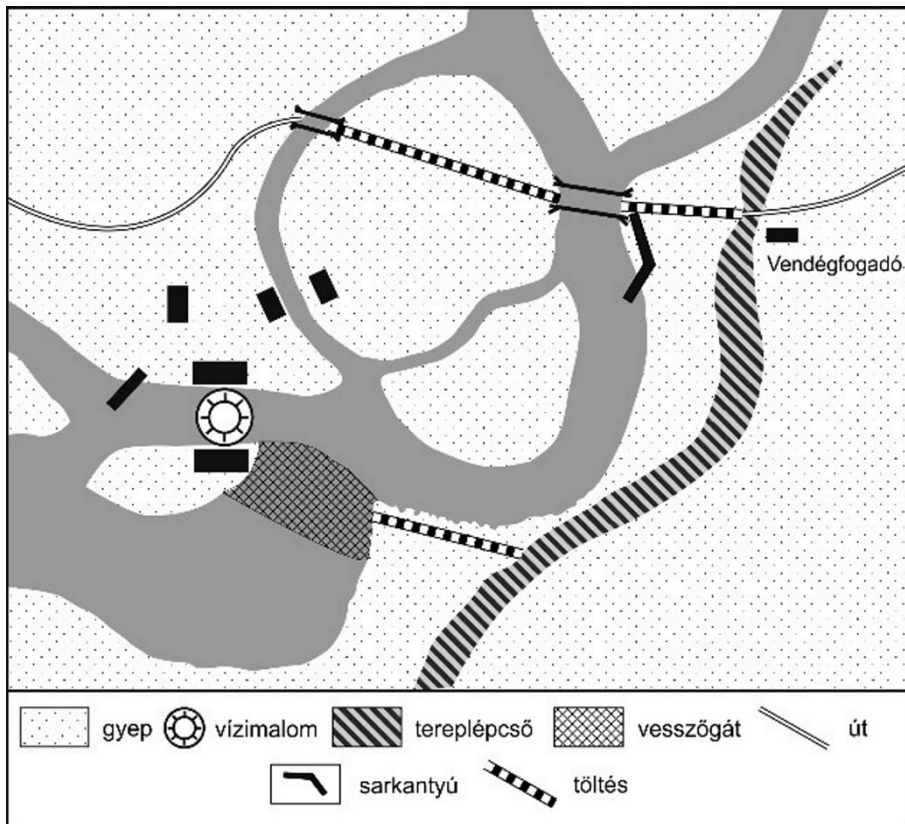
7. ábra. A házak számának változása a Sajó mente településein. Az ábrán jól látható Miskolc gyarapodásának a jelentősége.

Az éghajlat is differenciált volt némileg: Miskolctól délre *meleg, a tenyészidőszakban elégtelen nedvességű, mérsékelten száraz, mérsékelten forró nyarú éghajlat* dominált, majd észak felé *mérsékelten meleg, a tenyészidőszakban mérsékelten nedves, mérsékelten száraz, hideg telű, illetve mérsékelten nedves, hideg telű éghajlat* volt a jellemző (Magyarország Nemzeti Atlasza 1989.). A domborzat, a talajok eltérő termőképessége és vízgazdálkodása, az éghajlatbeli differenciák, az árterület kiterjedése, az árvízi elöntések hossza stb. alapvetően befolyásolták a tájhasználat lehetőségeit a folyó mentén. A paraszti vallomásokban — néhány kivételtől eltekintve — rendre arról tettek említést, hogy *a település határterületét gyakran elönti a Sajó*. A víz csak lassan húzódik vissza, emiatt (is) kevés a kaszálható rét, a legelő minősége és kiterjedése nem megfelelő, s néha a szántók is elviesednek stb. A nehézségek ellenére a népesség mégis *igyekezett racionálisan alkalmazkodni* a viszonylag kedvezőtlen természeti adottságokhoz. A katonai felmérések, illetve az egyéb kézíratos mappák és korabeli leírások alapján legalábbis erre a következtetésre juthatunk, jóllehet a legtöbb településen *csak az önellátás szűkös kereteit tudta biztosítani a sajátosan komplex tájhasznosítás* (8. ábra).

8. ábra. Sajószentpéter lakónak tájhasználat a 18. század végén (az I. katonai felmérés alapján, módosítva.)

Az alacsony és magas ártér⁴ gyepterületei elsősorban a nagyállattartás céljait szolgálták. A folyót nem összefüggően szegélyező fás-bokros területek a különböző célú faszükséglet kielégítésében, a folyó és az azt övező állóvizek a falvak lakóinak az ételmezésében játszottak fontos szerepet. A viszonylag nagy esésű folyó mozgási energiáját vízimalmok hasznosították. A 18. század 70-es éveiben a Sajón legalább 14 vízimalom működött, a Szinva-patak Miskolcon átmenő szakaszán pedig 9 vízimalom volt. Később a Sajón, az alsó szakaszon hajómalmok is működtek. Ez utóbbiak nem voltak helyhez kötve (9. ábra).

9. ábra. A sajóládi vízimalom és környéke 1799-ben (kéziratos térkép alapján, módosítva.)

A Sajó és az állandóan, illetve időszakosan elöntött területek a halászat, csikászat, pákászat, nádlás stb. lehetőségét is biztosították. Vályi András a 18. század végén azt írta Kesznyétenről: „...’s hasznos halászatya van, tok, és más

⁴ Nagyobb kiterjedésben csak a folyó alföldi szakaszán beszélhetünk alacsony és magas ártérről, bár kisebb-nagyobb mocsaras térszínek a Sajó-völgy-medencében is voltak, a 18-19. században.

nemű halakból, melyeket Kassán és Egerben szoktak el adni.” Girincs paraszti vallomásában olvasható az alábbi mondat: „*A Sajó vize határjokban lévén, szabad halászattyokkal a pénzkeresésben jó módgyok vagyon.*”. Fényes Elek szerint Hét lakói „...*télen által a halcsikkal kereskedést őrzik.*” Kesznyéten térségében a *fokgazdálkodás gyakorlata is valószínűsíthető.* A folyót övező ártéri növényzet a faizás mellett fontos szerepet játszott a méztermelésben is. Sajópüspöki lakóinak méhészkedését Vályi, a miskolciakét Magda Pál külön ki is emelte. A folyót övező gyepterületek gyakran előntésre kerültek. A paraszti vallomások a települések 50%-ban említették ezt a károk között. Elsősorban a rét használatát nehezítették az árvizek. Emellett a *rét és legelőterületek szűkössége vagy teljes hiánya tovább akadályozta a nagyállattartást*⁵. A Felsőzsolca jobbágyainak vallomásában leírtak jól jellemezték a 18. század végi állapotokat: „...*semmi féle marhánknak elegendő mezeje nintsen az ugarnál egyéb....Nem hogy sarjút kaszálhatnánk rétyeinkben, de anya füvet sem kaszállunk egy szálát is*”. Okszerű rét- és legelőgazdálkodás hiányában az eleve szűkös gyepterületek valószínűleg csak az állattartás önellátás keretein belül maradó szintjét tették lehetővé a vizsgált települések zömében. Vályi András Magyar országnak leírása I-III. című munkájában a Sajó mente egyetlen településénél sem utalt említést érdemlő állattenyésztésre. Fényes Elek jó néhány település bemutatásánál kendőzetlenül leírja a nagyállattartás alacsony színvonalát. Arnót esetében pl. ezt írta: „*Lovaik rosszak, de teheneket jókat tartanak.*”⁶. Poga (Muhi) esetében az alábbiakat olvashatjuk: „... *nevezetes juhászata is, a többi állattenyésztés nem érdemel említést.*” Sajókázán az „...*állattenyésztés itt kevésbé halad elő, sertéseket mindazáltal igen jó fajukat tartanak.*” Sajókeresztúrról azt írta: „... *az állattenyésztés silány.*” Természetesen nem mindenhol marasztalta el a nagyállattartás, illetve tenyésztést. A 43 település közül 6-7 esetében utal nagyobb volumenű állattenyésztésre. A 19. század végén a 43 településen 22 249 szarvasmarha, 7 864 ló, 28 991 juh és 31 259 sertés volt⁷. A 100 hektár szántóra jutó szarvasmarha száma Miskolc, Hét és Putnok településen volt a legmagasabb (meghaladta a 100 egyedet). A 100 hektár szántóra jutó lovak száma Miskolc, Hét és Sajóecseg esetében volt kiemelkedő (több mint 35 ló). Egységnyi szántóterületre Dubicsányban és Sajóivánkán jutott 300 egyedet meghaladó juhállomány, 90 egyedet meghaladó sertésállomány a települések 30%-án volt akkor. A 100 hektár szántóra jutó számosállat legmagasabb értékét Miskolcon

⁵ A paraszti vallomások szerint a települések 60%-ban vagy kevés volt a gyepterület, vagy csak más települések határán, bérelt gyepterületeken tarthattak állatokat. Ez utóbbiak közé tartozott pl. Arnót, Barcika, Felsőzsolca, Vadna, Sajóivánka, Köröm, Sajóörös, Sajószöged.

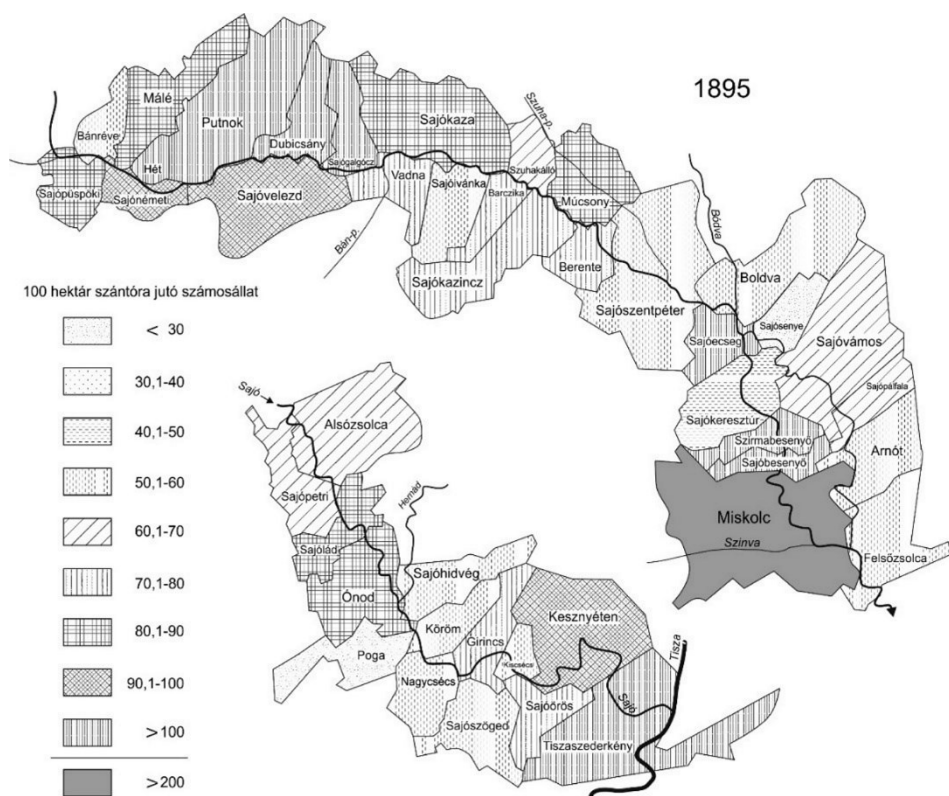
⁶ Szó sincs tenyésztésről, csak tartásról. Feltételezhetjük, hogy e szavak jelentésével Fényes E. tisztában volt, azokat értelemszerűen használta.

⁷ Egy-egy családra kb. 2,3 szarvasmarha, 0,8 ló, 3 juh és 3,2 sertés jutott. 1935-ben már csak 1 szarvasmarha, 0,4 ló, 0,6 juh és 1,3 sertés.

érte el (>200), de viszonylag magas volt Putnok környékén és a Sajó torkolati szakasza mentén (10. ábra).

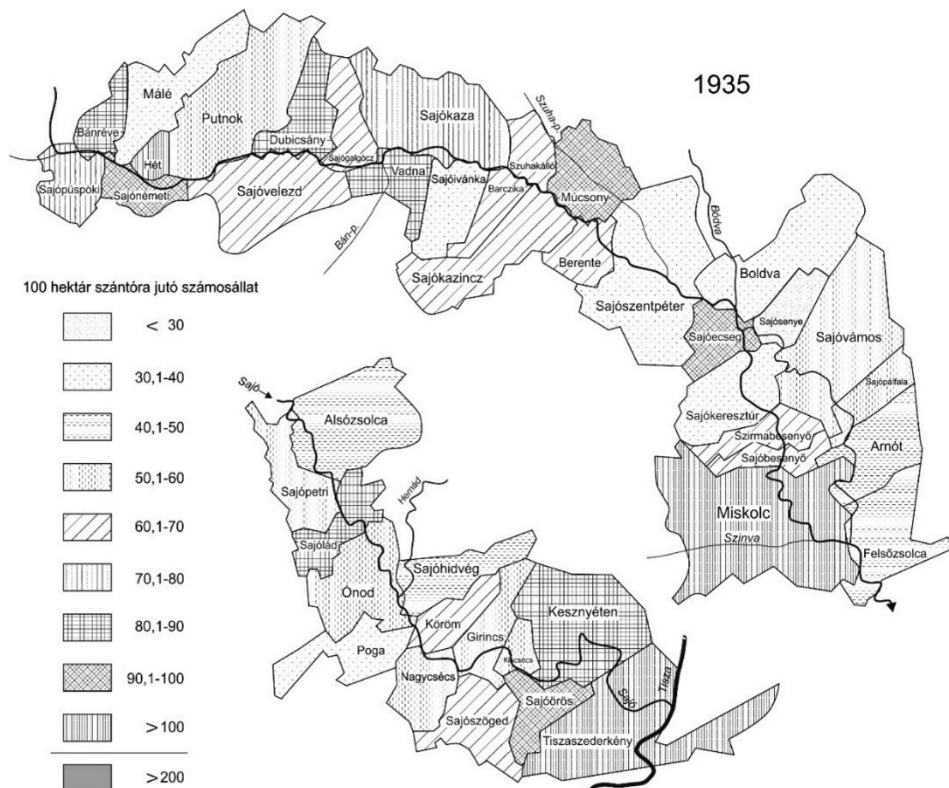
A baromfiállomány 1895-ben éppen csak meghaladta a 100 000 egyedet, s volt még a településeken 2685 méhcsalád is.

Mivel a Sajó mentén nem történt olyan mértékű környezet-átalakítás, mint pl. a Tisza mentén (csak néhány folyókanyart vágtak át, s az ármentesítés is kimerült néhány lokális védmű megépítésével), a gyepterületek nagysága és minősége sem változott jelentősen, illetve inkább még csökkent is. A nagyállattartás belterjesebbé válása sem eredményezett számottevő állománynövekedést. 1935-ben a 100 hektár szántóra jutó számosállat mennyisége csak néhány településen növekedett, összességében alig különbözött az 1895. évitől (11. ábra).

10. ábra. 100 hektár szántóra jutó számosállat 1895-ben.

A háztartások hús-, tojás- és tolellátásában fontos szerepet játszó baromfiállomány abszolút számokban növekedett ugyan, de ugyanakkor a népesség is gyarapodott, így érdemben e területen sem történt jelentős változás. A méhcsaládok száma csak jelentéktelen mértékben csökkent 1895-höz képest.

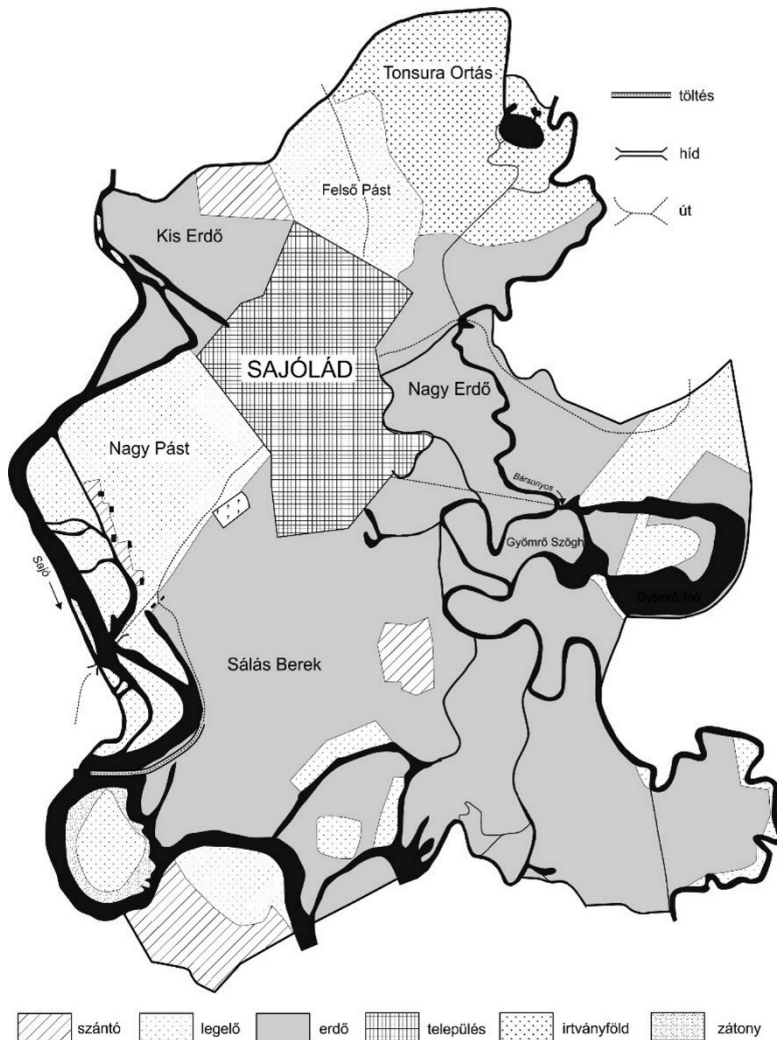

11. ábra. 100 hektár szántóra jutó számosságát 1935-ben

Az ármentes vagy csak időszakosan elöntött térszíneken — ahol a domborzati viszonyok azt lehetővé tették — a szántóföldi növénytermesztés dominált. A 18. századi forrásokból tudjuk, hogy a legfontosabb gabonafélék (búza, rozs, árpa, zab, kétszeres) szinte minden Sajó menti település határában megtermett. A mennyiség és minőség tekintetében azonban jelentős differenciák voltak a folyó felső és alsó szakasza mentén. További fontos termelvények voltak a kukorica, a burgonya, néhol a köles (pl. Sajóvámason), illetve a hüvelyesek. A dinnye és a dohány Alsózsolcán termett nagyobb mennyiségben (Tóth P. 1991). A korabeli kéziratok térképek többségén elkülönítve ábrázolták a kender- és káposztáskerteket, ezeket a kodifikált tájhasználati szabályokon kívül eső földterületeket. Néhol a kukorica- és burgonyaföldeket is kerítették. A megtermelt növényfeleségek alapvetően az önellátást biztosították, ahol és amikor felesleg adódott, azt a vásároszó helyeken értékesíthették.

A népesség növekedése, valamint az időnként kedvezővé váló piaci körülmények a szántóterület növelésére sarkallta a gazdálkodókat. Ennek jeleit már a 18. század végén készült kéziratok térképeken is észrevehetjük. Elsősorban ott alakítottak ki szántóparcellákat gyepterületekből, ahol az árvíz csak ritkán

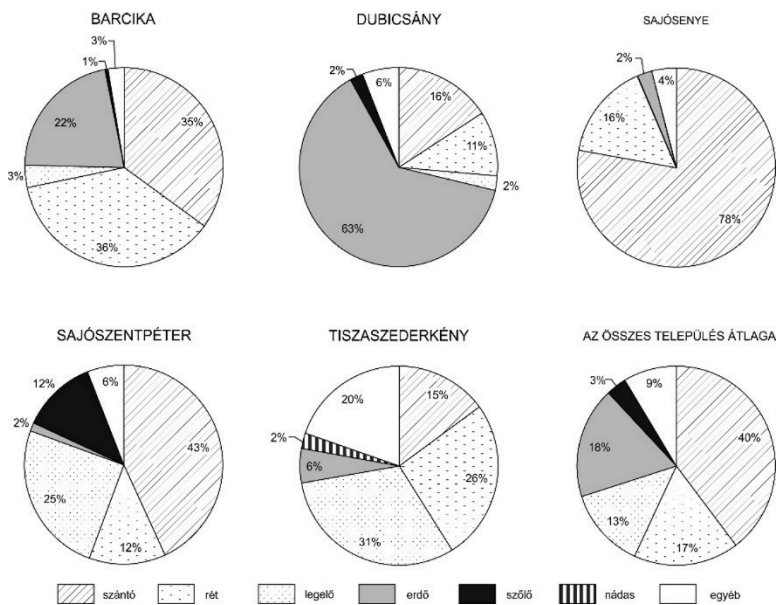
veszélyeztette a művelt térszíneket, valamint a magasabb térszíneken fekvő *irtványföldeken*. Ez utóbbiakat rövidebb-hosszabb ideig legeltetésre használták, s csak később történt meg a műveléségi változás (12. ábra).

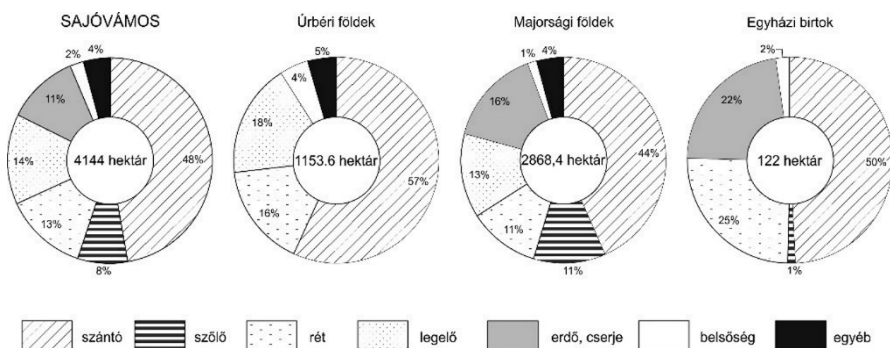
12. ábra. Sajólad határának földhasznosítása a 18. század végén (Kéziratós térkép alapján.)

A 19. század második feléből származó, földhasznosításra (is) vonatkozó, teljes körű adatsorok alapján még pontosabb képet alkothatunk a településeken

élők tájhasználatáról. 1865-ben a Sajó menti települések határterületeinek 39,6%-át szántóként, 3,2%-át szőlőként, 17,3%-át rétként, 13,2%-át legelőként, 18%-át erdőként hasznosították. Nádas a felszín 0,2%-át, a fanet 8,5%-át foglalta el. Az eltérő természeti adottságok és termelési tradíciók következtében a folyó mentén *sajátos földhasznosítási struktúrák alakultak ki (13. ábra).*

13. ábra. Sajátos határhasználati struktúrák a Sajó mentén, az 1860-as években

14. ábra. Sajóvamos egészének határhasználata, valamint az úrbéri, a majorsági és egyházi tulajdonú birtokok művelési szerkezete (Fényes E. alapján)

Egy-egy településen belül a birtokviszonyok is befolyásolták a határhasználat gyakorlatát. Ennek legszebb példáját Sajóvamoson tanulmányozhatjuk (14.

ábra). A szántó mellett igen értékes területnek számított a szőlő is. A 18. századi paraszti vallomásokban a települések többségének lakói a szőlő hiányát a károk között említette. Néhány településen volt ugyan szőlő, de vagy kicsi volt a területe, vagy a termelt bor volt gyenge minőségű. Sokkal nagyobb jelentősége volt annak, hogy a távolabbi (miskolci vagy a hegyaljai szőlőkben) napszámosként vagy fuvarozással pénzt kereshettek. Vályi Miskolc borairól ezt írta: „Borai híresek, kivált némelly helyeken, 's a'Lengyelek által különösen kedveltetik.”. Magda Pál ugyancsak megemlítette a miskolci szőlőket, a jó borokat és a tekintélyes számú (> 1424 db) pincét. Ahol műveltek szőlőt, ott igyekeztek a domborzati adottságoknak megfelelően kialakítani a parcellákat (15. ábra).

15. ábra. A sajószentpéteri szőlőparcellák alaprajza 1890-ből (Kéziratós térkép alapján, egyszerűsítve.)

1865-ben a települések 51,2%-ban volt legalább 1 hektár szőlő. Arányit tekintve Sajószentpéteren (12,2%), Sajókeresztúron (10,1%) és Miskolcon (10%) volt a legnagyobb a szőlő összterületből való részesedése. A filoxéra pusztítása következtében 1895-ben az összes településnek már csak mindössze 32,6%-ban műveltek szőlőt. *Sajószentpéteren és Miskolcon volt legnagyobb arányú a pusztítás.* 1935-re — a telepítéseknek köszönhetően — újra megjelent a települések határában a szőlő (az összes település 62%-ban műveltek akkor szőlőt). Területe azonban már meg sem közelítette a járvány előtti.

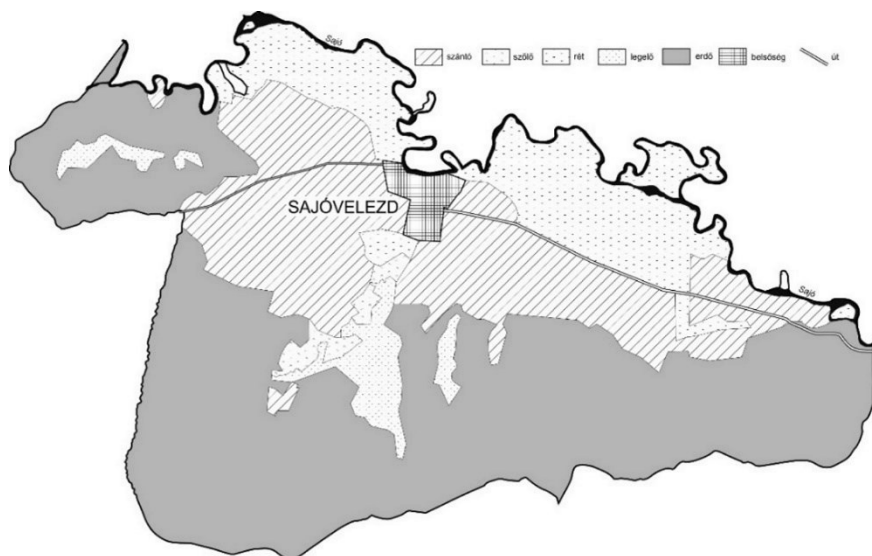
A szőlőskertekben, illetve a házak kertjeiben jelentős számú gyümölcsfa is állt. 1895-ben 256 857 db gyümölcsfát írtak össze a vizsgált településeken, melyeknek több mint a fele szilvafa volt. *Miskolc mellett kiemelkedően nagy gyümölcsfaállománnyal rendelkezett Sajókeresztúr és Sajószentpéter.* 1935-re valamelyest növekedett a faállomány (280 002 db). Miskolcon megduplázódott, Sajókeresztúron, Sajószentpéteren viszont jelentős mértékben csökkent a gyümölcsfák száma. Miskolcon kívül nem volt már kiemelkedő gyümölcsfaállománnyal rendelkező település. Fajtaváltás is lezajlott, a szilva helyett sokkal inkább az értékeesebb, de magasabb termesztési technológiát követelő fajták terjedtek el.

A Sajót az árterületen nem összefüggő, de összességében mégis jelentős kiterjedésű *ártéri ligeterdők* és *cserjések* kísérték. A Sajó-völgymedence alluviális térszíneit övező dombhátaik pedig túlnyomórészt *cseres tölgyesek* foglalták el. A fa nagyon fontos szerepet töltött be a folyó menti népesség életében (energiaforrás, építőanyag, szerszám- és bútorfá stb.). A 18. századi paraszti vallomásokból kiderül, hogy a települések lakóinak számottevő része vagy egyáltalán nem juthatott fához, vagy csak drága pénzen szerezhette be faszükségletét⁸. Nagyon kevés volt az olyan település, ahol a földesúr ingyen vagy csekély térítés ellenében bocsájtotta a jobbágyok rendelkezésre az épület- vagy tűzifát. Ez utóbbi települések közé tartozott Múcsony és Dubicsány. A legkedvezőbb esetben még el is adhatták a fát vagy az abból készített termékeket (hordóabroncs, szőlőkaró stb.) (16. ábra).

A gyarapodó népesség következtében egyre nagyobb igény mutatkozott a fa iránt. Az erdő csökkenéséhez a szántóterület erdőirtások révén történő növelése is hozzájárult. A 19. század második felének szigorú erdőtörvényei csak lassítani

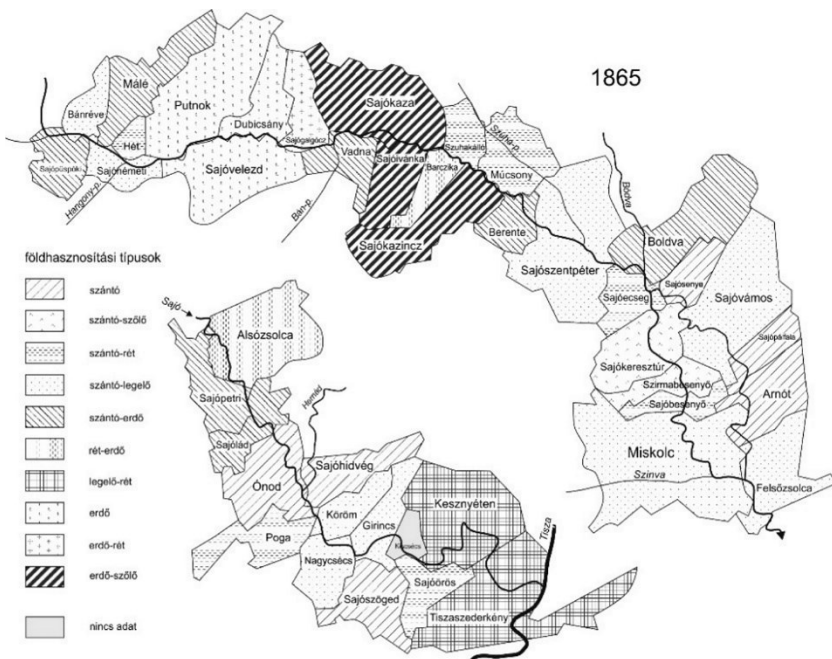
⁸ A főleg néprajzi- de gyakran földrajzi forrásokban is szereplő makkoltatást kellő „óvatossággal” kell kezelnünk. Részben a tulajdonviszonyok miatt, mert sok helyen – ha volt egyáltalán elegendő makk – azt csak pénzért vásárolhatták meg az állattartók, ami komoly tehertétel jelentett, különösen a 19. század második fele előtt. Nagyobb makktermésre általában csak hatévenként lehet számítani, s ha ehhez még hozzávesszük az időjárás viszontagságait (a hótakaró korai kialakulását, vastagságát, a hóval borítottság hosszát stb.), akkor nehezen képzelhető el, hogy nagyobb sertés- vagy juhállományt lehetett volna biztonságosan felhizlalni makkoltatással. Véleményem szerint a makkoltatást csak mint lehetőséget vehetjük számításba (optimális feltételek esetén), egy-egy konkrét helyhez és időponthoz kötve, s nem szerencsés általánosságban használni a fogalmat egy állapotleírásnál.

tudták az erdőterület fogyatkozását. 1920 után még inkább szükség volt faanyagra, így érthető, miért csökkent számottevően a Sajó menti települések erdőterülete a 20. század közepére. A 18. század második felétől a szénbányászat is jelentős mennyiségű fát igényelt, s a 19. századi vasútépítés is hozzájárult az erdőterület csökkenéséhez.

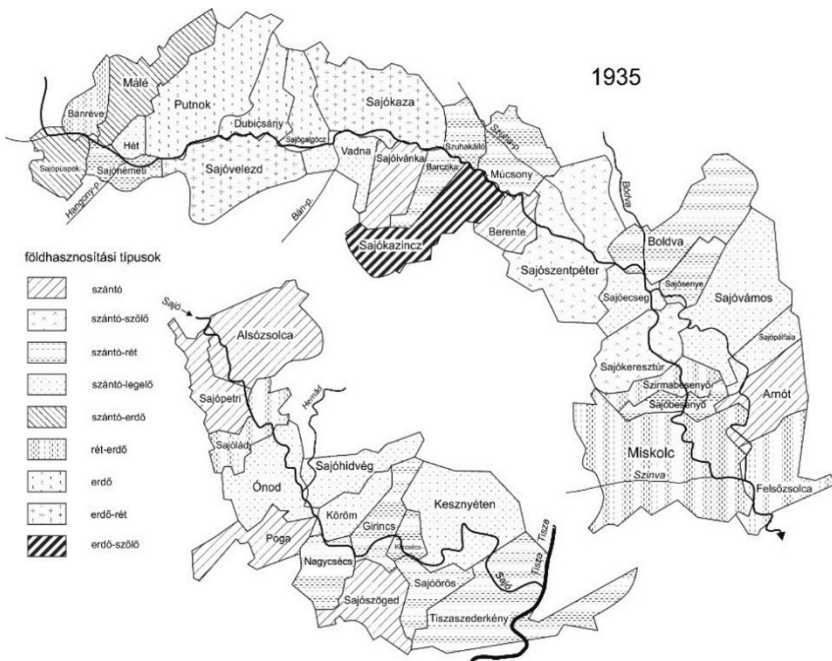

16. ábra. Kiterjedt erdőterületek Sajóvelezd határában a 19. század második felében. Az ábrán jól megfigyelhetők az irtványterületeken kialakított erdei legelők, melyeket idővel szántóként hasznosítottak.
(Kataszteri térkép alapján, egyszerűsítve)

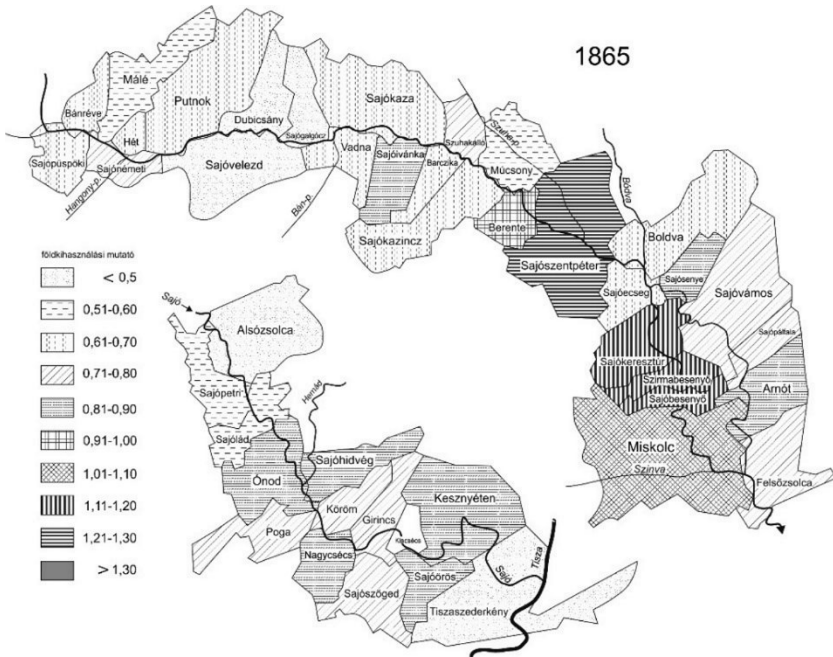
Mosolygó László (1978) tipizálási módszerét alkalmazva különböző földhasznosítási típusokat lehet elkülöníteni a Sajó mentén (17-18. ábra). 1865-ben a legegyszerűbb földhasznosítási típusba (szántó) a települések 14%-a tartozott. A legintenzívebb földhasznosítást, a szántó-szőlő típust Sajókeresztúr és Szirmabesenyő képviselte. A szántó-rét és szántó-legelő típus a települések 37,3%-án volt jellemző. Viszonylag magas arányt képviselt a szántó-erdő típus (16,3%). A legelő-rét földhasznosítási típus a torkolatvidék két településén, Kesznyétenben és Tizsaszederkényben jellemezte a tájhasználatot. Tisztán erdő földhasznosítási típus mindössze Putnokon, Dubicsányban és Sajóvelezden fordult elő. Sajókaza, Sajóivánka és Sajókazinc településeken az erdő-szőlő típus dominált, míg a viszonylag ritka rét-erdő, erdő-rét típusok Barcikát, Alsószolcát és Sajógalgócot jellemezték. A 20. század első felére némileg változott a helyzet, elsősorban Miskolc környékén. A magasabb földhasznosítási intenzitást megkövetelő szántó-kert földhasznosítási típus jelentkezett új elemként, s néhány településen volt még típusváltás.

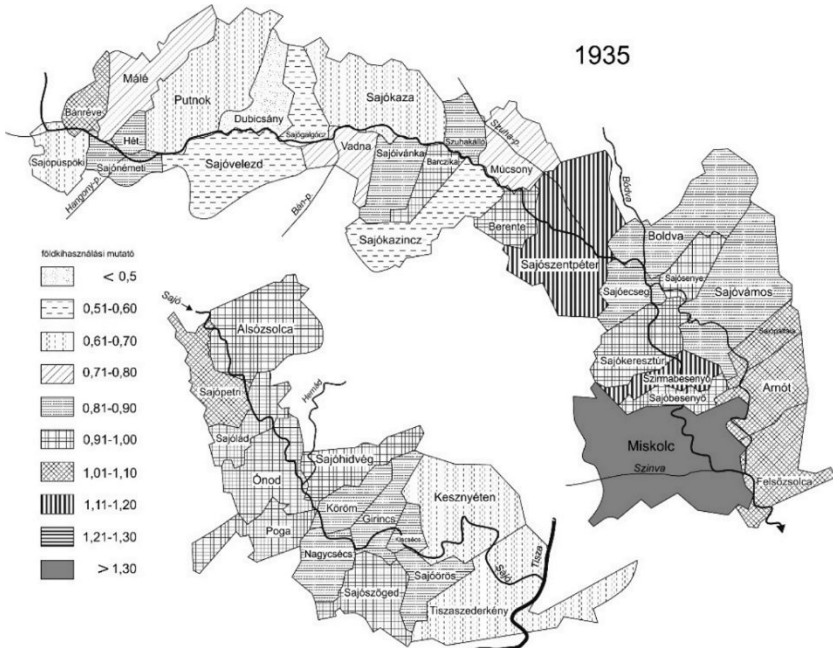
17. ábra. Földhasznosítási típusok a 19. század közepéről.

18. ábra. Földhasznosítási típusok 1935-ben.

19. ábra. Földkihasználási mutatók 1865-ből.

20. ábra. Földkihasználási mutatók 1935-ből.

A határhasználat intenzitását a termőterület földkihasználási mutatójával tudjuk kifejezni⁹ (19-20. ábra). 1865-ben az országosan ez az érték átlag 0,60 volt. A Sajó mente településeinek 81,3%-ban a földkihasználási mutató ugyanekkor 0,61-1,19 között volt, ami azt jelzi, hogy a települések többségében viszonylag intenzív tájhasználatot valósítottak meg az ország többi területéhez viszonyítva. 1895-ben a földkihasználási mutató országos átlaga 0,66-ra növekedett, elsősorban a művelési szerkezet változása következtében. A nagyobb mértékű növekedést a filoxérajárvány akadályozta meg. A vizsgált terület településeinek 79%-án a fenti értéktől magasabb volt a földkihasználási mutató (0,67-1,31). A földkihasználási mutató tekintetében a következő évtizedek hoztak számottevő változást. 1935-re az országos átlag 0,89-re növekedett, köszönhetően a kert,gyümölcsös és szőlő művelési ágak, valamint a szántóterület további növekedésének. Ez utóbbira a Sajó mentén már nem igen volt lehetőség, emiatt (is) a települések 53,5%-ban a földkihasználási mutató már elmaradt az országos átlagtól¹⁰.

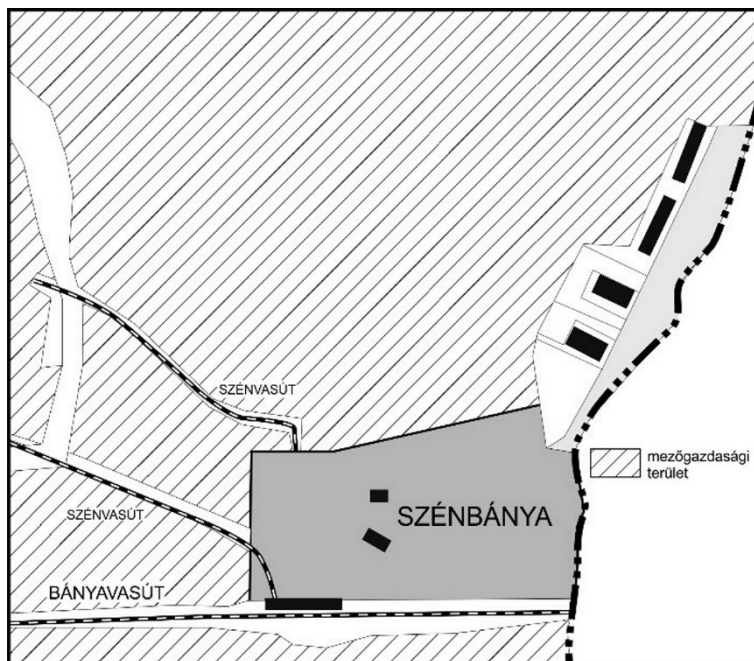
Alacsony földkihasználási mutatók jellemezték Dubicsány, Málé (Serényfalva), Múcsony, Nagycsécs, Sajóalgóc, Sajókazinc, Sajópüspöki és Tizzaszederkény településeket. Ez általában a szőlő, gyümölcsös hiánya vagy kicsiny kiterjedése, illetve a gyepterületek, vagy az erdő átlagosnál nagyobb területe miatt alakult így. *Legmagasabb földkihasználási mutatóval Sajószentpéter és Szirmabesenyő rendelkezett, rajtuk kívül viszonylag intenzív földhasznosítás jellemezte még Felsőzsolca, Miskolc, Sajóbesenyő és Sajókeresztúr településeket.*

A Sajó-völgymedence sajátos geológiai felépítésének egyik fontos eleme a *barnakőszén-telepes miocén lajtamésző (Marosi S. – Somogyi S. 1990)*. A szén előfordulásáról már régtől fogva tudomása volt a környéken élő embereknek. A 18. század végén pl. Trangous Mihály vármegyei főorvos egyik írásában a Sajókazán előforduló szénről tudósított. Radvánszky Ferenc a sajókazai barnaszenet kastélyának fűtésére és kovácsműhelyeiben is felhasználta. A szén nagyobb arányú, rendszeres kitermelése csak a 19. században indult meg. Radvánszky Albertné az 1860-as évek elején kapott engedélyt a szén kitermelésére a bányakapitányságtól, s 1872-ben már 250 mázsa szenet termeltetett ki Sajókazán. Szuhakállón 1869-től indult meg a szén kitermelése, majd bányák nyíltak Sajóalgócon, Múcsonyban, Sajószentpéteren, Sajókazincon. Sajókazán az intenzívebb kitermelést 1884-ben kezdték el, s 1887-ben már 40 000 tonna szenet hoztak a felszínre (Varga G.-né 1970). *A bányászati tájterhelés a következő évtizedekben jelentősen növekedett, amit csak fokoztak a*

⁹ A mutató azt fejezi ki, hogy a rendelkezésre álló földterületet milyen intenzitású művelési ágakkal hasznosítják. Több időkeresztmetszetet vizsgálva a földkihasználási mutató kifejezi a hasznosítási mód változását is.

¹⁰ A Sajó mentén nem növekedett a kívánt mértékben sem a szőlő, sem pedig a kert (gyümölcsös) területe a 20. század első felében.

bányatársaságok központjaiban épült *bányászkolóniák*, valamint a *bányákhoz kiépített közlekedési pályák* (közutak, vasutak) (Sütő L. 2013). A mezőgazdasági területek egy részét bányatárók, felhagyott (esetenként beomlott) járatok, meddőhányók foglalták el, jelentősen megváltoztatva így a korábbi tájhasználatot. *A bányászat faigénye a környékbeli erdők területének további csökkenését eredményezte* (21. ábra).

21. ábra. Bányatelep Sajókaza határában 1890-ben. Az ábrán jól látszik, hogy a telep és a hozzá tartozó létesítmények számottevő mezőgazdasági területet foglaltak el. (Kéziratós térkép alapján, egyszerűsítve.)

A bányászati tájterhelést növelték a lokális *jelentőségű kő-, kavics-, homok- és agyagfejtések* is. A kavicsbányák különösen a Sajó alsó szakasza mentén foglaltak el nagyobb területeket. A már korábban is említett közlekedési pályák (elsősorban a vasutak) ugyancsak csökkentették a művelhető felszín kiterjedését. 1859 és 1912 között több vasúti pályát is építettek a Sajó környezetében. Ezek egy része normál, kisebb része keskeny nyomtávú volt, némelyik csak rövid ideig funkcionáló szénszállító vasúti pálya volt (lásd a 21. ábrát). Mivel a vasutak nyomvonalait ármentes térszínen kellett vezetni, *elsősorban a szántóterületek rovására történt építésük*. A vasúti talpfák biztosításához pedig jelentős mennyiségű faanyagot termeltek ki a környékbeli erdőkből.

Az antropogén tájformálás gyors és drasztikus változásokat eredményező időszaka 1945 után következett be. A Sajó menti települések — elsősorban Miskolc és térsége, Sajószentpéter, Barcika, Sajókazinc, Berente (Kazincbarcika) — *részeseivé váltak egy olyan ipartelepítési folyamatnak*, amely végérvényesen megváltoztatta a Sajó mente egykori természeti arculatát. A mezőgazdaságban végrehajtott átalakítások pedig bizonyos mértékig homogenizálták a művelési szerkezet korábbi állapotát¹¹. A tájhasználatban újabb változások majd a rendszerváltozás utáni időszakban következtek be, s ezek a folyamatok ma is zajlanak.

Irodalom

- BÁCSKAI V. – NAGY L.: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest, 1984
- CSIFFÁRY G.: Ipar a Bükk-vidéken. In.: A Bükki Nemzeti Park Hegyek, erdők, emberek (szerk.: Baráz Cs.). Eger, 2002. pp. 531-539.
- CSORBA Cs. (szerk.): Borsod vármegye katonai lírása (1780-as évek) Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 31. Miskolc, 1990
- CSORBA Cs. (szerk.): Gömör vármegye katonai leírása (1780-as évek). Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 34. Miskolc, 1993
- CSORBA Cs.: Az Árpád-kori vármegyéktől Borsod-Abaúj-Zemplénig. In.: Megyekönyv (szerk.: VIGA Gy.) Miskolc, 1994. pp. 81-130.
- DANYI D.- DÁVID Z. (szerk.): Az első magyarországi népszámlálás. Budapest, 1960. p. 389.
- DOBÁNY Z.: A Sajó-Bódva köze történeti földrajza (18–20. század) . /ANP Füzetek IX./ Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Jósvafő. 2010. p. 166
- FÉNYES E.: Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leiratik I-II. Pesten, 1851
- FRISNYÁK S.: (szerk.): Kazincbarcika földrajza. Nyíregyháza, 1979. p.317
- FRISNYÁK S.: A tájak és az emberi tevékenységi formák. In.: Megyekönyv (szerk.: VIGA Gy.) Miskolc, 1994. pp. 9-44.
- FRISNYÁK S.: A Felvidék mező- és erdőgazdasága a 18-19. században. In.: A Felvidék történeti földrajza (szerk.: FRISNYÁK S.). Nyíregyháza, 1998. pp. 365-382.
- FRISNYÁK S.: A borsodi iparvidék történeti földrajzi vázlata. In.: A társadalmi minimumtól a jólétig. Tiszteletkötet VUICS TIBOR professzor úr 60. születésnapjára (szerk.: TÉSITS R. – TÓTH J.). Pécs, 1999. pp. 86-97.
- FRISNYÁK S.: Borsod vármegye földhasznosítása a 18-19. században. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVII. Miskolc, 1999. pp. 585-602.
- GYÓRFFY I.: Magyar falu magyar ház. Az Alföld település formái. Budapest, 1943. pp. 90-107.
- MAGDA P.: Magyar Országnak és A' határ őrző katonaság vidékinek leg újabb statistikai és geographiai leírása. Pesten, 1819

¹¹ A domborzati viszonyok miatt ez a folyamat a Sajó-völgymedence településein csak részben következett be, viszont a Sajó alsó szakasza mentén szinte maradéktalanul megvalósult.

- MAROSI S. – SOMOGYI S. (szerk.): Magyarország kistájainak katasztere I-II. Budapest, 1990
- Magyarország Nemzeti Atlasza. Kartográfiai Vállalat, Budapest. p. 395. 1989
- MOSOLYGÓ L.: Az alföldi városok földhasznosítási viszonyai az 1895-ös és az 1935-ös általános mezőgazdasági összeírás adatai alapján. Alföldi Tanulmányok. Békéscsaba, 1978, pp. 171-182.
- NÉMETH GY.: Magyarországi manufaktúrák és más ipari üzemek a II. József korabeli manufaktúratáblákon. In.: Manufaktúrák Magyarországon I. (szerk.: NÉMETH GY. – VERES L.). Miskolc, 1989
- PESTY F.: Borsod vármegye leírása 1864-ben. (Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: TÓTH PÉTER). Miskolc, 1988
- SÜTŐ L.: A szénbányászat felszínfejlődésre és területhasználatra gyakorolt hatásai a Kelet-borsodi-szénmedencében. Nyíregyháza, 2013. p. 172.
- RÉVÉSZ L.: Kultúrák és népek a magyar honfoglalásig. In.: Megyékönnyv (szerk.: VIGA GY.) Miskolc, 1994. pp. 69-80.
- TÓTH P.: A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai. Borsod vármegye (1770). Miskolc, 1991. p. 280.
- VARGA G-NÉ. (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. Miskolc, 1970
- VÁLYI A.: Magyar Országnak leírása I-III. kötet. Buda, 1796-99
- VIGA GY.: Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Debrecen-Miskolc, 1990. p. 322.

A MISKOLCI AGGLOMERÁCIÓ FEJLŐDÉSI PÁLYÁJA (1970–2015)

KRISTÓF ANDREA

The historical development of the socio-economic, infrastructural and environmental effects of the agglomerating process in the region of Miskolc has remained an unexplored area even today. No thorough investigation of the specific factors of the agglomerating process around Miskolc as well as the exact identification of the horizontal extension of these factors have been carried out. The economic crisis, the general economic difficulties of Hungary, and the signs of crisis present in the Miskolc agglomeration too have changed the attitudes of settlements towards agglomerating and suburbanizing processes. As a result, former policies supporting extensive development are being replaced by more intensive settlement development ideas that aim for a more efficient stabilization of the population and exploitation of the local resources. These changes also affect the suburbanizing processes in the Miskolc agglomeration, i.e. the intensity of suburbanization is decreasing. The suburbs of Miskolc have become more and more fragmented and polarized in terms of the society and economy. The geographical separation of high and low status suburbs proves the ever increasing segregation within the metropolitan area.

I. Bevezetés

A hazánkban kialakult agglomerációkban lezajló társadalmi-gazdasági változások kutatásához kapcsolódó tanulmányok markáns színtereiként Budapest és térsége, valamint a dinamikus gazdasági fejlődés által leginkább érintett nagyvárosaink (pl. Győr, Pécs stb.) és térségeik nevezhetők meg. A magyarországi nagyvárosok agglomerációinak időbeni-térbeni lehatárolása geográfusaink szerint különböző, illetve az egyes tudományágak sajátos fogalom-készlete is eltérő értelmezésekre nyújt lehetőséget (pl. *Timár J. 2006*, *Nagy G. –Timár J. 2010 stb.*). Az elmúlt fél évszázad kutatásainak egyik legnagyobb adóssága az agglomerálódási folyamat történeti szakaszainak és sajátosságainak egzakt feltárása a miskolci agglomerációs térben. Az előzmények tekintetében fontos hangsúlyozni, hogy az agglomerációk kialakulása hazánkban sem egyik pillanatról a másikra történt, hanem hosszú fejlődési ívet írtak le (*Tóth J. 2006*). Az agglomerációk történeti kutatásának egyik alapvető feladata napjainkban is az, hogy ezt a fejlődési irányvonalat értelmezze, és vizsgálja azokat a tényezőket, amelyek az egyes agglomerációk kialakulásához vezettek és fejlődésüket determinálták.

A Miskolchoz kapcsolódó agglomerálódás kezdő időpontját, a fejlődés dinamikáját és szakaszait tekintve napjainkig sincs konszenzus a kutatók között

(pl. Tóth J. 2004, 2006, Kőszegfalvi Gy. 2006, Kovács T. 2003 stb.). Az okok között szerepelhet az extenzív (pl. népességszám gyarodás, jelentős lakásépítési tevékenység, alapinfrastruktúra-hálózat kiépülése stb.) és az intenzív agglomerálódási folyamat (pl. összefüggő, fizikailag egybeépült településtest alakul ki, s a korábban önálló települések egymással összenőhetnek, a vonalas infrastruktúra-rendszerek átfogják és összefogják az agglomeráció egész területét stb.) szakaszainak eltérő értelmezése is. Az eddigi kutatások egy-egy adott időpontra koncentráltak és nem foglalkoztak azzal, hogy időben hogyan változtak azok a súlypontok, amelyek az agglomerálódást előidézték, ill. változott a miskolci agglomeráció területi kiterjedése.

Tanulmányom célja annak bemutatása, hogy az elmúlt fél évszázad társadalmi-gazdasági fejlődése hogyan hatott Miskolcra és a szűkebb társadalmi-gazdasági hinterlandjában elhelyezkedő településekre, a településeggyüttes, illetve az 1970-es évektől agglomeráció, vertikális kapcsolatainak és horizontális kiterjedésének változásaira, az egyszerűbb migrációs folyamatoktól az intenzív agglomerálódásig. E folyamat a miskolci agglomerációs tér két szakaszban lezajló átstrukturálódását, településeinek társadalmi, demográfiai, gazdasági és funkcionális differenciálódását eredményezte.

II. A miskolci agglomeráció kialakulása

Miskolc a Bükk hegység és a Cserehát találkozásánál helyezkedik el (ún. Miskolci-kapu és tágabb környezete), földrajzi energiái, gazdaságföldrajzi helyzete, településszerkezete napjainkig meghatározzák az itt élők életlehetőségeit. A 19. század második felétől a város fejlődése felgyorsult, az 1880-as évektől a történelmi Magyarország egyik legdinamikusabban fejlődő nehézipari régiójának központjává vált. A város lakossága 1870-1910 között közel két és félszeresére emelkedett, a mai területén lévő egykori önálló települések dinamizmusa is hasonlóan alakult (1. táblázat). A robbanásszerű lakónépesség változás a nehézipar fejlődésével mutatott szoros kapcsolatot.

1. táblázat: Nagy-Miskolchoz kapcsolt települések népességszámának változása (1870–1949)

Település	1870	1880	1910	1930	1941	1949
Miskolc	21535	24319	49182	61559	77362	103690
Diósgyőr	4312	4630	17204	20854	26539	na.
ebből: Vasgyár és Újdiósgyőr	na.	kb. 2000	7771	6187 +3479	6886 +2452	na.
Pereces	na.	na.	2312	3007	2902	na.
Görömböly	1175	1160	1840	2296	2845	2177
Hejőcsaba	1542	1570	3184	6356	5036	na.
ebből: Martintelep	na.	na.	493	1935	1331	na.
Hámor	1011	827	978	1053	1030	1321
Szirma	1114	1163	1545	1794	1899	1958
Összesen	30689	33669	73933	93912	114711	109146

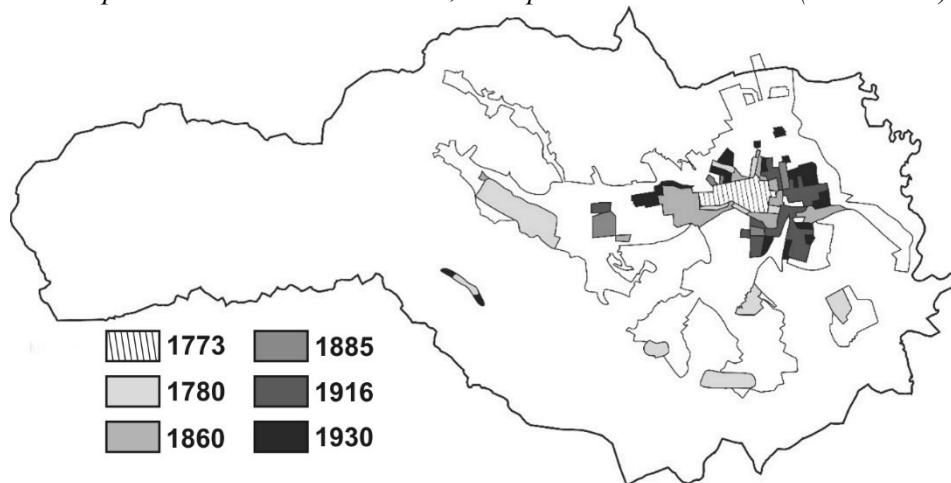
Forrás: Népszámlálások (1870-1949) adatai alapján, saját szerkesztés

A dél-borsodi településekkel egyre intenzívebb kapcsolatot tartó Miskolc helyzete és szerepe alapvetően megváltozott a trianoni döntéssel. Trianon előtt a történelmi Magyarország tizenkettedik legnépesebb városa volt, a trianoni Magyarországon a hatodik. Miskolc a régió – vetélytárs nélküli (Kassa) – vezető nagyvárosává vált, Észak-Magyarország ipari, kereskedelmi, pénzügyi és kulturális központja lett.

Miskolc és a környező települések szoros kapcsolatrendszerét a két világháború közötti további dinamikus népesség-gyarapodás is jelzi. A város lakosságszáma Diósgyőrrel együtt már 1941-ben 100 000 fölé emelkedett (*1. táblázat*), s csak rövid idő kérdése volt, hogy a funkcionálisan egybekapcsolódott városrészek jogi egyesítésére (Nagy-Miskolc) mikor kerül sor. Nagy-Miskolc létrehozásának gondolata már a 19/20. század fordulóján felmerült, de csak 1945-ben jött létre: Diósgyőr, Hejőcsaba és a Görömbölyről leválasztott Tapolca hozzácsatolásával. 1950-ben Görömböly, Hámor és Szirma területével és népességével tovább bővült Nagy-Miskolc területe, s ezzel az ország második legnépesebb városává vált (*1. táblázat, 1. térkép*).

A társadalmi-gazdasági kapcsolatok fejlettsége és mélysége a második világháború előestéjén elérhette – mai fogalomhasználattal – a településegysétekre jellemző szintet. A miskolci agglomeráció előzményeit – a saját adottságok miatt is – elsősorban ebben a településegysétekben kell keresnünk.

1. térkép. Miskolc térbeli növekedése, a beépített terület változása (1773–2015)

Forrás: Korabeli térképek alapján saját szerkesztés

A második világháború után az alapjaiban megváltozott településpolitikai elsődleges célja a szocialista iparosítás településhálózati feltételeinek megteremtése, ugyanakkor a településfejlesztés legfontosabb eszköze is az

iparosítás volt. E tekintetben Miskolc kiemelt fejlesztési forrásokban és politikai figyelemben is részesült. A településeggyüttesekhez és agglomerációkhoz kapcsolódó magyarországi kutatások (pl. Fórizs M. 1967, Perczel K. 1964 stb.) megállapították, hogy az agglomerációk kialakulásakor a szocialista termelőerők koncentrációja játszotta a legmeghatározóbb szerepet. Fórizs Margit négy tényező (egészségügyi, középiskolai, kiskereskedelmi, ipari ingázók) alapján a miskolci településeggyüttesbe 35 települést sorolt. A magyarországi agglomerálódás erősségét kutatók számára e folyamat leginkább szembetűnő jellemzője ekkor a gyors népességnövekedés és a kiterjedt ingázás lett, bár ezek – főként az előbbi – az 1980-as évek végétől sokat veszítettek intenzitásukból. E tényezőkön túlmenően az ipari termelés területi koncentrációja, a népességtömörülés és az infrastruktúra-fejlesztés is az agglomerációk kialakulását segítette elő (Kőszegfalvi Gy. 1979). Mindezek ellenére különös hangsúlyt fektettek az ipari ingázók arányára, s megállapították, hogy 1960-ban Miskolcra – Budapest után – az ország településeit tekintve a legtöbb bejáró érkezett. Miskolc 73918 helyben lakó foglalkoztatottjához 24197 bejáró (24,6%) is érkezett, azaz közel 100000 munkahely volt hazánk akkor második legnépesebb nagyvárosában (2. táblázat). Ugyanekkor a többi 100000 lakos feletti nagyvárosunkba tízezer főnél kevesebb (pl. Pécsre 8896 fő, Szegedre 8518 fő, Debrecenbe 7900 fő) foglalkoztatott járt be a környező településekről.

2. táblázat. Miskolcra ingázók az aktív keresők százalékában (1960)

Település	ingázó	aktív kereső	%	Település	ingázó	aktív kereső	%
Hejőbába	519	768	67,6	Szikszó	790	3072	25,7
Sajóbábony	975	1497	65,1	Vatta	140	552	25,4
Felsőzsolca	1026	1695	60,5	B.szt.lászló	95	375	25,3
Szirmabesenyő	710	1454	48,8	Taktaharkány	448	1790	25,0
Alsózsolca	792	1752	45,2	Mályi	195	796	24,5
Kistokaj	225	500	45,0	Emőd	631	2597	24,3
Nyékkládháza	567	1353	41,9	Gesztye	226	942	24,0
Arnót	188	492	38,2	Ónod	268	1125	23,8
M.nyárad	306	818	37,4	Aszaló	253	1066	23,7
Onga	571	1607	35,5	Sajópetri	153	669	22,9
Tiszalúc	658	1860	35,4	Sajóecseg	86	446	19,3
Hejőkeresztúr	159	451	35,3	B.aranyos	113	647	17,5
Sajókeresztúr	187	589	31,7	Taktaszada	175	1039	16,8
Berzék	147	476	30,9	M. keresztés	467	2785	16,8
Sajólád	311	1050	29,6	Mezőkövesd	1620	9670	16,8
Halmaj	218	749	29,1	F. dobsza	111	800	13,9
Bócs	335	1156	29,0	Mezőcsát	440	3222	13,7
S.pálfala	99	342	28,9	Boldva	120	987	12,2
B.szt.kereszt	157	543	28,9	B.ábrány	114	938	12,2
Hernádnémeti	448	1588	28,2	Sajóvamos	124	1221	10,2
Harsány	266	970	27,4	Szerencs	251	4054	6,2
Kisgyőr	244	935	26,1	Sajósz.t.péter	224	5073	4,4

Forrás: Népszámlálás (1960) adatai alapján, saját szerkesztés

A népességkoncentráció volumenét tekintve elegendő arra a tényre utalni, hogy 1949-1960 között Miskolcra több mint harminc ezren (30 479 fő) vándoroltak be, ami Budapest (267663 fő) és Pécs (30596 fő) után a harmadik legmagasabb érték volt az ország városait tekintve. Miskolc regionális vonzásintenzitását jelzi, hogy a bevándorlók 48,3%-a saját megyéjéből, 27,5%-a a szomszédos megyékből, 15,3%-a más megyékből, míg 8,9%-a Budapestről érkezett.

A fenti adatok egyértelműen arra mutatnak, hogy az agglomerálódási folyamat első lépcsőjét (a települések funkcionális kapcsolatainak fejlődése, mint például a lakóhely és a munkahely közötti ingázás) Miskolc az 1960-as évekre teljesítette, azaz nem kétséges, hogy Miskolc és a környező települések együtt agglomerálódó térséggé váltak. A továbbfejlődés lehetőségét az 1960-as években kibontakozó, majd az 1970-es években kiteljesedő szocialista társadalmi-gazdasági (pl. kollektivizálás, iparfejlesztés, infrastrukturális beruházások stb.) és politikai viszonyok (pl. új gazdasági mechanizmus stb.), valamint az Országos Településhálózatfejlesztési Koncepció (OTK) teremtették meg.

III. A miskolci agglomeráció fejlődése (1970-1990)

Az agglomerálódás második fejlődési szakaszában következik be a települések területi összefonódása (*Enyedi Gy. 1984, Tóth J. 1988, 2004*), majd összenövése (pl. közös infrastruktúra hálózati rendszerek kialakítása, összefüggő, fizikailag egybeépült településtest stb.). Amennyiben a funkcionális, illetve a területi kapcsolatok kialakultak, akkor lehet agglomerációról beszélni. Ebben az értelemben, az 1970-es évek végén, csak a budapesti és a miskolci agglomerációt tekintették Magyarországon kialakultnak (*Kőszegfalvi Gy. 1979, Süli-Zakar I. 1985, Tóth J. 1988*).

Miskolc és a környező települések agglomerációs vonzásintenzitásának vizsgálatára több kutatás is született, melyek közül néhány (pl. *Koleszár I. 1980, Lukács J.-né – Perger F.-né 1975, Süli-Zakar I. 1985 stb.*) egy-egy központi kérdésre fókuszált (pl. demográfiai mutatók, munkaerő-ingázás, kereskedelmi vonzás stb.). A kutatók egy másik csoportja pedig komplex mutatók alapján határozta le a miskolci agglomeráció térségét (pl. *Szántó Zs. 1979, Süli-Zakar I. 1989 stb.*).

Lukács J.-né – Perger F.-né 1975-ben megjelent tanulmányukban 23 mutató alapján (pl. termelőerők koncentrációja, népesség koncentrációja és ellátottsági mutatói stb.) végezték el a miskolci agglomeráció lehatárolását. Az agglomerációba azokat a településeket sorolták, amelyek a legjobban megközelítették Miskolcnak, mint viszonyítási alapnak az értékeit, míg a minimumot a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei községek átlaga jelentette. A mutatók súlyozása után három kategóriát állítottak fel (külső, középső és belső övezet), s ez egyben a vonzásintenzitást is jelezte.

Miskolc ipari központként hatalmas termelőerő-koncentrációt tudhatott magáénak, amely alapvető feltétele volt az agglomeráció továbbfejlődésének. Az 1980-as években már nem is miskolci, hanem Miskolc–Sajó-völgyi, illetve borsodi nehézipari agglomeráció kialakulásának jövőképét vizionálták. Miskolc gyors fejlődése jelentős extenzív agglomerálódási folyamatot váltott ki a Sajó völgyében, szoros kapcsolat alakult ki a szomszédságában fekvő településekkel, bányászfalvakkal. E folyamat következményeként az Ózd-Kazincbarcika-Miskolc-Leninváros nehézipari tengely mentén többpólusú településstruktúra kialakulásával számoltak. A nehézipari nagyvállalatok súlya (pl. a nehézipari vállalatok az 1980-as évek elején a miskolci ipari foglalkoztatottak mintegy háromnegyedét adták, a város 1980-ban több mint száz iparteleppel rendelkezett, amely egyharmada volt az összes Borsod-Abaúj-Zemplén megyeinek stb.) azonban nem volt elegendő feltétel a továbbfejlődéshez. Miskolc extenzív ipari növekedése területi terjeszkedéssel is együtt járt (*1. térkép*), 1950 és 1981 között számos települést csatoltak hozzá (pl. Lyukó, Bükkszentlászló, Garadna, Lillafüred, Pereces, Ó- és Újmassa stb.) és ezzel Miskolc az ország egyik legnagyobb iparvárosává fejlődött (területe: 224 km²).

Miskolc szocialista nehézipari központtá fejlődésében, mely az 1980-as évek közepén tetőzött, a több mint 18 000 főt foglalkoztató Lenin Kohászati Művek (Vasgyár) termelése meghaladta az évi egymillió tonnát. A város lakossága ekkor érte el az eddigi maximumát, több mint 211000 lakossal. Miskolc népességének jelentős számszerű növekedése a természetes szaporodáson kívül a pozitív bevándorlással és a közigazgatási rendezéssel megnövelt városterülettel függött össze. Miskolc népessége 1970-ben 181398 fő, 1980-ban pedig 208103 fő volt (*3. táblázat*).

Az 1970-es években markánsabb lett a magyar településrendszer strukturális átalakulása is, különféle településstruktúrák alakultak ki, és felgyorsult a fejlődésük. Koleszár I. (1980) szerint Miskolc vonzáskörzeti funkciója sokrétű, ugyanakkor kétségkívül az egyik legjelentősebb vonzástényező a munkaerőigény volt. Egy ipari város esetében – különösen az 1960-es és 1970-es évek extenzív iparosítási és beruházási időszakában – ez nem vitatható. A legerősebb népesség-kibocsátó területek az Abaúj-tornai és a zempléni régió kevés hasznosítható földdel rendelkező falvai, valamint a Borsodi Mezőség korábban igen magas agrár-népsűrűségű települései voltak.

Szántó Zs. 1979-ben megjelent tanulmányában, a termelőerők koncentrációját 45 faktor segítségével vizsgálva megállapította, hogy Magyarországon a budapesti agglomeráción kívül, a pécsi, a miskolci, a balatoni és a komáromi agglomerálódó térségek, valamint potenciális agglomerációk (pl. veszprémi) és településcsoportok (pl. nyíregyházi) határolhatók el.

A fentiek alapján néhány gondolatban feltétlenül fontos megemlítenem, hogy az 1980-as években jelentős polémia bontakozott ki a magyar geográfusok körében a településegységek és agglomerációk fejlődési stádiumait tekintve.

Tóth József professzor 1985-ben megjelent tanulmányában három stádiumban határozta meg ezt a fejlődési ívet: „Felfogásunk szerint tehát a településcsoportok, a településegységek és az agglomerációk egy, az urbanizációs folyamat során megvalósuló, az azzal együtt járó területi koncentráció által életre hívott fejlődés elemei, amelyekben túl csupán formai elemek alapján különböztethetünk meg különböző településképződményeket”

Kőszegfalvi György munkássága nyomán (1979) ismertté vált magyarországi település-képződmények (32 db) közül három agglomerációnak, öt agglomerálódó térségnek, három urbanizálódó térségnek, nyolc kisebb és nyolc nagyobb városkörnyéki település-egységeknek, öt pedig várospárnak, illetve városhármasnak minősített. A Központi Statisztikai Hivatal (KSH) is ez alapján – először az 1980-as évek elején – határozta le hivatalosan hazánkban a településegységeket (*Pálné Kovács I. – Rechnitzer J. 1982*). A KSH mintegy negyven válogatott adat, illetve mutató közzétételével 1985-től megkezdte a magyar településképződmények bemutatását, fejlődésük és változásuk nyomon követését.

A miskolci agglomeráció településeinek komplex vizsgálatát – az 1980-as évek elején – klaszteranalízissel valósították meg. A Miskolc környéki településekre összevont mutatószámokat dolgoztak ki, a demográfiai jellemzők, az ipari termelőerők koncentrációjának elemei és az urbanizációt, infrastruktúrát jellemző ismérvek alapján. Valér Éva (2010) harminc társadalmi-gazdasági mutatót faktoranalízissel vizsgálva, megállapította a magyarországi agglomerálódás folyamatának sajátosságait és területi változásait 1970-1990 között. Megállapítása szerint a 30 mutatóból legalább öt meg kellett, hogy haladja az országos átlagot és minimum öt egymás melletti településen, akkor agglomeráció vagy agglomerálódó térségről lehet beszélni. Véleménye szerint az 1970-es években az igen erőteljesen a városok felé irányuló migráció és a városok preferált fejlesztése nem kedvezett az agglomerálódásnak, annak területi és tartalmi kiterjedése 1980-ra számos térségben csökkent. Ezzel ellentétben az 1980-as éveket az agglomerálódás fokozódása jellemezte. Nemcsak a területi koncentrációt hordozó települések száma nőtt dinamikusabban, hanem az egyes településekben is fokozódott a területi koncentráció mértéke, valamint az egyes térségeken belül a nagy területi koncentrációt képviselő települések aránya. Mindez szerinte a miskolci agglomerációt úgy érintette, hogy oda 1970-ben és 1980-ban 33-33 település tartozott, míg 1990-ben már 55 település.

A szocialista magyar gazdaság helyzetét, fejlődését kikezdő válságjelenségek az 1980-as évek elején elsőként Miskolc térségében jelentkeztek. Ezek mélyreható változásokat okoztak a város és a vele agglomerálódott települések helyzetében, fejlődésük – helyesebben inkább stagnálásuk – feltételeiben. Az agglomeráció társközpontjaiként tervezett városok (Kazincbarcika, Tiszaújváros) fejlődési pályája elvált a Miskolctól és a vele összefonódott településektől. A

miskolci agglomeráció településeinek száma 17-re, majd 13-ra redukálódott (3. táblázat).

3. táblázat. A miskolci-agglomeráció településeinek népességszáma (1949–2015)

Település	1949*	1960*	1970**	1980**	1990**	2001**	2011**	2015**
Miskolc	109841	144741	181398	208103	196442	184125	167754	159554
Alsózsolca	3093	3819	5116	5590	5723	6044	5766	5683
Felsőzsolca	2932	3647	5026	6125	6939	7027	6613	6521
Onga	2515	3070	3456	3616	4042	4761	4858	4746
Arnót	894	962	1143	1560	2082	2557	2597	2420
Kistokaj	839	1044	1157	1245	1489	1868	2078	2084
Mályi	1138	1690	2080	2500	3353	4152	4124	4016
Sajóbábony	867	2697	3117	3416	3291	3137	2887	2786
Sajóecseg	689	943	1148	1201	1062	1065	1051	1040
Sajókeresztúr	818	1285	1 462	1 520	1 506	1 513	1 549	1483
Sajópálfala	605	626	646	725	732	786	744	728
Sajóvamos	1856	1944	2 084	2 201	2 171	2 227	2 185	2122
Szirmabesenyő	2589	3210	4 347	4 769	4 836	4 729	4 438	4181
Összesen	18835	24937	30782	34468	37226	39866	38890	37810
Miskolci járás	164785	209373	252613	283878	274953	268437	250530	240279

* jelenlévő népesség

** lakónépesség

Süli-Zakar István a miskolci régió várható munkaerő-helyzetének vizsgálata során megállapította, hogy a miskolci agglomeráció gazdasága nem problémamentes (pl. nehézipar 80-90%-os részaránya, ipari foglalkoztatottak egyoldalú ágazati struktúrája és az ebből is fakadó vándorlási veszteség stb.). A bázisiparágak gazdasági nehézségei már ekkor visszatükröződtek a miskolci agglomeráció demográfiai folyamataiban. Miskolc, mint a legerősebb gazdasági pólus körül az agglomerálódás belső zónájában 14-15 településre vonatkozóan kialakult agglomerációt határolt le. Véleménye szerint a gazdasági szerkezetátalakulás vontatottsága és a népesség tényleges fogyása miatt különösen nehéz lesz a jövőben megteremteni a gazdaság és a településhálózat egyensúlyát. Az ún. „gyárkapukon belüli munkanélküliség” nem lesz fenntartható sokáig. A szolgáltató ágazatok fejlesztését a térségben a tőkehiány akadályozza – más ágazat pedig nem lesz képes az iparban feleslegessé váló munkaerőt megkötni –, ezért mindez a Borsodi Iparvidék és a miskolci agglomeráció nagyarányú népességfogyását, s az agglomerálódási folyamat lefékezését eredményezheti (Süli-Zakar I. 1989).

IV. Szuburbanizáció a miskolci agglomerációban (1990–2015)

Az 1990-es évek elejétől a magyarországi nagyvárosi térségek mindegyikében megfigyelhető volt a szuburbanizáció folyamata, melynek hatására bekövetkező változások (pl. a központi városok népességszámának csökkenése, a szuburbán öv népességszámának emelkedése, ingatlanpiaci robbanás, lakóparkok

megjelenése stb.), a korábbi agglomerálódási jellegzetességektől alapvetően különböztek (pl. Barta Gy. – Beluszky P. 1999, Dövényi Z. – Kovács Z. 1999, Timár J. – Váradi M. 2000 stb.). A hazai nagyvárosi térségek közül a miskolci agglomerációban lezajlott szuburbanizációs folyamatokat és ezek következményeit, illetve a folyamatot meghatározó speciális okokat korábbi tanulmányaimban részletesen megvizsgáltam és feltártam (Kristóf A. 2013, 2014, 2015).

A statisztikai adatok segítségével vázlatosan mutatom be a miskolci agglomerációban zajló szuburbanizáció elmúlt huszonöt évének (1990-2015) legfontosabb társadalmi és gazdasági jellemzőit. Ennek keretén belül megvizsgáltam az agglomerációs övezet demográfiai és néhány társadalmi szerkezeti elemének változását, illetve a szuburbanizációt meghatározó migrációs trendeket. A miskolci szuburbia ilyen jellegű vizsgálata azért is szükséges, mert a statisztikai adatok és az empirikus kutatások egyaránt azt jelzik, hogy az új társadalmi-gazdasági folyamatok a miskolci agglomerációt is elérték és specifikus elemek jellemzik (4. táblázat).

IV.1. Népeségyszám változások

A miskolci agglomeráció Borsod-Abaúj-Zemplén megye legnagyobb népességkoncentrációja. A megye területének 13,8%-a, állandó népességének 36,7%-a (251 901 fő) élt 2015 január elsején az agglomeráció központi városában és a kapcsolódó 35 településen. A nagyvárost és agglomerációs övezetét napjainkig eltérő népesedési és demográfiai folyamatok jellemzik. Miskolc népessége három és fél évtizede folyamatosan csökken, az agglomerációs-szuburbán övezetének népessége dinamikusan növekedett 2005-ig, ezután azonban differenciált csökkenés következett be (4. táblázat). A települések demográfiai helyzetét jelzi, hogy az elmúlt tíz évben csak három szuburbán település (Kistokaj, Kisgyőr, Bükkaranyos) népességszáma emelkedett. Az emelkedés okai mindhárom esetben egyedi és specifikusak: Kistokaj a miskolci déli ipari park közelségéből profitál, Kisgyőr és Bükkaranyos a természeti-táji potenciálra alapozva vált egyre népszerűbb szuburbán településsé.

Miskolc állandó népessége mintegy 37 ezer fővel csökkent 1990-2015 között, ami kisebb részt a város népességének elöregedéséből, nagyobb részt az elvándorlásból származott. Miskolc népességszám csökkenése különösen 1990 után gyorsult fel, amikor lényegében egy évtized leforgása alatt 12 ezer fővel csökkent. Az elköltözés tömegessé válása több városfejlődési folyamat együttes eredménye volt a kilencvenes évtizedben. A Miskolc körüli agglomerációs övezet népessége viszont 1990 és 2005 között mindössze ötezer fővel növekedett. A miskolci agglomeráció alig néhány településén zajlott le jelentősebb népességnövekedés (4. táblázat). A népességváltozás differenciált az agglomeráció különböző földrajzi-környezeti fekvésű és gazdasági-társadalmi

helyzetű települései esetében, a gyarapodás 90%-a a szuburbán településekre jutott.

4. táblázat. A miskolci agglomeráció és szuburbia településeinek népessége (1990–2015)

Települések	1990	2001	2005	2011	2015
Miskolc	196 442	184 125	175 059	167 754	159 554
Miskolci aggl.	92 719	97 451	96 471	94 212	92 347
ebből a miskolci szuburbia települései:					
Alsózsolca	5 723	6 044	6 191	5 766	5 606
Arnót	2 082	2 557	2 650	2 597	2 387
Bükkaranyos	1 122	1 393	1 490	1 448	1 499
Bükkszentkereszt	1 374	1 274	1 215	1 206	1 179
Felsőzsolca	6 939	7 027	7 220	6 613	6 486
Kisgyőr	1 572	1 609	1 665	1 642	1 677
Kistokaj	1 489	1 868	1 916	2 078	2 083
Mályi	3 353	4 152	4 205	4 124	3 929
Nyékládháza	4 432	4 906	5 008	5 023	4 865
Onga	4 042	4 761	4 915	4 858	4 764
Szirmabesenyő	4 836	4 729	4 581	4 438	4 111
Összesen	36 964	40 320	41 056	39 793	38 586

Forrás: TeIR KSH-TSTAR adatok alapján saját szerkesztés

IV. 2. Migrációs folyamatok

A szuburbán migrációs folyamatok elemzésekor mindenképpen figyelmet érdemel, hogy a magyar társadalomban erős a vágy a saját családi ház, de legalább a saját lakástulajdonra, amely „ösztönös” pozitív mozgatója a migrációnak. Ugyanakkor érvényesül egy másik – a migrációt mérséklő – tendencia, ez pedig nevezetesen az, hogy a családi ház tulajdona sokszor még annak árán is megvalósul, hogy megszerzése után sokkal helyhez kötöttebbé, kevésbé mobillá válnak lakói.

A miskolci agglomeráció esetében szinte kizárólag a városi panel- és tömblakások ingatlanpiaci értékesítése jelentette azt a pénzügyi alapot, amelyből a szuburbia településén új házat tudtak építeni vagy vásárolni, azaz nem volt jellemző a nyugat-európai típusú lakóhelyi szuburbanizáció.

A migrációs folyamatok esetében a szuburbanizáció legfontosabb két évtizede (1990-2011) volt az az időszak, amely alatt a kiköltözések háromnegyede megvalósult. 1990 és 2005 között minden korábbi időszakot meghaladó mértékben nőtt az elvándorlás Miskolcra, amelynek azonban csak egyharmada irányult a miskolci agglomerációba (5. táblázat). Az 1980-90 közötti évtizedhez képest a tendencia megváltozását jelzi, hogy a vándorlási veszteség mellett a természetes fogyás is meghatározóvá vált, így a központi város tényleges fogyása fokozódott. A szuburbanizáció egyik fontos sarokkövének számító migrációs

vándorlási folyamatok eredménye, hogy a vizsgált két évtizedben Alsó- és Felsőzsolca kivételével valamennyi szuburbán település vándorlási egyenlege pozitív volt. Kiemelkedett hat település (Arnót, Mályi, Kistokaj, Nyékládháza, Onga, Bükkaranyos), amelyek az agglomerációs vándorlási nyereség 90%-át könyvelhették el. A pozitív vándorlási egyenleg 2005-től drasztikusan csökkent, ami annak köszönhető, hogy a szuburbanizációs folyamatok leálltak. Miskolcra az ideiglenes elköltözések száma mérséklődött, míg az ideiglenesen odaköltözőké jelentősen emelkedett.

5. táblázat. A miskolci agglomeráció és szuburbia településeinek vándorlási egyenlege (1990–2011)

Települések	1980-1990		1990	1990-2001		2001	2001-2011		2011
	t.sz.	vánd.	nép.	t.sz.	vánd.	nép.	t.sz.	vánd.	nép.
Miskolc	1 487	-13 148	196 442	-6 785	-5 532	184 125	-8 425	-7 946	167 754
Miskolci aggl.	2 927	-1 253	92 719	1 058	3 674	97 451	-1 764	-1 475	94 212
ebből a szuburbia települései:									
Alsózsolca	308	-175	5 723	355	-34	6 044	161	-439	5 766
Arnót	170	352	2 082	107	368	2 557	34	6	2 597
Bükkaranyos	-39	-10	1 122	16	255	1 393	30	25	1 448
Bükkszentkereszt	21	-22	1 374	-96	-4	1 274	-85	17	1 206
Felsőzsolca	368	446	6 939	193	-105	7 027	58	-472	6 613
Kisgyőr	7	-67	1 572	-18	55	1 609	-39	72	1 642
Kistokaj	39	205	1 489	9	370	1 868	-27	237	2 078
Mályi	168	685	3 353	4	795	4 152	-72	44	4 124
Nyékládháza	57	185	4 432	-67	541	4 906	-204	321	5 023
Onga	213	213	4 042	278	441	4 761	58	39	4 858
Szirmabesenyő	144	-77	4 836	-123	16	4 729	-238	-53	4 438
Összesen	1456	1735	36 964	658	2698	40 320	-324	-203	39 793

Forrás: TeIR KSH-TSTAR adatok alapján saját szerkesztés

Miskolc korábbi népességsökkenéséhez, valamint városkörnyékének társadalmi átstrukturálódásához hozzájárult a miskolci ipar leépülése és tartós depressziója, amit munkahelyek százainak megszűnése is kísért. Az alacsonyabb státusúak fokozatosan kiszorultak a város kevésbé jó ökológiai helyzetű részeibe, vagy a városkörnyék szintén rosszabb helyzetű településeibe. Az 1990-2011 közötti két évtized alatt, a fenti tényezők együttes hatásának eredményeként Miskolc népessége közel 30 ezer fővel csökkent. A város vándorlási egyenlege mind az agglomeráció, mind a szuburbia tekintetében negatív volt. 1995-2005 között Miskolcra mintegy 36 ezren állandó jelleggel elköltöztek, míg a Miskolcra irányuló hasonló jellegű beköltözés 25 ezer fő volt. Az elköltözők 80 %-a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében maradt (KSH 2006). A társadalmi-gazdasági krízis elhúzódása miatt azonban Miskolcra napjainkig folyamatos az elvándorlás.

A miskolci agglomerációba és ezen belül a szuburbiába irányuló költözések dinamikája azonban mérsékeltebb volt attól, mint ami a demográfiai folyamatokból következne. Mindezt az is magyarázza, hogy a szuburbanizációs jellegű migráció egy része a nagyvároson belül maradt, azaz a költözők nem lépték át Miskolc közigazgatási határát. A tisztán lakóhelyi szuburbanizáció, vagyis városközpontból a szuburbiába történő kiköltözés 1990-2001 között 5-6 ezer esetre tehető. Az 1990 és 2011 közötti migrációs trendeket vizsgálva összességében megállapítható, hogy kb. 6-8 ezer fő költözött ki a szuburbiába, ami nem mondható tömegesnek (5. táblázat).

IV. 3. Demográfiai-társadalmi összetétel változása

A miskolci agglomerációban több évtizede zajló szuburbanizáció átalakította a városkörnyék egykori rurális településeinek társadalmi, gazdasági és területhasználati viszonyait is. A miskolci agglomerációban két meghatározó társadalmi-térbeli folyamat figyelhető meg 1990 óta. Egyrészt a jobb módú középosztály megjelenése és általános erősödése, másrészt az alacsony társadalmi státusú rétegek erősödő települési szintű differenciálódása. E folyamat egyik eredménye, hogy napjainkra kialakult a miskolci agglomeráció összefüggő, az etnikai kisebbség markánsabb jelenlétével is jellemezhető „keleti slum övezete”. E folyamatok fontos leképezését jelentik azok a statisztikai adatok (pl. épített lakások és komfortosságuk, foglalkoztatottság, munkanélküliség stb.) amelyek közül e tanulmányomban a három legszorosabb korrelációt mutató tényezőt (korstruktúra, diplomások aránya, SZJA-alap) elemzem.

IV. 3.1. A korstruktúra átalakulása

A budapesti agglomerációra vonatkozó kutatások (pl. Dövényi Z. – Kovács Z., 1999 Barta Gy. – Beluszky P. 1999 stb.) igazolták, hogy az 1990-es évek közepén az agglomerációs településekre kiköltözők között felülreprezentáltak voltak a harmincas és negyvenes éveikben levő kisgyermekes fiatal párok, és ugyanez volt elmondható a diplomával rendelkezőkre is. Mindez a miskolci agglomerációra is jellemző, azonban az akkor kiköltöző fiatalos szuburbán generáció napjainkra középkorúvá vált, sőt egy részük a nyugdíjas korba lépett. Ez új kihívások elé állítja a szuburbán települések vezetését, akiknek alkalmazkodniuk kell a helyi lakosság megváltozott lakóhelyi igényeihez is. Az elöregedés általános tendencia hazánkban, e folyamat azonban differenciáltan érinti Miskolcot és az agglomerációját (6. táblázat).

6. táblázat. Miskolc és az agglomeráció lakosságának korstruktúrája
(1990, 2011)

Települések	érték	1990			2011		
		0-14	15-59	60-x	0-14	15-59	60-x
Miskolc	fő	40853	122925	32664	22831	104101	40822
	%	20,8	62,6	16,6	13,6	62,1	24,3
Miskolci agglomeráció	fő	21811	56941	13967	15688	59030	19494
	%	23,5	61,4	15,1	16,6	62,7	20,7
ebből a miskolci szuburbia települései:							
Alsószolca	%	25,1	61,6	13,3	20,9	60,5	18,6
Arnót	%	28,5	61,0	10,5	17,1	65,2	17,8
Bükkaranyos	%	21,8	59,0	19,2	18,4	63,6	18,0
Bükkszentkereszt	%	21,8	62,4	15,8	11,6	63,3	25,1
Felsőszolca	%	24,1	62,9	13,0	17,0	61,4	21,6
Kisgyőr	%	22,3	57,6	20,1	18,1	62,0	19,9
Kistokaj	%	25,4	61,5	13,1	17,9	66,7	15,3
Mályi	%	26,7	62,5	10,8	12,9	67,4	19,7
Nyékkládháza	%	22,4	62,5	15,1	13,6	60,8	25,6
Onga	%	25,1	60,9	14,0	19,6	63,7	16,8
Szirmabesenyő	%	21,0	64,0	15,0	11,9	64,2	23,9
Miskolci szuburbia	fő	8899	22923	5142	6545	25106	8142
	%	24,0	62,0	14,0	16,4	63,1	20,5

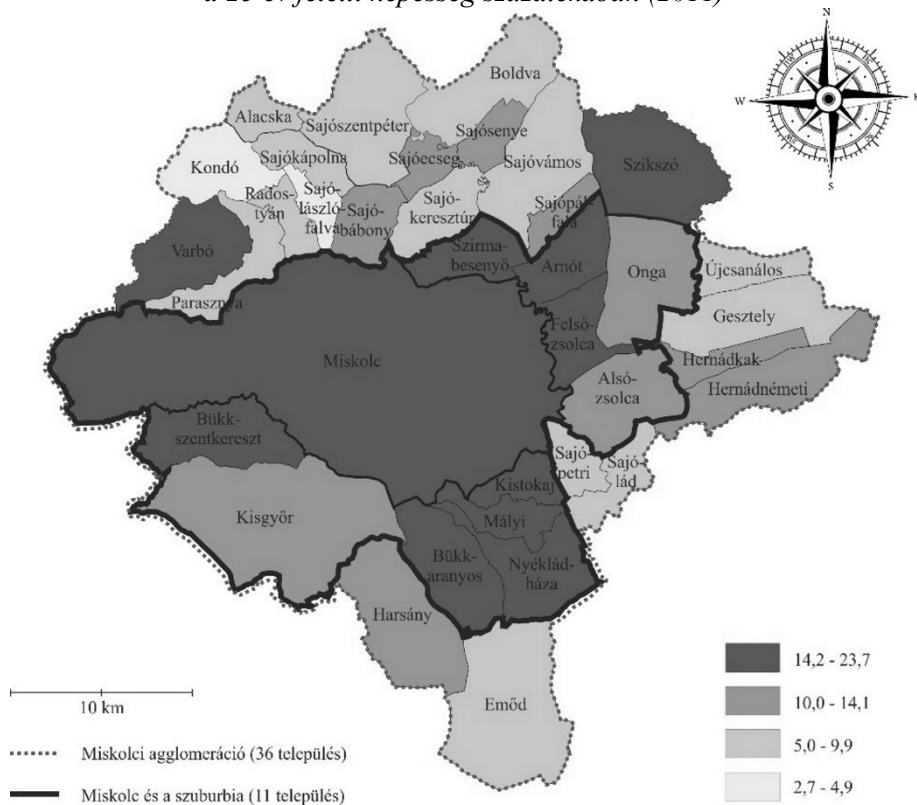
Forrás: KSH Borsod-Abaúj-Zemplén megyei statisztikai évkönyvei

Miskolcon és a kapcsolódó agglomerációban 1990-2011 közötti két évtizedben az öregedési index értékei alapjaiban módosultak. Miskolcon a 14 év alatti korcsoportok aránya 2011-ben mindössze 13,6% volt, amely 7,2 százalékkal alacsonyabb, mint az 1990. évi érték, s alig mérsékeltebb a visszaesés az agglomeráció 35 településén. A szuburbán települések e tekintetben is jobban differenciálódtak. A 14 év alatti korcsoportok megféleződése (pl. Szirmabesenyő, Mályi, Bükkszentkereszt stb.) mellett, öt településen fiatalosabb korstruktúra maradt a meghatározó (6. táblázat). Az öt településből négy esetben (pl. Alsószolca, Arnót, Bükkaranyos, Onga) a szuburbán folyamatok mellett a roma népesség magasabb aránya is hozzájárult e kedvezőbb korstruktúra kialakulásához. Kistokaj esetében azonban nem ez a jellemző, ez egy olyan tipikus szuburbán település, amelynek népességszáma 1990-2005 között 25%-kal gyarapodott. A települést fiatal korosztályok (30-40 év közöttiek) választották lakóhelyül, nagyrészüket még aktív, az öregedő korstruktúra nem vagy alig érzékelhető.

IV. 3.2. A diplomások aránya

Az iskolai végzettség tekintetében a 25 év feletti egyetemi vagy főiskolai diplomával rendelkezők aránya jelzi a szuburbanizáció települési szintű eltéréseit. A diplomások aránya 2011-ben Miskolcon 23,7% volt, az agglomeráció kilenc településén pedig a megyei átlagérték (14,2%) és Miskolc átlaga között változott. A diplomások arányának települési szinten történő vizsgálatakor azonban jelentős térbeni különbségeket tapasztalhattunk (2. térkép). 2011-ben a diplomások lakónépességen belüli aránya a szuburbia több települése esetében is /pl. Kistokaj (23,1%), Mályi (22,5%), Felsőzsolca (19,7%), Arnót (19,5%) és Nyékládháza (18,9%). stb./ meghaladta a szuburbia átlagát (18,2%). A diplomások arányában tapasztalható jelentős eltérések okát részben a Miskolcra kiköltöző népesség eltérő társadalmi státusában és lakóhelyi igényeiben kereshetjük, azaz közvetve jelzi a szuburbanizáció folyamatába érdeemben bekapcsolódott települések körét.

2. térkép. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a 25 év feletti népesség százalékában (2011)

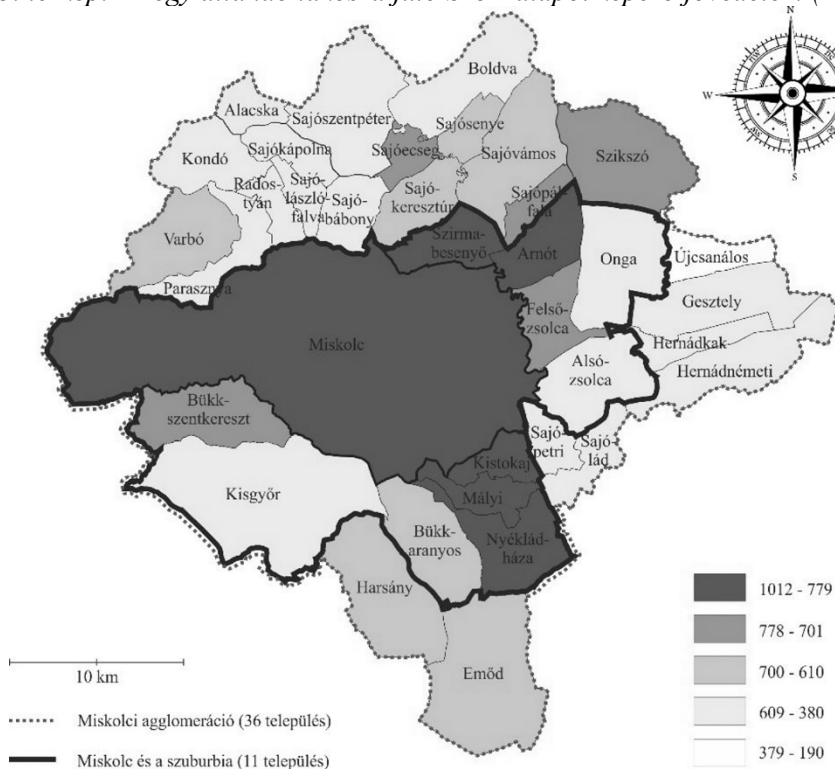
Forrás: KSH adatok alapján, saját szerkesztés

A miskolci agglomeráció 15 településén a diplomások aránya 5–10 % közötti. Különösen alacsony a felsőfokú végzettségűek aránya a periférikus helyzetű, rossz elérhetőségű, előregedő korstruktúrájú és magas munkanélküliséggel, valamint magas roma népességgel rendelkező települések esetében.

IV. 3.3. Az egy főre jutó személyi jövedelemadó-alap differenciái

A települési szintű éves egy főre jutó személyi jövedelemadó-alap nagysága kifejezi a társadalmi-gazdasági fejlettséget, emellett azt a térbeni egyenlőtlenséget is, amely a miskolci agglomeráció települései között kialakult, s ez egyben a lakóhelyi szuburbanizációban résztvevő társadalmi csoportok heterogenitását is igazolja. A lakóhelyi szuburbanizáció következtében a miskolci szuburbia településeiben a megyei átlagot meghaladó az éves SZJA-alap/fő összege (3. térkép).

3. térkép. Az egy állandó lakosra jutó SZJA alapot képező jövedelem (2011)

Forrás: KSH adatok alapján, saját szerkesztés

A legmagasabb értékekkel a legnépszerűbb szuburbán települések rendelkeznek, míg a legalacsonyabb értékekkel a keleti agglomerációs települések, ide jellemzően az alacsonyabban iskolázott és kisebb jövedelmű csoportok koncentrálnak, és költöztek. Mind az az egy adófizetőre, mind egy állandó lakosra jutó SZJA-alapot képező jövedelem Kistokajban volt a legmagasabb (1millió 12 ezer Ft), Körömben pedig a legalacsonyabb (190 ezer Ft). A miskolci átlagtól (779 ezer Ft/fő) magasabb értéket csak hat település adatai mutattak, de a központi város átlagának 90%-át is csak további öt település érte el. Azokat a településeket (9 db), amelyekben a miskolci átlag 75-90 %-át érte el az SZJA alapot képező jövedelem a harmadik csoportba soroltuk, míg a fennmaradó 21 település lakóinak SZJA alapot képező jövedelme Miskolc átlagának 75%-a alatt maradt (3. térkép).

Az eddigiekben a miskolci agglomerációban zajló szuburbán folyamatok sajátosságait statisztikai adatok alapján elemeztem. A miskolci agglomeráció települései közül a szuburbán sajátosságokkal rendelkező települések sem homogének, az egyes övezeti egységekre bomló differenciált szerkezet jellemző. A megrajzolt térképek szemléletesen jelzik, hogy a vizsgált települések átlagánál magasabb státuszú lakók költöztek a miskolci szuburbia déli és nyugati szektoraiba. Ugyanakkor az átlagosnál alacsonyabb státuszú lakók költöztek a miskolci szuburbia északkeleti és keleti szektoraiba. Napjainkra a Miskolc körül kialakult szuburbia keleti – alacsony státuszú betelepülőket fogadó – kisvárosai (pl. Onga, Alsó- és Felsőzsolca stb.) és falvai komoly társadalmi-gazdasági problémákkal küzdenek (pl. növekvő elvándorlás, a szuburbán generáció csaldóttasága stb.), amelyek okainak reális feltárása a kérdőíves felmérések szükségességét erősítette.

V. Összegzés

Az agglomerációs folyamat társadalmi-gazdasági és infrastrukturális-környezeti hatásainak történeti fejlődése napjainkig feltáratlan a miskolci régióban. Nem történt meg az agglomerációs folyamat miskolci specifikumainak mélyreható vizsgálata és ezek horizontális kiterjedésének egzakt elhatárolása sem. A gazdasági válság, az ország általános gazdasági nehézségei, illetve a miskolci agglomerációban is jelen levő válságjelenségek megváltoztatták az agglomerációs-szuburbanizációs települések szuburbanizációval kapcsolatos érdekeltségeit. Ezért a korábbi extenzív fejlődést támogató koncepciókat egy intenzívebb, a lakosság szám stabilizálására, a meglévő helyi erőforrások hatékony felhasználására irányuló településfejlesztési elképzelések váltják fel. Ezek hatással vannak a miskolci agglomerációban zajló szuburbanizációs folyamatokra is, visszafogják azokat. A miskolci szuburbia társadalmi-gazdasági értelemben egyre fragmentáltabbá és polarizáltabbá vált. A magas és alacsony

státusú szuburbán települések elkülönülő térszerveződése az egyre erőteljesebb várostérségi szegregációt bizonyítják.

Felhasznált irodalom

- BAJMÓCY P. (1999): A szuburbanizáció sajátosságai Pécs környékén. *Földrajzi Ért.* 1–2. pp. 127–138.
- BARTA GY. – BELUSZKY P. (1999): Társadalmi-gazdasági átalakulás a Budapesti agglomerációban, *Regionális Kutatási Alapítvány.* p. 222.
- CSANÁDY G.-CCSZMADY A.-KOC SIS J.-KŐSZEGHY L.-TOMAY K.(2010): *Város-Tervező-Társadalom*, Sík Kiadó, Budapest, p. 471.
- DÖVÉNYI Z. - KOVÁCS Z. (1999): A szuburbanizáció térbeni-társadalmi jellemzői Budapest környékén In: *Földrajzi Értesítő XLVIII. évf. 1999. 1-2. sz. pp. 33-57.*
- ENYEDI GY. (1984): *Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FEJES L.-SZABÓ ZS.(2003): A nagyvárosok belső tagozódása: Miskolc. KSH. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Igazgatósága. p. 131.
- FŐRIZS M. (1967): Városok körül kialakult településegységek Magyarországon. In.: *Demográfia, 1967/1. sz. pp. 55-70.*
- GNARR E.–KNEEBOONE E. (2010): The suburbanization of poverty. *Trends in Metropolitan America* In: *Brooking Research Paper, 2010.*
<http://www.brookings.edu/research/papers/2010/01/20-poverty-kneebone>
- HARDI T. (2012): Győr, Pécs és Miskolc agglomerációja a vidéki szuburbanizációban. In. Somlyódy né Pfeil E. (szerk.) *Az agglomerációk intézményesítésének sajátos kérdései.* Pécs, pp. 15-41.
- KÓKAI S. (2006): Adalékok a nyíregyházi településegységek szuburbanizációs folyamatainak vizsgálatához. CSAPÓ T. – KOC SIS ZS. (szerk.) *Agglomerációk és szuburbanizálódás Magyarországon.* Savaria University Press, Szombathely, pp. 168-188.
- KŐSZEGFALVI GY. /2010): *Településrendszerünk strukturális változásának tendenciái.* In. *Területi Statisztika 2010/3. pp. 268-278.*
- KŐSZEGFALVI GY. /2009): *Törekvések a magyarországi településrendszer tudatos fejlesztésére.* *Területi Statisztika.* pp. 571-584.
- KŐSZEGFALVI GY. (1999): *Nagyvárosaink.* *Területi Statisztika 2. (39.) évf. 1. sz. pp. 24–42.*
- KŐSZEGFALVI GY. (1979): *Az agglomerálódási folyamat kritériumai. Az agglomerációk szerkezetének néhány jellemző sajátossága.* In. PÁLNÉ KOVÁCS I.–RECHNITZER J. (szerk.): *Az agglomeráció-kutatás módszertani kérdései.* Pécs. MTA DTI, pp. 67-71.
- KOVÁCS T.–TÓTH G. (2003): *Agglomerációk, településegységek a magyar településrendszerben.* *Területi Statisztika. 6. (43.) évf. 4. szám. pp. 387–391.*
- KOVÁCS T. (SZERK.) (2003): *Miskolci agglomeráció.* KSH, Miskolc. p. 82.
- KRISTÓF A. (2014): *A miskolci agglomeráció kisvárosai.* In.: *Településföldrajzi Tanulmányok.*
- KRISTÓF A. –KÓKAI S. (2015): *Adalékok a miskolci szuburbia lehatárolásához.* In. *Településföldrajzi Tanulmányok. 2015. különszám.*
- LŐCSEI H. (2004): *A vidéki városi agglomerációk fejlődési pályája.* (műhelytanulmányok) MT.DP. 2004/24, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Bp.

- LUKÁCS J.-NÉ - PERGER F.-NÉ (1975): Egy változat az agglomeráció jelenlétének és körének kimutatására Miskolc és környékének adatai alapján. *Területi Statisztika* 1. pp. 24- 31.
- MERLIN P.(2009): *L'exode urbain, La documentation Francaise*, 2009, Paris, p. 169.
- NAGY G.-TÍMÁR J. (2010): Városrégiók a hazai térkutatásokban. p. 30. (Internet elérés: 2015. XII. 20.)
- PERCZEL K. (1964): A regionális tervezés és városrendezés fejlődése Magyarországon 1945-től napjainkig. In: *Városépítés*, 1964/1. sz. pp. 4-7.
- PERCZEL K. (1981): Az urbanizáció minőségi tényezői. In: *Településfejlesztés*, 1981/1-2. pp. 93-100.
- SÜLI-ZAKAR I. (1985): Az agglomerálódás népességföldrajzi vonatkozásai a Borsodi Iparvidéken. In: *Borsodi Földrajzi Évkönyv*. Miskolc. pp. 47-66.
- SÜLI-ZAKAR I. (1989): Agglomerationsprozesse und ihre fragezeichen in demBorsoder Industriegebiet. In: *Acta Geographica Debrecina*. Tomus XXIV_XXV. Debrecen, pp. 199-211.
- SZÁNTÓ Zs. (1979): Funkcionálisan együttélő településcsoportok. In: *Településtudományi Közlemények*. 1.pp. 41-60.
- SCHUCHMANN J. (2008): Városiasodó községek és nagyközségek az agglomeráció peremén. In: CSAPÓ T.–KOC SIS Zs. *Nagyközségek és kisvárosok a térben*. IV. Településföldrajzi Konferencia. Savaria University Press, Szombathely. pp. 293–305.
- SCHUCHMANN J. (2013): Lakóhelyi szuburbanizációs folyamatok a Budapesti agglomerációban. PhD értekezés./Kézirat/. p. 204.
- The Attractiveness of European Regions and Cities for Residents and Visitors, ESPON 2012
http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/AppliedResearch/ATTR EG/FR_20130123/01_Scientific_report_REV.pdf
- TÍMÁR J. (2006): Az agglomerálódástól a szuburbanizációig: „Tértermelés” a poszt szocialista Magyarországon. In: *Agglomerációk és szuburbanizálódás Magyarországon* (szerk. CSAPÓ T. - KOC SIS Zs.), Szombathely, Savaria University Press. pp. 35-51.
- TÓTH J. (1985): Az urbanizációs folyamat néhány elméleti kérdése, különös tekintettel az Alföldre. In: *Alföldi Tanulmányok*. IX. Békéscsaba, pp. 123-138.
- TÓTH J. (1988): *Urbanizáció az Alföldön*. MTA Doktori Disszertáció.
- TÓTH J. (2006): Az agglomerálódás stádiumai. In.: *Agglomerálódás és szuburbanizációk Magyarországon* (szerk. Csapó T.-Kocsis Zs.). Szombathely. pp. 6-14.
- VALÉR É. (2009): A magyarországi agglomerálódás folyamatának alakulása. OTKA. Kutatási zárójelentés. p. 12. (Internet elérés: 2015. XII. 20.)
- MISKOLC ITS –III. Helyzetértékelés. Miskolc, 2013.
- VÁTI KHT. (2001): Miskolc hipotetikus agglomerációjának lehatárolása. VÁTI Kht., Budapest.

TÁLLYA TELEPÜLÉSSZERKEZETI FEJLŐDÉSE

OLAJOS CSABA

A településszerkezet fejlődése

Tálya a világörökségileg védett Tokaj-Hegyalja egyik legérdekesebb, legarchaikusabb települése, volt mezővárosa. Kialakulását, fejlődését és visszafejlődését a térség adottságai, belső illetve térségi energiái befolyásolhatták, befolyásolták.

1. térkép: Talya térképe az Első Katonai Felmérésen

A hegyaljai mezővárosok rendszerét a szőlőművelés hozta létre és erősítette meg, amire befolyással volt Mátyás király rendelete, amiben 1482-ben megtiltotta, hogy a szerémségi borokat Tiszalúcnál északabbra szállítsák.¹ A

¹ Dr. Csánki Dezső Oklevelek a Hunyadiak korából 352. oldal. „Buda 1482. feb. 2. Mátyás király értesülvén, hogy szerémi és más alvidéki borok oly nagy mennyiségben szállítatnak a Felvidékre, hogy az ottani savanyúbb borok, főleg a lengyelek, ruthének és egyéb felvidékiek által elhanyagoltatván, értéküket teljesen elveszítették, Szapolyai Imre szepesi gróf útján közhírré téteti, hogy ezentúl szerémi vagy más alvidéki borokat Tisza-Luczánál feljebb se szárazon, se vízen szállítani s máshová, mint Nagybánya, Debreczen, Szatmár felé a tiszántúli részekre eladni senki ne merészeljen; a ki pedig a tilalmat áthágná, annak borai, s összes javai foglaltassanak le, ő maga pedig további rendelkezésig vettessék fogságra.”

Régi jelzet: U 726 / 134 DIPLOMATIKAI FÉNYKÉPGYŰJTEMÉNY (U szekció) • Szlovákia • Archív mesta Košic • Supplementum H. (Halaganum): Oklevelek és iratok (U 726) *Fennmaradási forma:* Másolat 1482-1507

Szerémség török elfoglalása után a lengyel borkereskedelem növekedése illetve a felvidéki városok szőlőbirtokainak terjeszkedése jellemezte a Hegyalját.²

A település első említése 1255-ben történt.³ Kialakulása összefügg a XI-XII. századi vallon betelepítéssel, illetve annak másodrajzásával.⁴ A megélhetés feltételét a szőlő teremthette meg, míg az életfeltételek alapját az ivóvíz megléte, az itt lévő források biztosíthatták.

A Tállyán lévő egymáshoz közeli források, az ún. Piaci kút, a Csorgó kút, a Kőkút alapján lehet következtetni arra, hogy a letelepedés arche típusai már a falu kialakulása előtt megvoltak. A ún. Piaci kút és a Csorgó kút melletti terepben meglévő törésvonal és a pincék alapján feltételezhető, hogy a vulkáni tufa szerkezetű kőzetben barlangokat vájhattak az itt élők és így barlanglakásokat hozhattak létre.

”A tokaj-hegyaljai mezővárosok egy része ... már a középkor óta meglévő via stratak mellé épült utcás település volt,”⁵ utcahálózatuk már a XVII. században halmazszerűen besűrűsödött...⁶ Ilyen település volt Tállyát is.

A település első birtokosa az Aba nemzetséghez tartozó TÁLLYAI család volt egészen 1324 évi kihalásáig,⁷ akik a települést a tatárjárás előtt itt megépült várúkból irányíthatták. Kőtemploma 1330-ban már állt, amit bizonyít, hogy „1332/37-ben egyházának plébánosa pápai dézsmát fizetett”.⁸ A templom helye is igazolja a terjeszkedés folyamatát, illetve dinamikáját. A Fő utcához csatlakozva épült ki a Piaci kúthoz vezető utca valamint a Fő utcára merőleges Bocskai utca, amelyek a kertekkel, majorokkal teremtették meg a kapcsolatot.

Tállya tipikus hegylábi, domboldali település, ami a síkvidéki terület és a hegyek, dombok találkozásánál helyezkedik el. A településszerkezet halmazos rendszerű kialakulását a terület természeti adottságai, a terepviszonyok határozták meg.

A tőle északra lévő szőlő-erdő és a kelet – dél - nyugati síkvidéki szántó-legelőövezet földhasznosítási övezetekhez igazodva, a település északi sávjában a borászokdához alkalmazkodó épületek, délen a kertészek, csűrös kertek, majorok jellemzőek. A mezőváros településszerkezetét a Fő u. v. Nagy u. folytatásában a Cigány utca valamint a források illetve a terepben ma is meglévő törések, árkok, patakmedrek befolyásolták. A források mellett, a mai Rákóczi utca északi oldalán épülhettek meg a betelepülők első házai a mai polgármesteri

² Draskóczy I. Borkereskedelem a 15-16.sz fordulóján

³ Gulyás László Mezőváros kutatás

http://www.science.unideb.hu/media/document/080924gulyas_laszlo_szabolcs.doc

⁴ Dr. Takács Péter Tállya története Tállya 1994

⁵ Orosz István Településrend és a kertek típusai Tokaj-Hegyalja mezővárosaiban a XVII-XVIII. században Ethnographia CCV (1984) 4

⁶ Orosz István:Településrend és kertek típusai Tokaj-Hegyalja mezővárosaiban a XVII-XVIII. században - Etnographia XCV(1984)4

⁷ Dr. Takács Péter Tállya története Tállya 1994

⁸ Soós Imre Az egri egyházmegye plébániái 12.Tállya

hivatal és a gyógyszertár közötti szakaszon, majd terjeszkedett a kezdeti település a Csorgó kút, később a Kőkút irányába. Praktikus és fontos szempont volt, hogy ne keresztezze patakok, nagyobb árok, így átérkez illetve híd a fő közlekedési utat, ami akadályt jelenthetett az esős időszakban. Ez lehet a magyarázata annak, hogy a településen belül miért van kettős törés az átmenő főút vonalvezetésében.

1. kép. Látkép a vasút felől (képeslap)

A főút dinamikus fejlődésében nagy szerepe volt a felvidéki városok és Erdély között kialakult, az Árpád-kortól fontos átkelőhely és kereskedelmi szereppel rendelkező Tokajt érintő útnak-postaútnak is,⁹ Meghatározták még „a Szerencs-patakok völgynyílásában kiterjedt lápok és mocsarak ...”¹⁰

A település tipikus utifalu formát felvéve később két irányba a főút mellett terjeszkedhetett, míg a főútra merőlegesen alakultak ki az új utcák, síkatorok. A terjeszkedés a lakosság növekedésének függvényében elsősorban észak-nyugati irányba történt. A síkvidéki terjeszkedés előtti utolsó stádium a Rózsa utca, valamint a mai Csokonai- Árpád tér környékének kialakulása illetve átalakulása lehetett.

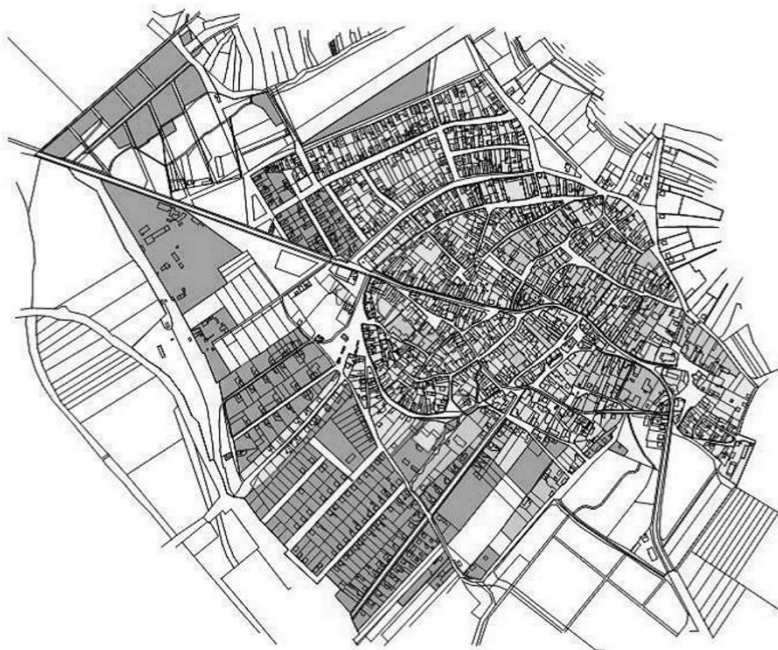
A szőlőtermelés-borászat jelentőségének növekedésével jött létre a főúttal párhuzamosan a Rózsa utca. A két utcát a kialakult telekrendszer következtében

⁹ Révész László: Tokaj a magyar honfoglalás és államalapítás korában
Tokaj várostörténeti tanulmányok I. Tokaj 1995

¹⁰ Dr. Frisnyák Sándor Tállya népszé- és településföldrajza Tállya 1994 257-266 old

csak síkatorokkal lehetett összekötni, így jött (jöttek) létre a Csokoló utca (utcák) vagy más néven csatlakozó utcák. Déli irányban a kertekhez, csűröskertekhez, majorokhoz illetve a malomhoz vezető utcák alakultak ki. Ezek szélesebbek, vonalvezetésük esetleges, görbe, szabálytalan, amit a terep szabdaltsága, a kertek rendezetlen, vagy rendezett telekviszonyai határozták meg. A Fő utcához csatlakozva épült ki a Piaci kúthoz vezető út, ami a főutca tölcéséres kialakításának magyarázatát adja. A Fő utcára merőleges Bocskai utca egyoldalas beépítéssel a jobbágyok, zsellérek szalagtelkeivel a majorokkal, csűröskertekkel, kertekkel teremthetett kapcsolatot.

A templommal szemközt épülhetett fel a vár 1537-es pusztulása után a kúria, ahonnan az uradalmat irányították. A kúria telke északon és keleten a Fő utcáig, délen a Kossuth utcáig, nyugaton a Piaci kút vonaláig terjedhetett. Az uradalmi major a Rákóczi pince környezetében a rk. katolikus templom, a Nyerges utca valamint a Koldu utcai területen lehetett.

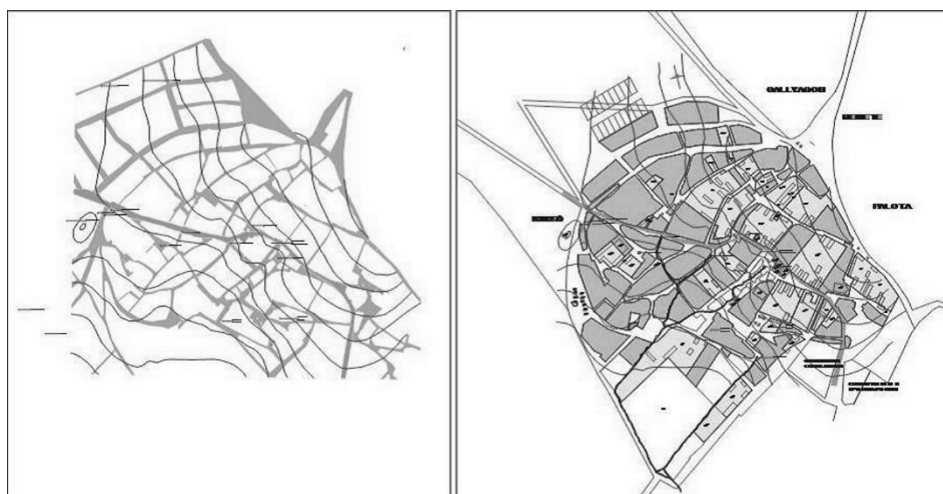
2. térkép: Tállya fejlődési szakaszai a településszerkezetben

A településszövet elemei

„Az egyes épületek utcákká, terekké szerveződnek a települési kontextusban”¹¹ A településszövet elemeit az utcák, terek, kertek, pincék, épületek alkotják.

Utca

A XV–XVII. században besűrűsödött halmazos utcás település, szerkezetét meghatározta az országút, a „Derék utca.” A település jelenleg 41 utcából, térből áll. A utcáknak a vízszintes alaprajzi, illetve magassági vonalvezetés ad sajátos jelleget. A településre jellemzők a szabálytalan, keskeny, tört vonalvezetésű utcák, ahol az utcák szélessége is változik.

3. térkép (balra). A terep és az utcák összefüggése

4. térkép (jobbra). A Römisch-térkép terep-, tömb-, patak- és útviszonyai

Középkori eredetű utcák: Tállya esetében a volt városfalon belül kialakult utcákat tekinthetjük középkorinak. Legjelentősebb középkori utcája a mai Rákóczi utca. Középkori eredetű még a mai Bercsényi, Bocskai, Csokonai, Dobó, Dobogó, Esze Tamás, Kossuth, Lavotta, Széchenyi, Jókai, Rózsa, Sóhalmy utca.

Újkori utcák: A Váci Mihály, Palota, Ady Endre, a Koldu, a Honvéd, a Jókai, a Petőfi, Zalay, Kinizsi, Dózsa György, Bem, a Nyerges, a Vörösmarty, a Kazinczy, a Bercsényi Barcsay, a József Attila, a Mátyás király, a Gesztenyészor, a Zrinyi utca, a Szabadság, Bányatelep, a Dr. Eperjesi P.

¹¹ Tóth Zoltán: Építészet- városépítészet hagyományok és modernizáció Ponte Pres Kiadó Pécs, 2001

Főutca: A mai Rákóczi utca neve az 1600-as években Derék utca¹², az 1700-as évek végén Nagy utca¹³, az 1800-as évek második felében Fő utca volt.¹⁴ A legfontosabb intézmények itt kapnak helyet. Térszervezési szempontból is fontos szerepet tölt be, és ma is átmenő forgalmat bonyolít le. Töréspontjainak és elágazásainak kiterjedésével a linearitás mellett a centralitás elvét is megjeleníti, egymást követő útelágazások és tölcserterek sorozatát hozta létre. A Fő utca és a Csokonai tér találkozásánál alakult ki a település világi és egyházi központja déli oldalán a volt Kapy illetve Maillot és Rákóczi kúriával, velük szemben a rk. templommal és plébániával, keleti oldalán a volt rk. Iskolával. A folytatásában kialakult tölcserter központi helyét a középkor óta a városháza foglalja el, míg a Fő utca északi kereskedő és kézműves házainak földszintjén ma is üzletek találhatóak. A tölcserter északi ágaként a Fő utca, míg déli ágaként a Piaci kút köré szerveződő Piactérre, illetve a majorokba, kertsekébe vezet.¹⁵

Vízszintes, illetve magassági vonalvezetése is utal a település folyamatos átalakulására, a térségi közlekedés jelentőségének megnövekedésére, jelzi, hogy a mezővárossá válásig több önálló településrészből alakult esetlegességében is egységes településsé. Erre utalnak a derékszöget megközelítő törések, illetve a keleti és nyugati utcaszakasz közötti szintváltások.

Römisch térképén 37-38 számmal jelzett szabad, nemesi ingatlan található. Ez is utal a korábbi önálló életet élő esetleg a nemesi ingatlanok köré szerveződő településrészekre, ami a Rákóczi utca névváltozataiban is kifejezésre jut egyik oldalról a Derék utca, Nagy utca, Fő utca, másik oldalról a Czigány utca.

2. kép: A Rákóczi utca északi házsora a mai Bocskai utca sarkáról (képeslap)

¹² OL UC.61.12

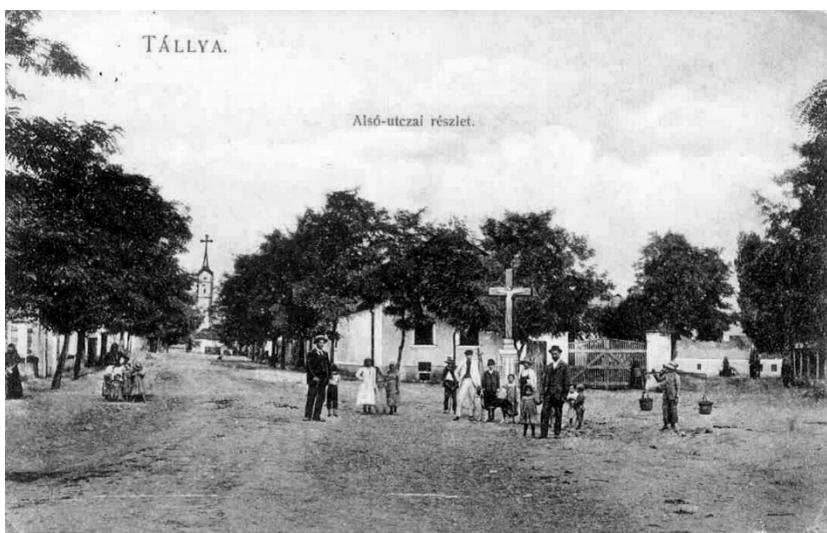
¹³ OL E 325.28.8

¹⁴ Sujhelyi Levéltár 1869-es népszámlálás

¹⁵ Meggyesi Tamás Városépítészeti alaktan

Mellékutcák: Középkori eredetű mellékutcáknak tekinthetők a mai Bocskai, Bercsényi, a Csokonai, a Dobó, a Dobogó, az Esze Tamás, a Jókai, a Kazinczy, a Kossuth, a Lavotta, a Széchényi, a Rózsa és a Sóhalmy utca.

Az új utcák a Rákóczi utcára merőlegesen a Piaci kúttól indulhattak, így előbb alakulhatott ki a Bocskai, majd a Csorgó kútra szerveződve a Bercsényi és végül a Kazinczy utca. Ezzel párhuzamosan jöhetett létre a Lavotta, a Jókai, a Dobó, majd az Esze Tamás utca. Utolsó fázisként a Rákóczi utcával párhuzamosan illetve azzal szöveget bezárva, alakult ki a mai Kossuth Lajos utca, a Sóhalmy utca, északra pedig a Rózsa utca. Később épült ki, de középkori utca lehetett a volt városfalon kívül a Vörösmarty, a Rednek, a Csokonai és a Palota utca, amelyeket a Römisch térkép is tartalmazza.

3. kép: Alsó utcai részlet (képeslap)

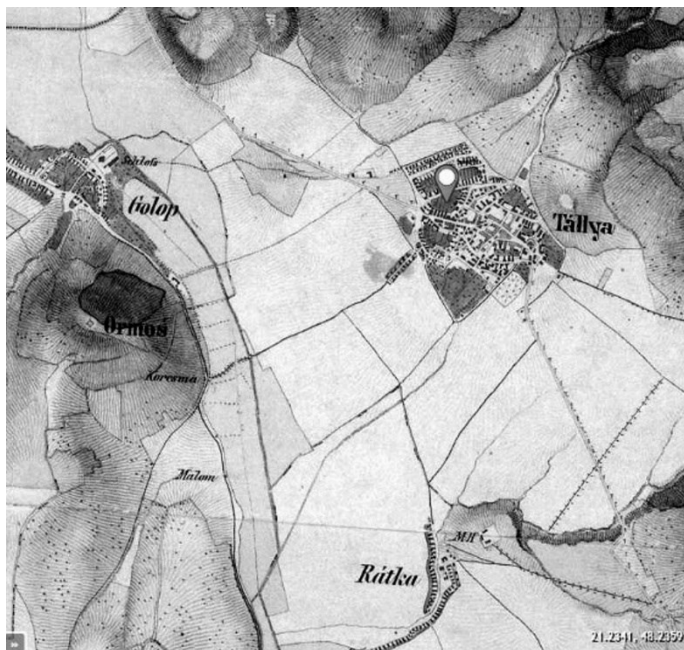
Sikátorok: Az 1687 illetve 1693- évi összeírás két sikátort nevesít. A „Sikátor” a mezőváros keleti végén a Rákóczi kúria és a Kapy ház között helyezkedett el, míg a „Kisajtóra járó Sikátor” az észak-nyugati végén a Barcsay - Esze Tamás utca helyén lehetett.

Az 1783 évi un. Römisch térképen több olyan utca is ábrázolva van, ami az összeírásokban lévőkön túl sikátornak tekinthető. Ilyen a mai Váczi Mihály utca illetve a ma már nem létező:

a.) *Via antiqua per Dnos Vécsey & Laffert vi occupata,*

b.) *Via antiqua per Ignatiu Dobák vi insepita.*

Az 1868 –as kataszteri térkép az a-b.) jelű kivételével ábrázolja a sikátorokat, sőt a Bártfa város volt háza mellett új utca nyitására is sor került a két időszak között.

5. térkép. Tállya közigazgatási területe
a II. Katonai Felmérésen

4. kép: a Rákóczi kúria 70-es években lebontott
északi kapuja a Sikátorral

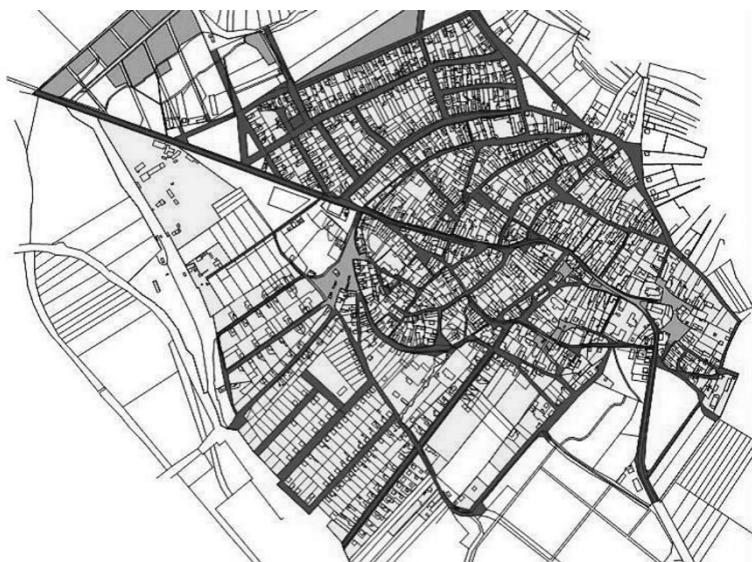
Az 1913-as Kataszteri térképen viszont a Rákóczi kúria és a v. Kapy kúria közötti sikátor a mai a Rákóczi kúria nyugati oldalán van, aminek magyarázata

az 1876.január 8. Rácz Gábor bíró úr elnöklete alatt készített jegyzőkönyv 23.pontja szerint „*a herceg Breckenheim féle tállyai birtokot öröklő Báró Beuszt Ödön igazgató tisztsége, a kastély melletti közforgalmú utat elkeríteni óhajtaná.*”¹⁶ Azaz a Breckenheim örökös, a tulajdonában lévő Rákóczi kúria és volt Kapy kúria között lévő sikátor áthelyezésével egységes kastélyudvart és parkot kívánt kialakítani, ami rövid időn belül meg is történt.

Terek

Több mint 20 tér ezen belül több tércsoport található a településen. Az utcahálózat kiszélesedésihez, töréseihez kapcsolódó terek az utcás illetve sarkos terek. A legtöbb teret az utcák csomópontjaihoz kapcsolódó terek alkotják, ezek az útelágazások és az útleágazások terei. Az előzőnél a két elágazás egyenrangú, alaprajzilag Y alakú, míg az utóbbi esetben az egyik ág főútként, törés nélkül halad tovább, a másik út ebből hegyesszögben ágazik le.

Utcsás és sarkos tér: Az Esze Tamás illetve Palota utca folytatásaként jött létre *utcsás tér* (hrs. 382, utca), „bejáratánál” pincék vannak (hrs. 88, 89). A Palota utca északi ágán tölsérszerű kiszélesedéssel az utak találkozásánál *utcsás tér* jött létre. A Bocskai utca végén a Gesztenyesor utca találkozásánál *saroktér* alakult ki. A Vörösmarty utca és az Ev. templomtól induló kis sikátor – a régi Rednek utca-csatlakozásánál, organikus fejlődés eredményeként *saroktér* jött létre. A tér jellegzetes eleme a tér sarkában lévő Rednek kút.

6. térkép: Tállya utca- és térszerkezete

¹⁶ Sátoraljaúj helyi Levéltár V.143.kötet

Útelágazási tér: A Cigány- és a Csorgó kút körül, a volt posta épület előtti Sóhalmy téren, a Rózsa és a Palota utca tölcseírszerű *útelágazási teret* alkot. A Vörösmarty-, Bem- és a Gesztenyesor utca, valamint a Gesztenyesor és Kossuth utca csatlakozásában *útelágazás tér* jött létre.

5. kép. A Sóhalmy tér a volt postaépülettel

Útelágazási tér: Rk. templomnál két egyenrangú utca elágazva *útelágazási teret* alkot, amelynek saroképülete a 709 hrsz.-on lévő épület, térképző eleme az I. világháborús emlékmű. A Rákóczi–Rózsa u. találkozásánál – a Homoky pincészet előtt. A Rákóczi utcához csatlakozó Kossuth utca nyugati végén és a Rákóczi utca és a Kazinczy utca alkot *útelágazásos teret*.

Tölcseírterek: A Lavotta utcának a Rákóczi utcába való becsatlakozásánál lévő *útelágazások tere* jellegzetesen egy háromszög alakú teresedés alakult, ahol térképző elemeként szobor jelenik meg. A Kossuth utca két ága által határolt, szabálytalan formájú *tömbtér* védelemre javasolt térfalakkal van körülvéve, amelynek jellegzetes térképző eleme, egy kút. A Vörösmarty utca két ága kiszélesedve alkot teret. A régi Postaház előtti tér kettéágazik, egyik ága zsákutcaként végződik, ami valószínűleg háromszög alakú tereket alkotott, későbbi beépítések során veszített területéből. A Rákóczi utca a Bocskai utcai teresedés irányába leágazó kis utca által alkotott háromszög alakú terület *útelágazások teret* alkot. A tér saroképületének a Polgármesteri Hivatal épülete, illetve a mellette elhelyezkedő épületek tekinthetők, térképző elemként a Lavotta János emlékmű jelenik meg.

Tömbterek:

1. A Bányatelep utca D-Ny-i végén mérnöki tervezés eredményeként jött létre a szabályos téglalap alaprajzú *tömbtér*, ami napjainkban játszótéri funkciót tölt be.

2. A történelmi városmagtól távol, a Széchenyi, Bajcsy-Zsilinszky, Kinizsi utca által határolt területen, mérnöki tervezés eredményeként alakult ki a *tömbtér*, amibe öt utca fut össze. A terület napjainkban zöldterületi funkcióval rendelkezik.

A Római Katolikus Templom mögötti Csokonai tér még őrzi az organikus fejlődés eredményeként létrejött szabálytalan alakú *tömbtérrel* az egykori település szerkezetet.

Az Árpád tér közel szabályos négyzet alakú *tömbtér*. Értékesek a téren a Rákóczi pince környezetében lévő térfalak, utcaképek.

Az Evangélikus Templom előtti *tömbtér* - Az Ev. templom a v. Szirmay kocsmá és a Kossuth u. valamint a Rednek u. által határolt közel négyzet alakú tér értékes építészeti elemeket tartalmaz. Ilyenek a térfalak, a fa harangláb, emlékmű, az itt fellelhető pincék.

6. kép. Az evangélikus templom előtti tér keletről pincékkel és a haranglábbal

Összetett terek, csillagterek: A Jókai utca kiszélesedéseként jött létre a szabályos téglalap alapterületű *tömbtérként* a mai Piac tér, ennek folytatásában van az Esze Tamás utcáról leágazó Jókai utca által határolt tér, ami jellegzetes *útleágazásos tér* és az Esze Tamás utca és a Barcsai utca által határolt *útleágazásos tér*, aminek térfalát saroképület alkotja.

A település legszebb az ősi mezővárosi településszerkezetét megőrző részei közé tartozik a Bocskai utca környezete, annak védendő térfalaival, utcaképeivel, műemléki védelemre javasolt épületeivel. A tér hagyományos elemeként van jelen a református templom, a „Vincellér Iskola”, épületeinek tömege, a téren lévő pincék sora.

7. kép. Y alakú tér pincéssel a Jókai és Barcsai utca találkozásánál

8. kép. A református templom előtti tér a templom tornyából

9. kép. A református templom előtti tér a volt ref. iskolával

A Rákóczi utca a Bocskai utcai teresedés irányába leágazó kis utcával háromszög alakú terület *útelágazásos teret* alkot, saroképületekként a Polgármesteri Hivatal, illetve a mellette elhelyezkedő épületek tekinthetők, térképző eleme a Lavotta János emlékművel.

A Rákóczi utca a római katolikus templomnál két irányban elágazva *útelágazásos teret* alkot, azaz két egyenrangú utca találkozik, amelynek saroképülete a 709 hrsz.-on lévő épület, térképző eleme az I. világháborús emlékmű. Funkcióját tekintve ide sűrűsödik az igazgatási, oktatási és kultikus valamint a Rákóczi kúria révén a gazdasági központi szerepkör.

10. kép. A polgármesteri hivatal előtti tér ma a tér déli házsorával

Teresedések:

- A történelmi településen kívül a Zalay utcánál alakult ki *tölcseyszerű teresedés*.
- Nagy kiterjedésű, a pincesorokat magába foglaló *teresedés van* a Vörösmarty - Szabadság és József Attila utca találkozásánál.
- A v. kastélypark nagy területű teresedés, ahol a park sarkában van a v. Maillot kripta.

Speciális terek pincékkel:

- Rózsa - Jókai u. találkozása - a Szirmay kúria - a Bagolyvár alkot térfalat
- A Kossuth és a v. Szirmay u. nyugati találkozása - szabályos négyszög alakú tér
- v. Sánc utcai teresedés
- Veres kocsma előtti tér, teresedés

Kertek

Tállya településszerkezetében nagy jelentőséggel bírnak a kertek. A külterületi kertek a vár alatti kert,¹⁷ vagy a gyümölcsös kertek a mezőváros északi részén a „Fagopyreta” nevű területen, illetve a 290-291, 316, 341, 378-379, 380 számú Hortus, amit a Römisch térkép¹⁸ is tartalmaz. Az összeírásokban találkozhatunk „kert”-tel¹⁹, „szabad kert”-tel,²⁰ „csűrös kert”-tel,²¹ az „uradalom kertje”-vel,

¹⁷ MOL E197 Archivum Patakiense 5. cs. 9. fasc. p. 174 “A vár alatt van egy kert vagy gyümölcsös, ami alig hoz gyümölcsöt (...), és amiben kb. 8 kocsi szénát lehet gyűjteni.”

¹⁸ MOL S11 No 159/2 Römisch Kertek

291 Hortus ad Perceptorat pertinens

290 Hortus ad Provisoratum Pertinens

380 Hortus Andrea Horváth

316 Hortus Dnális ad Fiscal pertinens

378 Hortus Michaelis Nagy

341 Hortus Oppidánus

379 Hortus Parochi Rom: Catholici

¹⁹ 1784 Conscriptio exemptarum domini Regézt MOL E325 28.csomó.8.tétel

44) az utcában az utolsó kert

87) a telek kert volt

²⁰ 1784 Conscriptio exemptarum domini Regézt MOL E325 28.csomó.8.tétel

41) Baksay Zsigmond szabad kertje

43) Nagy Mihály örökösének szabad kertje

²¹ MOL E325 Acta dominiorum fiscalium Regézt – tanúvallomások 1803

Conscriptio Nr. 39 p. 66:korábban Császárház, most Kert utcában **Mazáry József** telke ezelőtt, hajdan *Tahy István* bírta és annak *csűrös kertjének* nevezetett,

Conscriptio Nr. 44 Császárház utcában **Kovács Gábor és Tomka György szabad kertje végében lévő, r. k. plébánia csűrös kertjének** nevezett szabad hely

Conscriptio Nr. 43 p. 256: Császárház utcában **Pintér**, ezelőtt hajdan **Kubinyi** bírta, ... Kubinyitől **Nagy Mihály** vette ... a mostani birtokosokra: **Kovács Gáborra és Tomka Györgyre** feleségeik révén szállt – 1803 **Vitéz János majorja** végében lévő szabad puszta kert most, szomszédok: egyrésztől Vitéz úr, másrésztől plébános úr *csűrös kertjei*

Conscriptio Nr. 41 Császárház, másképp *Kert utcában* déli soron fekvő **Tomka Miklós szabad kertje** most, szomszédok: keletről Farkas István háza, nyugatról **Jantó István kertje**

„kúria kertje”-vel²² illetve „major”-okkal²³, „majorkert”-ekkel²⁴. Részben a kertek a telekkel, gazdasági udvarral egy egységet alkotva belterületen vannak.²⁵

Az 1867-es kataszteri térképen a régebbi telkeket megosztva önálló Hrsz.-t kap a telek-udvar és más számot a hozzá csatlakozó kertrész. A számozás az 1913 évi kataszterin újra egyesítésre kerül.

A 18. század végétől megjelentek a díszkertek. Az összeírásokban 1784-ben találkozunk először díszkerttel.²⁶ Az 1869-es²⁷ illetve az 1913-as²⁸ kataszteri térkép jelzésszerűen ábrázol díszkertet.

Pincék

²² 22MOL E197 Archivum Patakiense 5. cs. 9. fasc. p. 174

Sikátor

Johannes Fazekas, Petrus Vetésy-Első részén italmérés, a hátsón pedig *az uradalom kertje*, Johannes Sárossy- Ugyanaz az Erdős úr *a kert* használatáért ... fizeti a fentirt forintokat *Forgács-kúria kertje Balkó-kúria kertje Semsei-kúria kertje- Szabad kertek*,

A között másik sora:

Johannes Tállyai- *Kertnek* használja,

²³ MOL E325 Acta dominiorum fiscalium Regézt – tanúvallomások 1803 Conscriptio Nr. 43 p. 256: **Vitéz János majorja**

²⁴ 1784 Conscriptio exemptarum domini Regézt MOL E325 28.csomó.8.tétel „42) Pintér Fülöp majorsági telke,... égetőkemencék,”

²⁵ Orosz István: Településrend és kertek típusai Tokaj-Hegyalja mezővárosaiban a XVII-XVIII. században - Etnographia XCV(1984)4 Ilyen kertekről volt szó Tállyán 1652-ben, amikor Perényi Gábor, Kemény Jánosné Kállay Zsuzsánna, Perényi Zsigmondné Kállay Klára és ifj. Csákö László döntöttek örökségükről s a”kúrián lévő házat, pincéket, istállót, udvart, kertet” négy felé osztották (AZT 1913.319.). Nemcsak a földesuraknak volt azonban ilyen belső telkük, hanem a mezőváros polgárainak is, mert 1711-ben Forgács Ádám taxás telkén a tállyai evangélikus templom mellett „házak, borház, ólak, sövények vermek” voltak...

A belső városban igen sok nemesi lakóház és kúria volt s ezeknek a nemesi birtokosoknak , akik feles számban vásárolták össze nemcsak a szőlőket, de a szántóföldeket is, ha gazdálkodni óhajtottak, ki kellett alakítani majorjukat, gazdasági udvarukat. Gyakran a Rákóczi, majd a Trautson-uradalom comissiójával fogták fel a majornak való kerteket s szereztek rá adómentességet,...a veteményes- és gyümölcsöskertek a városok egy részénél a belső telek tartozékai voltak,...a hegyvidéki települések beltelkeik osztatlanok voltak, a lakóház, a gazdasági udvar és a veteményes- vagy gyümölcsöskert a belterületen egy egységet alkotott.”

²⁶ 1784 Conscriptio exemptarum domini Regézt MOL E325 28.csomó.8.tétel 39) Mazary József úr telke,

korábban néhai Mazary János majorja és *díszkertje* volt

²⁷ 1867-es kataszteri térkép: 19 Hrsz

589 Hrsz

596 Hrsz

1125 Hrsz

²⁸ 1913-as kataszteri térkép: 6 Hrsz

184/1 Hrsz

89 Hrsz

94 Hrsz

175 Hrsz

1211 Hrsz

A pincékről nincs nyilvántartás, számukat kb. 500-ra becsülik.²⁹ A borpincék, a belterületen, többnyire a lakóházak alatt vagy annak közelségében épültek, keletkezésük a 14-15-századra tehető. A település legrégebbi pincéi a római katolikus templom környékén találhatóak. Az 1869-es összeírás alapján Tállyán 235 borospince volt, ez kb. 7,6 %-a a hegyaljai borvidék pinceállományának.³⁰

A telepítés mellett a pincék, borházak nagysága, típusa is differenciáló tényező az egyszerű pár méter hosszú lyukpincétől, a több kilométer hosszú, több pinceággal rendelkező többszintes uradalmi pincészetig (lásd pincetérképek).

A tállyai pincék koráról legrégebbi adat Bártfa város jegyzőkönyveiből ismert, ahol rögzítik, hogy már a 15. században olyan házat vásároltak, amely pincével rendelkezett.³¹

A 16. századból származik a következő adat. „Ezen Curialis helyet a 16-ik század körül a midőn tsak egy pusztá pintcze volt rajta, néhai Szikszaí Mátyástól örökös tserelés által vette birtokába a Város.”³²

A hiányos és nem teljes értékű összeírások adhatnak, adnak újabb támpontot a pincékről.³³

Az 1697 évi magyar nyelvű összeírás kb. 20 pincét említ utalva a helyre, esetleg a tulajdonosra valamint állapotára.³⁴

Az 1714 évi magyar nyelvű összeírás³⁵ szerint a Derék Ucza és Sikátor térségében „van 5 pince nyugat felől, a tartozékok nem paraszttelkek ... kúriák között vannak bizonyos pincék, amik sose tartoztak paraszttelkekhez”. „Thomas Szirmay- Gróf, szabad telek italméréssel és mészárszékkal. Ehhez a kúriához északról hozzáépített pince, az ebben az utcában lévő házakhoz tartozik”

A közút másik során „Uradalmi tulajdonban ... A városban egy kőből épült kúria, van továbbá egy részben kőből épült pince, 112 hordó befogadására alkalmas, illetve „Van továbbá a vincellérház, Az építmény alatt falazott pince van, amiben kb. 500 hordót lehet elhelyezni.” „Uradalmi major - Itt laknak a svábok: a majorhoz északról a szőlőhegy alatt ásott, Palota nevű uradalmi pince csatlakozik. A Tot Országnak nevezett földből épült pincében kb. 150 hordó fér el. Hasonlóképpen a Palotahegy szőlőhegygel szemközti pincében is 150 hordó fér el.”

A „Via ad portam minorem” azaz a kis kapunál található „Trencsinyi Pál pincéje és Molnár Pál pusztá pincéje”.

²⁹ Bakó Ferenc Tállya mezőváros uradalmi pincéi Ház és Ember 8. (1992)

³⁰ Dr. Frisnyák Sándor Tállya népesség- és településföldrajza Tállya 1994. 257-266 old.

³¹ Gecsényi Lajos: Bártfa város hegyaljai szőlőgazdálkodása 1485-1563.

Agrártörténeti Szemle VIII.évf.1966.4.sz. 470-485 old.

³² Dongó Gyárfás Géza:Adatok Tállya történetéhez. Zempléni Adalékok 1898 63-64. oldal

³³ U et C Fasc. 66. No. 52. A regéci uradalom összeírása 1693.

³⁴ MOL E197 Archivum Patakiense 5. cs. 9. fasc. 54. oldal Urbarium Regécziense de Anno 1697

³⁵ MOL E197 Archivum Patakiense 5. cs. 9. fasc. p. 174 Urbarium Domini Regéc de Anno 1714

Az összeírás az uradalmi pincék esetében jelzi a pince méretét a benne elhelyezhető hordók számát.

Az 1726 évi³⁶ valamint az 1735 évi magyar nyelvű összeírás³⁷ szerint a „Platea Derék ucza Platea Sikator dicta” térségében van az

„Uradalmi korcsma... alatt van egy pince, kb. 60 hordó fér el benne.”

„Varga Pál özvegye ...gombkötőnek van egy pincével együtt bérbé adva.”

„Ezen a telken 5 pince van sorban, melyek a nyugatra fekvő házak tartozékai.”

„Ezek között a telkek között vannak bizonyos pincék, melyek a városlakóké és soha nem tartoztak jobbágytelekhez.”

„Erdős János és Várallyay Sámuel pusztá háza, amely áll egy pitvarból, két fűtött szobából és egy pincéből, amelyben kb. 12 hordó bor fér el.”

„Forgács kúria korcsmává alakítva, az épület alatt egy jó pince, kb. 30 hordó fér el benne.”

Szűk kapu vagy Csókoló ucza térségében található a „Tótországban nevezett uradalmi pince ami most üres...Uradalmi dézsmaház..., alsó szintjén van egy rendkívül jó állapotú és méretű pince, amiről azt mondják, hogy a csehek temploma volt,”de van az „Uradalmi major... területen egy pusztá pince,”... az úton túl is van ”uradalmi pince, kb. 200 hordó fér el benne.”

A kis kapuhoz vezető út térségében található „Trencsényi Pál pincéje...”

„Tallya városban van a kő uradalmi ház, ...kapun belépve van egy nagy épület, amit borháznak neveznek,A présház alatt van egy elég jó pince, amiben kb. 30 hordó bor fér el, ...A présház szomszédságában van két elég tágas fűtött szoba, bortárolásra jól alkalmas... kb. 500 hordó bor tárolására alkalmas. Ez az egész épület csak ebben az évben épült kőből és zsindellyel lett fedve.”

Az 1744 évi latin nyelvű összeírás³⁸ a pincéket két néven „fornix” és „cellario”néven rögzíti.

Angusta platea vulgo Csokolo

„Fornix Dominalis neo extracta a qua Graecus solvit arendam.” Az uradalom pincéje új építésű, amit a görög bérel”

„Alia fornix Dnalis Educillo Dominali adjacens.” Pince az uradalmi korcsma mellett

„Fornix Petri Magyar a qua solvit.” Magyar Péter pincéje, aki meghalt

„Fornix Rlae Francisci Posta.” Posta Péter pincéje

„Fornix Johannis Szemán hajdonis Dominalis.”Szemán János pincéje...

„Rx. Nicolai Szalay, a cellario” Szalay Miklós pincéje...

Platea angusta Csokolo dicta

³⁶ MOL E197 Archivum Patakiense 5. cs. 9. fasc. p. 504 Conscriptio et Inventatio Inlyti Domini Regéziensis Anno 1726

³⁷ MOL E197 Archivum Patakiense 5. cs. 9. fasc. p. 659 Inlyti Regeziensis Domini Conscriptio Anno 1735

³⁸ 1744.(néhány 1746-os utólagos bejegyzéssel) U et C. (irregrata) Fasc. 9. No. 1. Oppidum Tallya

„Fornix Dominalis Judey inhabitabant” Uradalom pincéje, zsidó lakik benne
„domini cum cellario vulgo Debreczen amplissimo” uraság pincével
közönségesen Debreczen

Az 1783-as Römisch összeírás és térkép³⁹ a 175 számú ingatlant nevesíti
„Fornix Dominalis”-nak azaz uradalmi pinceként.

A térkép több pincét jelöl. Ezek:

- 26 sz. telkektől keletre 2 pince jelölés
- 5. és 181. sz. telektől keletre 2 pince jelölés
- 2. sz telken pince jelölés
- 207. és a 222. sz. telkek között 5 pince jelölés
- 313. a 200. és a 202-204.sz. telkek között 5 pince jelölés
- 230. 167. és a 166. sz. telkek között 2 pince jelölés
- 151. 133. 61. és 55. sz telkek között 2 pince jelölés
- 132. sz épülettől keletre 1 pince jelölés
- 357. és 327. sz telkek között 2 pince jelölés
- 59 és 80.sz telkek előtt 1-1 pince jelölés.

Az 1803 évi tanúvallomások⁴⁰ szerint a „Rózsa utcában északi soron Bégányi
pincéjének nevezték a szőlők gyepűje alatt”

1807 évi összeírás⁴¹

Vendégfogadó, kocsmá, mézárszék stb.

- Nagy uradalmi vendégfogadó, a Fekete Sas, a pincében 32 hordó fér el
- Kocsmá a Rózsához, pincében 18 hordó
- Fogadó a Szerecsenhez, pince 30 hordónak
- Kocsmá a Vörös Ökörhöz, pince 22 hordónak
- Kocsmá a Fehér Medvéhez, pince az uradalmi mézárszéktől nem messze van
- Kocsmá az Oroszlánhoz, pince 28 hordónak
- Kocsmá a Szarvashoz, az épület alatt tágas pince, 100 hordónak való hely
- Kocsmá a Koronához, pince 20 hordóra
- Galgóczi-féle kocsmá és mézárszékkal egy emeletes, egy prësház, pince 20 hordónak
- Adorjányi-féle kocsmá, korábban prësház volt, alatta pince, 20 hordónak
- Sárkány-féle kocsmá, mézárszékkal, pince 16 hordónak

³⁹ Intravillani Regio-Cameralis Oppidi Tállya 1783

⁴⁰ MOL E325 Acta dominiorum fiscalium Regétz – tanúvallomások 1803 Conscriptio Nr. 61

⁴¹ Urbaria et conscriptiones Fasc. 169. Nr. 11 1807. március 18.

- Korcsma a Daruhoz a Golop felé eső határon, a tállyai hídnál, pince 25 hordó bornak

Boltok

- Uradalmi ház piacos hely terén, egy bolthelyiség, pince 150 hordónak
- Uradalmi épület, Lengyel-háznak nevezik, egy présház

Gazdasági épületek

- Uradalmi udvarház, egy téren, egy emeletes, négy pincéje van,
- Kapy-ház, egy emeletes épület, ügyész lakás, egy rossz állapotban lévő pince
- Árvai-ház, egy présház, egy borház, 3 pince
- Tizedház, alatta a Debreczinnek nevezett pince, a bejáratánál egy csodásan boltozatos, részben kő-, részben falazott oszlopokon prés- vagy borház, 7 ágú pince 500 hordó
- Palota nevű uradalmi pince nem messze a Tizedháztól, 4 ágú, 500 hordó fér el benne

Telkek

A magyarországi telkek többsége szalagtelkek, amelynek részei az udvar illetve a kert. Lényegében az udvar kialakítása szabálytalan, soros, kétsoros stb lehet.⁴²

Az első utcák egyoldali szalagtelkesek lehetnek, szemközti oldalon pincesorral vagy pincecsoporttal. Ilyen volt a mai Rákóczi utca északi sora, szemközti oldalán az ún. mélypincékkel. A mai Bocskai utca nyugati oldalán szalagtelkek voltak, szemközt a patak túloldalán lévő pincesorral. A Rózsa utcában az északi oldalán lévő szalagtelkekkel szemben déli oldalon pincék vannak. A későbbi telekosztásoknál is lényegében szalagtelkes kialakítás van, amit bizonyít a Römisch térkép. Az észak-nyugati belterületi határon kialakított még be nem épített teleksor, illetve a tervezett, de meg nem valósult telekosztás a mezőváros keleti szélén. Az udvarok kialakítására az oldalhatáron álló általában egysoros beépítés volt jellemző, de a mezőváros legősibb magjában, a Rákóczi utca északi tömbjeiben nem egyszer találkozunk kétsoros telekbeépítéssel is. Szabadon álló, villa jellegű udvarkialakítást lényegében a kúriák esetében, illetve az 1945 utáni beépítéseknél figyelhetünk meg.

Beépítés (a térfalak és a beépítés jellege)

„Az út mindig, átmegy” valamilyen területen, aminek jellemző területhasználata, beépítése és építészeti karaktere meghatározza a térfalak jellegét. Ez a térfal azonban városépítészeti jelenség is; az egyedi épületek a tradicionális városokban szinte kizárólag csak az utcákról tárulnak fel.

⁴² Barabás J

Értelmezhetjük az utca térfalait a zártság és a nyitottság, valamint az egységesség és a változatosság alapján is.”⁴³

Tállya történeti utcáira, településszerkezetére a fésűs beépítés a jellemző. Földszintes, de a volt mezőváros közepén, illetve a Rózsa utcában a kétszintes utcahomlokzat sem ritka. Ezek földszintjén borházak, műhelyek, boltok, kocsmák lettek kialakítva. Emeletes épület a Rákóczi utca 25. v. Bártfa város háza, a Rákóczi utca 31; 37; 41; 45; 49 és a Rózsa utca 24. Az udvar felé kétszintes a Rózsa utca 25. v. Görgey ház és a Rákóczi utca 49. A tisztán kétszintes épület szép példái a Maillot kastély, a Rákóczi kúria, a várfal köveiből 1808-ban épített volt katolikus iskola valamint a Palota borház-kúria a Csokonai utca 1. alatt. Újkori emeletes épület még a település északnyugati kijáratánál, a volt gőzmalom. Anyaghasználatukban domináns a kő használata.⁴⁴

Tállya utcaképeire a zártság a jellemző. A házak szűk udvarokkal hézagosan zárt beépítéssel kontyolt nyeregtetővel utcavonalra épültek.

A volt Fő utca, a Rákóczi utca északi oldala az rk. templomtól a Váczi M. utcáig földszintes utcával párhuzamos kontyolt nyeregtetős kialakítású, közöttük domináns hangulati elem a kőlabazatos zárt fa illetve vaskerítés.

Jellemzően hézagosan zártsorú utcaképe van a Rákóczi utca északi oldal 25-51. számú épületek közötti szakaszának, ahol az utcára merőleges illetve azzal párhuzamos kontyolt nyeregtetős emeletes utcaképet alkotó (25; 31; 37; 41; 45; 49) és földszintes épületek (27; 29; 33; 35; 39; 43; 47) felváltva sorakoznak. Az utcakép zártságát fokozzák a 31; 33; 35 számú épületek közötti falazott fedeles kapuk, illetve fedett kapubejárók.

A zárt utcakép szép példája a Csurgó kút melletti kapuátjárós Bercsényi u 2., ami két utcát köt össze. Hangulatát fokozza a Bercsényi u 4. sz. épület vakolatdíszes archaikus homlokzata.

A Rákóczi utca déli oldala a Maillot kastély és a Rákóczi kúria emeletes épületével indít, amit a 19. sz. végén áthelyezett köz szakít meg. A köz túlsó oldalán egy utcával párhuzamos nyeregtetős újabb földszintes épület (22.), majd hasonló történeti értékkel bíró lakóépületek (24-32.) sorakoznak. A 24. sz. épület zártságát növeli a múlt század 70-es éveiben lebontott boltozott falazott kapuépítmény.

⁴³ Meggyesi Tamás Városépítészeti alaktan

⁴⁴ Balassa M. Iván-Tokaj - Hegyalja A kistáj építészeti arculatára a **mezővárosi kultúra** jellemző. A települések általánosságban **fésűs beépítésűek**, a lakóházak majdnem teljesen **zárt utcaképet** alkotnak. Jellemző a **soros telekbeépítés**, a halmazosság. Tokaj és Hegyalja építészetét már a XIX. sz. elején jellemzi a **kőépítkezés**, melyek többnyire **alápincézettek**. A házak tetőszerkezete kizárólagosan **szarufás** rendszerű. Az épületek díszítése főleg az egyes szerkezeti elemek díszítésében mutatkozott meg pl. kőből készült ablak- és ajtókeretek.

A VÁROSOK – OLVASZTÓTÉGELYEK? (A [NYELVI] ASSZIMILÁCIÓ TERÜLETI VONATKOZÁSAI A DUALIZMUS KORÁBAN – I.)¹

BELUSZKY PÁL

In the Austro-Hungarian Monarchy (1867–1918), many different peoples (national, national) lived together in point of their mother tongues, their history, their geographic characteristics, their denominational affiliation, their public status and their political aspirations. This complicated nationality composition and relations characterized the population of Hungary, which forms part of the Monarchy (325.4 thousand km², 20.88 million inhabitants); in 1910, 45.5% of the country's population was non-Hungarian, with six nationalities (German, Slovakian, Romanian, Serbian, Croatian, Ruthenian) exceeding 470,000, and thousands of Slovenians, Bulgarians, Poles, Italians, Czech Moravians lived in the country. The Hungarians (Hungarian native speakers! - since the Hungarian statistical service did not keep count of the nationality but the mother language). were in 1890 in a minority and their proportion rose to 54.5% by 1910. Although state administration was "officially" based on the state-nation approach, in practice, together with the Hungarian vox populi, was worried about the high proportion of non-Hungarians from the country's population and urged the language change of the ethnic minority population, the "becoming Hungarian", that was going quickly in the country (1880: 46.6% Hungarian mother tongue, 1910: 54.5%). On the one hand, the growing proportion of Hungarians stemmed from the higher than average natural increment and the linguistic assimilation (but to the increase in proportion of Hungarians contributed by the fact that nationalities participated in the emigration beyond their ratio). The study took into account the causes of language assimilation, with special regard to spatial structure impacts (the geographic, settlement specificities of the residential areas of individual nationalities, the effects of urbanization, etc.).

Dessewffy József (1771–1843) író, konzervatív politikus 1808-ban, a nemzetiségi mozgalmak első felbuzdulása után tűzte ki célul honfitársai elé, hogy „... azt kellene véghez vinni, hogy a pesti kereskedő, a pozsonyi kézműves, a mosoni purger, a kassai és eperjesi mesterember, a lipcsei olajkár, a krajnai pór, a szatmári oláh, a bánáti örmény árendás, és a pozsegi földesúr magyarul tanuljanak, tudjanak és szívesen beszéljenek”. (Idézi Arató E. 1983). Hasonló, sőt egyre „durvább” idézetekkel meg lehetne tölteni egy vaskosabb kötetet. GR. *Zay Károly* (1797 –1871), a magyarországi evangélikus iskolák főfelügyelője még csak az „igaz hazafiak” köteletségévé teszi az asszimiláció szorgalmazását: „minden eszme, minden törekvés, amely a magyarosítást megakadályozza ... annyi lenne, mint az intelligenciának, az alkotmányos elveknek az életerét megkötözni ... A szlávok magyarosítása minden igaz hazafinak legszentebb

¹ A tanulmány a Pallas Athéné Geopolitikai Alapítvány részére készült kutatás alapján íródott.

kötelessége.” A tudomány „képviselője” (akadémikus!), *Thaisz András* (1789–1840) már úgy véli, hogy „... minden becsületes módot el kell követni, hogy a tót nyelv lassanként kiirtassék”. Még messzebbre ment el *Bánffy Dezső* miniszterelnök (1895–1899), igaz, már miniszterelnöksége után; ő egy könyvre hivatkozva (szerzője Balogh Pál), melyben a szerző leírta, hogy Bizánc császárai kiirtották a keleti gótokat, a nyugati gótok a pirreneus-félszigeti mórókat, a katolikus spanyol királyok a protestáns hollandokat, a protestáns angol királyok a katolikus íreket, megjegyzi: „A magyar fajnál hiányzik azon céltudatos erő, mely oly fényes eredménnyel érvényesült ... az idézett példákban, mely az együttlakó különböző népfajok etnikai életén keresztülvitt változtatás folytán megalkotni volt képes egységes nemzeteket, egynyelvű államokat” (*Bánffy D.* 1903).

Érthető tehát az az elszánt – akár a genocidiumok „fényes eredményeit” is elfogadhatónak tartó – „magyarosítási” láz a 19. századi Magyarországon, ahol ugyan a kiegyezés (1867) után az „államnemzet” elvén alapult – legalább is papíron – a nemzetfelfogás, de mind a közvélekedés, mind a „hivatalosság” úgy vélte, hogy a „nyelvnemzet” valósítja meg az ideális nemzeteszemlényt; az 1840-es, a magyar nyelv használatáról alkotott országgyűlési törvény is leszögezte: „... nyelv és nemzetiség azonos”. Erről beszélt *Széchenyi István* is 1842-es, a Magyar Tudós Társaság előtt tartott előadásában: Most a nyelvek azok a nagy határok, amelyek a nemzeteket egymást elválasztják... folyók, hegyek, tengerek mind semmik, az egyesülésnek megannyi hídjai. A nyelvek az igazi védvonalak.” (Tegyük hozzá rögtön, hogy *Széchenyi* kételkedett az erőltetett magyarosítás eredményében: a „...mértéken túli erőltetés és zaklatás makacs ellenszegülést szül, ott a viszont torlódások elmúlhatatlanul mindig bekövetkező hada közt annyira felhevül... hogy fékeiből kibontakozott árként mindent magával sodor.” [Idézi *Arató E.* 1983])

Ám „nemzetiségpolitikusaink” a Kárpát-medence nem magyar ajkú lakosai nagy tömegének magyar nyelvűvé válásától remélték a nemzetiségi konfliktusok – viszonylag gyors és gyökeres – megoldását-megoldódását, a magyar szupremácia megszilárdulását, vitathatatlaná válását. Előjáróban hozzá kell tennünk, hogy az asszimiláción a kortársak szinte kivétel nélkül s kizárólagosan a nyelvváltást vagy legalább is – első lépésként – a magyar nyelv ismeretének a nemzetiségek körében való általános elterjedését értették. *Kovács Alajos*, a korszak egyik ismert statisztikusa, a nemzetiségi kérdés szakértője úgy vélte, hogy „... egy közös nyelv ismerete az, ami a nemzetiségi szétdaraboltságot kiküszöböli és magát a nemzetiségi kérdést megoldja.” (*Kovács A.* 1925). Ugyanő a magyarul tudó országlakosok növekvő arányából (1880: 52,5%, 1900: 59,6%, 1910: 64,7%) arra a következtetésre jutott, hogy a „... fejlődés további menete

tehát az lett volna, hogy a magyarul nem tudók fokozatosan kihalnak a népességből.”

A „magyarosítás” létfontosságú voltát „alátámasztja” az *1. táblázat*. A táblázat adataiból kiderül, hogy abban az országban, ahol az állam vezető politikusai – meg a közvélemény is – a magyar szupremácia kizárólagosságát hirdették, ahol az országot-államot a magyarság kizárólagos tulajdonaként fogták fel, ahol minden állami intézmény deklarálta a magyarok érdekeit képviselte, ahol felfogásuk szerint minden országlakos, a nem-magyarok is a „magyarok kenyerét ette”, ott e felfogás szembeötlő szépséghibája volt a tény, hogy a 19. század végéig az ország lakosságának többségét nem a magyarok alkották. Csak az 1890-es és az 1900-as népszámlálások között „sikerült” a magyar anyanyelvűeknek meghaladniuk az 50%-os küszöböt, érték el 1910-re az 54,5%-os arányt az országlakosok között, váltak „többséggé”, ám a „magyar korona országaiiban” még 1910-ben is csak kisebbséget alkottak (48,1% magyar anyanyelvű lakos).

Így érthető a magyar állam s képviselőinek az élet minden területére kiterjedő törekvése a magyarországi nemzetiségek asszimilálására; *Gyáni Gábor* szerint „... a dualizmuskori magyar politikai nemzeteszme számára is az számított a hatékonyság próbakövének, hogy a nem magyar nemzetiségi kisebbségek milyen hányadát sikerült beolvasztani a magyar anyanyelvűek táborába.” (*Gyáni G.* 1995). S az államhatalom (meg a közvélemény) a nemzetiségi polgároktól „... csak felületes s merőben külsődleges, de annál gyorsabb átalakulást” várt el, noha nyilvánvaló – teszi hozzá Gyáni –, hogy az azonos nyelv nem tesz azonosná egy népcsoportot.

Itt rövid kitérőt kell tennünk az *asszimiláció fogalmával* kapcsolatban. Az *asszimiláció* egyik, látszólag legegyszerűbb *meghatározása* szerint asszimilálódni annyi, mint „hasonulni” (és hasonulni annyi, mint élni). Látszólag legegyszerűbb, mert nyilvánvaló, hogy a hasonulás több, mint a „befogadó” nemzet nyelvének elsajátítása, vagy akár anyanyelvként való vállalása. Ma talán a legelfogadottabb asszimiláció-meghatározás *R. E. Park* és *M. Gordon* definíciója. *Park* szerint az asszimiláció „... olyan folyamat, melynek során egyének vagy csoportok szert tesznek más személyek vagy csoportok emlékezetére és attitűdjére, így ...közös kulturális térben egyesülnek velük”. *Gordon* egy többfokozatú folyamatként írta le az asszimilációt. Ezen egymásra épülő fokozatok (7) a következők:

- (1) *Kulturális asszimiláció* (akkulturáció); a „befogadó” nemzet nyelvének, kulturális kódjainak, vagy legalább is alapvető elemeinek elsajátítása, miközben esetleg identitása, értékrendje, vallása stb. még kötődik az „elhagyott” nemzetiségéhez. Az akkulturáció fokára eljutott egyének gyakorta

nem lépnek tovább az asszimiláció következő szintjére vagy szintjeire, asszimilálódásuk felületes marad. Azok az asszimiláció-vizsgálatok, amelyek nem terepkutatáson, egyes kisebb területegységek (városrészek, települések, speciális csoportok, pl. foglalkozási csoportok stb.) beható levéltári vagy egyéb speciális vizsgálatokon alapulnak, egyetlen adatforrásra szorítkozhatnak az asszimilációs folyamatok elemzésekor, mégpedig a népszámlálások nemzetiségi, anyanyelvi, a nyelvtudásra vonatkozó, több időpontra rendelkezésünkre álló adataira.

- (2) *Strukturális asszimiláció* (betagolódás) vagy társadalmi integráció; Gyáni Gábor szerint az a fajta betagolódás, „... amely megnyitja az utat az asszimiláns előtt a befogadó társadalom formális és kivált annak informális szerveződése felé...” Ez lehetővé teszi a teljes elvegyülést a befogadó társadalomban.

1. táblázat: A nemzetiségek számarányának változása, 1880–1910

Anyanyelv	Magyarország				Horvát-Szlavonországek				Magyar Birodalom			
	1880	1890	1900	1910	1880	1890	1900	1910	1880	1890	1900	1910
	46,6	48,5	51,4	54,5	2,2	3,1	3,8	4,1	41,2	42,8	45,4	48,1
Magyar	13,6	13,1	11,8	10,4	4,4	5,4	5,6	5,1	12,5	12,2	11,1	9,8
Német	13,5	12,5	11,9	10,7	0,5	0,6	0,7	0,8	11,9	11,0	10,5	9,4
Szlovák	17,5	17,1	16,7	16,1	0,1	0,1	0,0	0,0	15,4	14,9	14,6	14,1
Román	2,6	2,5	2,5	2,5	0,1	0,2	0,2	0,3	2,3	2,2	2,2	2,3
Ruszin	4,8	1,3	1,1	1,1	64,4	62,2	61,7	62,5	15,0	9,0	8,7	8,8
Horvát		3,3	2,6	2,5	26,1	25,7	25,3	24,6		6,1	5,4	5,3
Szerb	1,6	1,7	2,0	2,2	2,2	2,7	2,7	2,6	1,7	1,8	2,1	2,2
Egyéb	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Összesen												

A polgári népesség százalékában

- (3) *Házassági asszimiláció* (amalgamáció); sokan az asszimiláció legfontosabb mozzanatának tartják a nemzetiségi szempontból vegyes házasságokat. *Tóth Á.–Vékás J.* úgy találta, hogy „... annak súlya, amellyel a nemzeti-etnikai elemet a házastárs megválasztásával kapcsolatos döntésünkben érvényre juttatunk, nyomatékosabb az életben lehetséges minden más identitásdeklarációnál”. (Idézi *Balizs D.* 2016).
 - (4) *Identifikációs asszimiláció*; a befogadó nemzettel azonos közösségi és etnikai érzés kialakulása. A beolvadás utolsó fázisa.
 - (5) Az előítéletek megszűnése.
 - (6) A diszkrimináció megszűnése.
 - (7) Érték- és hatalmi konfliktusok megszűnése.
- Gordon* úgy vélte, hogy amennyiben a strukturális asszimiláció bekövetkezik, a többi fázis „természetes módon” végbemelegy.

Az asszimiláció-asszimilálódás irodalma rendkívül gazdag; természetszerű, hogy az asszimiláció definiálásakor jónéhány szerző más szempontokat vesz figyelembe. Megközelíthető az asszimiláció az önazonosságtudat irányultságán, erősségén, jellegén keresztül; *J. M. Yinger* az asszimilációt „határcsökkentő folyamatként” tekinti, amely azonban csupán ritka esetben válik teljessé. Megint mások az asszimiláció helyett inkább integrációról – mint kívánatosabb folyamatról – beszélnek.

Azonban bármelyik asszimilációs definíciót fogadjuk is el, bármilyen elméleti alapról közelítünk a „hasonulás” folyamatához, az országos kép megrajzolásánál a kvantitatív igényét figyelembe véve egyetlen adatforrásunk van, mégpedig a *népszámlálások* kínálta adatbázis. Előnyei mellett (az adatfelvétel az adott terület, jelen esetben az ország minden polgárára kiterjed, a felvétel egységes elvek-szempontok-módszerek alapján történik, az egyes népszámlálások eredményei egymással összevethetők, az asszimilációra vonatkozó adatok más tényezőkkel, pl. a vallási megoszlással összevethetők és így tovább) a népszámlálási adatok használhatósága az asszimilációs folyamatok megismerésére korlátozott.

Mert:

- A dualizmuskori népszámlálások Magyarországon az anyanyelvre, ill. a nyelvismeretre kérdeztek. Az asszimiláció pedig, mint a fent vázoltakból kitűnik, sokkal bonyolultabb, összetettebb fogalom, mintsem csupán az anyanyelvi adatokkal mérhető volna. Ráadásul még a nyelvi adatok is természetszerűleg elnagyoltak; nem tudhatjuk meg a nyelvismeretre vonatkozó kérdésekre adott válaszokból, hogy a válaszadó az ismertnek, „tudottnak” vélt „második nyelv” irodalmi változatát sajátította-e el, vagy valamiféle helyi nyelvjárást, milyen alkalmakkor beszélte azt, írni-olvasni is

tudott-e az anyanyelvén kívül tudottnak jelölt nyelven vagy sem és így tovább.

- A nyelvtudás, az anyanyelv és a nemzethez való tartozás (identitástudat) oly sokféle kombinációja jöhetett létre az egyének esetében Magyarországon, ebben a rendkívül tarka nemzetiségi viszonyokkal rendelkező országban, amely a leggondosabb mérlegelés esetén sem tudta volna esetenként egyértelműen eldönteni, hogy melyik nemzethez, nemzetiséghez tartozik a „megszámolt”.
- Nem állítható, hogy a dualizmus kori népszámlálásokat manipulálták volna, azonban a népszámlálás adatfelvétele önbevalláson alapult. Így esetenként a válaszadó maga mérlegelhetett, hogy számára melyik válasz lehet a „legkedvezőbb”. Különösen kényes kérdés lehetett a nem magyarok körében az anyanyelvre vonatkozó kérdés. Feltételezhető, hogy egyeseket a „megfelelési kényszer” vagy esetleg a félelem hamis adatok bemondására késztetett.

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy egyének s kisebb-nagyobb népcsoportok más nemzetiségekbe való beolvadása, hasonulása, asszimilációja nem kivételes helyzetek, szándékolt „külső” beavatkozások eredménye, hanem „mindennapos” folyamat, ha intenzitása vagy a beavatkozás-befolyásolás szándékának erőssége időről-időre változik is. *Jászi Oszkár*, a 20. század első felének kiváló nemzetiség-politikusa jegyezte meg: „Bizonyos szempontból nézve a dolgokat, bátran azt lehet állítani, hogy az egész világtörténelem nem egyéb, mint egy rengeteg *asszimilációs folyamat*, amelyből egyre nagyobb és egységesebb államalakulatok kerülnek ki. Ezt a fejlődést a partikuláris nyelvek, államalakulatok, gazdasági szervezetek valóságos hekatombái kísérik.” (*Jászi O.* 1912)

Már a honfoglaló „magyarság” is számos népcsoportot, néptörödéket, a magyar törzsekhez csapódott más nyelvű-törzsi hovatartozású egyéneket és csoportokat (köztük a három törzset alkotó, török nyelvű kabarok) magában foglalva érkezett a Kárpát-medencébe. Az itt élő szlávok, avar és esetleg gepida néptörödékek, bolgárok, a honfoglaló hét magyar törzsszel érkező kabarok az évtizedek során elvegyültek, hasonultak a magyarokkal, legfeljebb a Kárpát-medence ritkán lakott peremén, a Kárpátok medencéiben őrizték meg anyanyelvüket, bizonyos fokú különállásukat. A középkor során szinte folyamatosan érkeztek nem magyar menekülők, telepések, „szakemberek” az országba: a „kalandozó hadjáratok” során ejtett foglyok, a rabszolgavásárokon vásárolt rabszolgák, kisebb-nagyobb menekülő nomád népcsoportok, néptörödékek már az államalapítás előtti évszázadban. Az államalapítás után nyugati szakemberek – a királyi kíséret tagjai, lovagok, papok, kereskedők –, majd már a 12–13. században egyre több németajkú vagy vallon, itáliai

kézműves, bányász, városi polgár; a gyéren lakott perifériák benépesítése céljából szervezett telepítések során is elsősorban németajkúak érkeztek Dél-Erdélybe (szászok), az Északi-Kárpátokba (szepességiek). Az Európára támadó mongolok (tatárok) elől a kelet-európai síkság népei is menekülőre fogták; a kunok és jászok bebocsátást kértek Magyarországra.

A nem magyar ajkúak (beszivárgó románok és ruszinok, a terjeszkedő török elől menekülő szerbek) folyamatos betelepítése-telepítése ellenére a 15–16. század fordulójára a kb. 4 millió lakost számláló Kárpát-medencében a magyar nyelvű lakosság aránya a *becslések szerint elérte a 80%-ot*.

Ez a demográfiai-nemzetiségi kép azonban az újkor elején, kb. 1521 (Belgrád török általi elfoglalása) és 1711 (szatmári béke, a Rákóczi szabadságharc befejezése) között gyökeresen megváltozott. A törökök hódító hadjáratai, a megismétlődő hadjáratok, zsákmányszerző portyázások szinte az egész mai országterületet pusztították; miközben a Habsburg uralkodók és Erdély közti háborúskodás, ill. a nemzeti felkelések pusztításai, majd a Rákóczi szabadságharc a települések, a gazdaság, a kultúrtáj és a lakosság hatalmas mérvű pusztulásával járt.

A lakosság pusztulásának mértéke a magyar történetírásban vitatott. Magunk úgy ítéljük meg, hogy a „törökkor” kezdetén mintegy 4 millió lehetett a Kárpát-medence lélekszáma, s e vérzivataros korszak lezárásakor, a 18. század második évtizedében az 1715-ös és 1720-as összeírásokon alapuló becslés szerint kb. ugyanennyi. A „végeredmény” látszólag nem tragikus: a közel két évszázados háborús időszak alatt sem csökkent a Kárpát-medence lakosság száma. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy az akkor szokványos népszaporulat mellett ennyi idő alatt kb. meg kellett volna duplázódnia a lakosság számának, feltárul előttünk a pusztulás valódi mértéke: miközben a lakosság száma a 16–17. században nagyjából változatlan maradt, egy „másik Magyarország” elvérzett, eltűnt, meg sem született. A változatlan lélekszámadatok mögött viszont gyökeres átalakulás húzódik meg, mindenekelőtt a lakosság *nemzetiségi-anyanyelvi összetételében*. A magyarság létszáma a felére esett vissza. Mindezek eredményeként a magyar anyanyelvűek középkorvégi 80%-os aránya a 18. század elejére 40–41%-ra zuhant vissza (2. táblázat).

A felszabadító háborúk és a Rákóczi szabadságharc tetőzte be a népesség két évszázados pusztulását. Az Alföld, a Délvidék, a Szerémség szinte lakatlan, erősen megfogyatkozott a Dél-Dunántúl népessége is, míg a Felföldön vagy Erdélyben a korabeli viszonyok mellett túlnépesedésről beszélhetünk. Ez a nagyfokú aszimmetria s a munkáskezek nagyfokú szűkössége váltotta ki a nagyarányú belső migrációt, s tette szükségessé-kívánatosá a munkaerő

országhatárokon túlról történő gyarapítását. Ezért vált a 18. század – mindenekelőtt az 1720–1780 közötti időszak – a magyarországi „népességtörténet” legmozgalmasabb századává. A nagyarányú külső- és belső migráció, a demográfiai változások messzemenően módosították az ország nemzetiségi (anyanyelvi) térszerkezetét is. 1720 és a század vége között a legkülönbözőbb módon – török elől való menekülés, szervezett telepítés, „beszivárgás” stb. – a Kárpát-medencébe érkezők számát kb. 3 millióra teszik (Kocsis K. 1996). Ennek eredményeként 1720 és 1790 között kb. 130%-kal növekedett a Kárpát-medence lakossága, viszont a magyarok részaránya a nagyarányú bevándorlás hatására 1720-hoz képest is jelentős mértékben csökkent, elérte „történelmi mélypontját”, alig múlta felül a 30%-ot (31,5%). *A magyar anyanyelvűek száma* e 70 év alatt kb. 80%-kal növekedett, ami azt jelenti, hogy a magyarság *aránya* ugyan csökkent, de létszámnövekedésük felülmúlta a természetes szaporodás becsülhető mértékét. Vagyis már a 18. században – a csökkenő „magyar-arány” ellenére – jelentős mértékű nyelvi asszimiláció folyt, „természetes” (spontán) hatásokra, ugyanis ekkor még a különböző nemzetiségekhez való tartozásnak különösebb jelentősége nem volt (annál inkább a rendi hovatartozásnak, vagy a vallásnak).

A magyarság számának gyarapodása a 19. században is folytatódott, s megindult *aránynövekedésük* is (2. táblázat). A 19. század végének, a 20. század első évtizedének nemzetiségi statisztikái már a hivatalos népszámlálások viszonylag megbízható adatait tartalmazzák (igaz, csak az 1880-as népszámlálás tartalmaz anyanyelvi adatokat). E három évtized alatt a lakosság anyanyelvi megoszlásában bekövetkezett változások legszembeötlőbb tendenciája *a magyar anyanyelvűek gyors térhódítása*: harminc év alatt arányuk a szűkebb értelemben vett Magyarországon kerekén 8%-ponttal emelkedett, miközben valamennyi más nemzetiség (anyanyelv) részesedése – a csekély számú „egyéb” anyanyelvűektől eltekintve – csökkent (1. táblázat). *A magyar anyanyelvűek száma* a három évtized alatt több, mint 3 millió 400 ezer fővel, közel 54%-kal növekedett Magyarországon, s számuk megközelítette, a két társországban együttesen meghaladta a 10 milliót. Az 1900 és 1910 között bekövetkezett 1 millió 426 ezer fős népességyarapodáson belül a magyar anyanyelvűek adták a növekmény 90,7%-át.

2. táblázat: A magyar anyanyelvű lakosság számának és arányának változása, 1720–1910 (Horvát-Szlavonországgal együtt)

Év	Összes lakos	Ebből magyar anyanyelvű	Arányuk, %
1720*	4 300 000	1 750 000	40,7
1790*	9 940 000	3 130 000	31,5
1840	12 880 406	4 812 759	37,4
1850	13 191 553	4 818 170	36,5
1857	13 667 868	4 869 234	35,6
1880	15 642 102	6 445 487	41,2
1890	17 349 398	7 226 730	42,8
1900	19 254 559	8 742 301	45,4
1910	20 886 487	10 050 575	48,1

*Beclsés.

A magyarság átlagon felüli gyarapodása három forrásból táplálkozott:

- Az első világháborút megelőző két évtizedben a *magyarság természetes szaporodása* 2,5%-ponttal múlta felül a más anyanyelvűekét. Nem állja meg tehát a helyét az a korabeli közkeletű vélekedés, hogy a nemzetiségek asszonyai „túlszülték” volna a magyarokat, s ezért foglalhattak el oly nagy súlyt-arányt az országban. Legalább is a 19. század végén, a 20. század elején csupán a *ruszinok* gyarapodtak gyorsabb ütemben a természetes népmozgalom révén, a *szlovákok* és a *horvátok* szaporodási rátája többé-kevésbé megfelelt a magyarokénak, míg a *németek*, *románok*, de különösen a *szerbek* természetes szaporodásból származó nyeresége jóval kisebb arányú volt, mint a magyaroké. Az így nyert „többletgyarapodás” százezres nagyságrendűnek becsülhető.
- A másik „forrás”, amely ugyan nem gyarapította a magyarság vagy az asszimilánsok számát, de befolyásolta a magyarok országon belüli *arányát*, a *kivándorlás* volt. Ugyanis a kivándorlók nemzetiségi megoszlása nem volt azonos országon belüli arányukkal (3. táblázat). A dualizmus fél évszázada alatt hozzávetőleg 2 és félmillióan hagyták el jobb megélhetési lehetőségeket keresve az országot. A kivándorlási hullám csúcsán, 1905–1907 között évente átlagosan 176 ezren kényszerültek hátat fordítani hazájuknak; évente egy-egy Komárom megyényi népesség keresett új hazát magának. S ez a szám nem tartalmazza az „illegális” kivándorlókat; számukat a megfigyelt 15 év alatt a hivatalos adatközlés is 400 ezerre teszi. Ehhez járul az 1881 és 1888 között a hiányos adatok szerint (pl. ekkor a Horvát-Szlavonországból kivándorlókat nem regisztrálták, s bizonytalan volt a Balkán felé távozók száma is) további 380 ezer kivándorló s természetesen az 1881 előtti „kitántorgók” is. Így reális becslésnek látszik *Rác Istvánnak* az ország népességvesztéségre adott 2–2,5 milliós értéke (Rác I. 1972).

3. táblázat: A magyar korona országaiból kivándorlók megoszlása anyanyelv szerint, 1899–1913

Nemzet(iség) (Anyanyelv)	Arányuk a lakosságból %	Kivándorlók száma	Kivándorlók aránya %	Kivándorló arány/országos arány
Magyar	48,1	401 862	28,9	0,60
Német	9,8	232 217	16,7	1,70
Szlovák	9,4	300 353	21,6	2,30
Román	14,1	184 939	13,3	0,94
Ruszin	2,3	54 230	3,9	1,69
Horvát	8,8	137 662	9,9	1,12
Szerb	5,3	63 964	4,6	0,86
Egyéb	2,2	15 293	1,1	0,50
Nem magyar anyanyelvűek együtt	51,9	1 390 520	71,1	1,37

A magyarokra vonatkozó nemzetiségileg arányos „kivándorlási kvótának” csupán 60%-a hagyva el az országot, következőképp javult arányuk az ország nemzetiségi szerkezetében. Ez magyarázza, hogy a kivándorláson sajnálkozó, azt elítélő vélemények közé azt támogató hangok is vegyültek. Maga *Széll Kálmán* nyilatkozott úgy, hogy „... bármilyen ijesztő legyen az első pillanatra is önmagában a kivándorlás, ha a népesedési statisztika szemüvegén át a nemzeti(ségi) államiság kiépülése szempontjából nézzük, egy mondhatni üdvös jelenséggé változik”. (Idézi *Makkai B.* 2003). Ezzel szemben a szlovákok majd két és félszer annyian hagyták el az országot, mint azt az ország nemzetiségi összetételében elfoglalt helyük indokolta volna, őket a németek és a ruszinok követték e rangsorban, szintén jóval nagyobb arányban vettek részt a kivándorlásban, mint az országos arányuk „megkívánta” volna.

- A magyarság számának-arányának alakulását azonban meghatározó módon az *asszimiláció* alakította.

Az asszimiláció *mértékéről* „direkt” adatokkal nem rendelkezünk, 1880-ig a nemzetiségekhez (pontosabban az egyes anyanyelvi csoportokhoz) való tartozásra vonatkozó adatok is bizonytalanok, az egyes adatforrások egymással csak hozzávetőlegesen vethetők össze. 1880 és 1910 között az egyes

nemzetiségekhez tartozó lakosok számának a változása és a természetes szaporodás produktumának összevetése ad lehetőséget az asszimiláció átesettek számának becslésekor, ám az országhatárokat átlépő migrációról – amelyet természetesen szintén figyelembe kell vennünk az asszimiláció becslésekor –, a ki- és bevándorlásról csak 1899 és 1913 közötti évekről állnak rendelkezésünkre pontos, a kivándorlók nemzetiségét is feltüntető adatok.

E bizonytalanságokat is figyelembe véve a (nyelvi) asszimiláció *mértékéről* a következő becslések állnak rendelkezésünkre:

Hanák Péter a „10 kötetes” Magyarország történetében (*Hanák P.–Mucsi F.* [szerk.] 1988) a II. József kori népszámlálás és az első világháború közötti egy és negyed század folyamán a magyarság asszimilációs nyereségét 2,5-3 millióra becsülte. A „kibocsátó” nemzeteket tekintve a következő sorrend alakult ki:

németek	1 millió fő
zsidók	700 ezer fő (német és jiddis nyelvűből magyarra)
szlovákok	500 ezer fő.

1880 óta pontosabb becslés végezhető. Az 1880-as és az 1910-es népszámlálások között bő egy millióra tehető az asszimilánsok száma. Az asszimilációs sorrend nem változott:

németek	400 ezer fő (az „induló, 1880-as lélekszámuk 20,3%-a)
szlovákok	300 000 fő (az „induló” népesség 18,7%-a)
zsidó	200 000 fő (szintén németről és jiddisről váltott magyarra)
délszlávok	80 000 fő (az „induló” népesség 3,4%-a)
románok és ruszinok	50 000 fő (az „induló” népesség 1,8%-a)

Ez azt jelentette, hogy 1910-ben minden öt, magát magyarnak valló lakos asszimiláns volt, vagy asszimiláns szülők utóda.

Mint említettük, a nemzetiségi lakosok magyar nyelvtudását a kortársak az asszimilálódás felé tett lépésnek tekintették, s az egyes nemzetiségek asszimilációs hajlandósága mérőszámának. Amióta a népszámlálások pontos adatokkal szolgáltak a Kárpát-medence népeinek nyelvtudásáról (1880), a kapott adatok feltétlenül biztatóak voltak a minél gyorsabb magyarosodást szorgalmazók számára (*4. táblázat*). A táblázat adatai szerint 1880-ban az ország lakosságának valamivel több, mint a fele, 52,5%-a beszélt magyarul, s 1910-re ez az arány megközelítette a kétharmadot (64,7%). Látványos volt a nem magyar anyanyelvűek közül magyarul tudók arányának a növekedése is, az 1880-as 11,1%-os arányuk megduplázódott 1910-re (22,5%) a szűkebb értelemben vett Magyarországon. Horvát-Szlavonországban az ott élő magyarokon (4,1%) kívül a többi nemzet(iség) tagjai közül csak elvétve akadt magyarul is tudó (2,6%). (*5. táblázat*)

4. táblázat: Az ország lakosságának magyar nyelvtudása, 1880–1910

Év	A magyarul tudók aránya, %
1880	52,5
1890	55,7
1900	59,6
1910	64,7

Abszolút számokban ez azt jelentette, az ország (Horvát-Szlavonországgal együtt) 10 millió 836 ezer nem magyar lakosából 1 millió 811 ezer tudott (valamilyen mértékben) magyarul.

5. táblázat: A nem magyar anyanyelvűek magyar nyelvtudása, 1880–1910

Év	A nem magyar anyanyelvűekből magyarul tud, %		
	Magyarország	Horvát-Szlavonország	Együtt
1880	11,1	1,2	9,1
1890	13,8	1,6	11,2
1900	16,9	2,1	13,6
1910	22,5	2,6	17,9

A részletes adatfelvétel a magyarosodás (a magyar nyelv ismerete) számos aspektusát számszerűsíti. Nyilvánvaló pl., hogy az egyes nemzetiségek magyar nyelvtudása meglehetősen eltérő fokú (6. táblázat). Amint az várható, a Kárpát-medencében élő nemzetiségek közül a német anyanyelvűek körében a legmagasabb a magyar nyelvet elsajátítók aránya, akár a szűkebb magyarországi, akár a „magyarbirodalmi” adatokat vesszük figyelembe (39,8, ill. 38,3%). Őket követi a Magyarországon élő horvátok magyar nyelvtudása (30,8%, ám „összbirodalmi” szinten ez az arány mindössze 4,9%), majd a szlovákoké (21,4%). A leginkább rezisztensnek a románok bizonyultak, egynolcaduk tanult meg magyarul. (Fiume olasz nyelvű lakosságának 8,9%-a beszélt magyarul.)

6. táblázat: Az egyes nemzetiségek nyelvtudása, %, 1910
(Horvát-Szlavonország nélkül)

Nemzetiség	Nyelvtudás					
	Magyar	Német	Szlovák	Rómán	Ruszin	Horvát/ Szerb
Magyarok	–	12,6	5,5	4,0	0,5	1,8
Németek	39,8	–	6,2	13,1	2,1	5,8
Szlovákok	21,4	4,2	–	0,6	0,1	0,8
Rómánok	12,7	2,1	0,1	–	0,0	0,8
Ruszinok	14,0	0,8	2,1	1,0	–	0,5
Horvátok	30,8	23,0	1,0	0,5	0,0	–
Szerbek	16,6	8,6	0,6	8,9	0,0	–

A továbbiakban az asszimilációs folyamatokat befolyásoló feltételeket, okokat, az asszimiláció „tér szerkezetét” elemezzük.

Az asszimilációra (gyorsaságára, eredményességére, a nemzetiségek között az asszimiláció terén mutatkozó különbségekre stb.) hatást gyakorló – vélt vagy valós – tényezőket három csoportba sorolhatjuk:

- (1) A nemzetiségek asszimilációs „képessége”, hajlama, hajlandósága (s természetesen a befogadó nemzet fogadóképessége);
- (2) az asszimiláció materiális okai (gazdasági, geopolitikai, földrajzi, intézményi stb. tényezők),
- (3) az asszimilációs (nemzetiségi) politika hatása, a „magyarosítás” szándékainak eredményessége.

Ad (1) • A kortársak, kiváltképp a kortárs politikusok az asszimiláció – a magyarosodás! – „sikerességét” (vagy éppen sikertelen voltát), méreteit, mélységét mindenekelőtt nem-materiális tényezőkkel vélték magyarázni: a nemzetiségek „asszimilációs hajlandóságával”, készségével, képességével, nemzetkarakterológiai tényezőkkel, jellemükkel, erkölcsi érzékükkel-érzékenységükkel. (Bessenyei György pl. kifejtette, hogy „... a köztünk lakó németeket és tótokat is magyarrá kellene tennünk. Mert megérdemli ezt az áldott haza az idegen nemzetektől, melyeket a maga kebelében táplál”. [Idézi Arató E. 1983]. A magyar országgyűlés egyik 1825-ös határozatában szerepel ez a megfogalmazás: „... hogyha valaki a magyar kenyeret (sic!) eszi, s magyar fizetésért van, tudjon magyarul”.) Vagyis végeredményben az egyes nemzetiségek eleve adott „genetikai kódjával”. Ezt a vélekedést könnyű cáfolni; az egyes nemzetiségek különböző, eltérő viszonyok – gazdasági, települési, térszerkezeti, politikai, közigazgatási környezetben – között élő csoportjai s egyénei markánsan eltérő módon reagáltak az asszimilációs kihívásokra (vagy azok hiányára szűkebb környezetükben). Például az eltérő gazdasági, társadalmi környezet, az eltérő mennyiségű, jellegű földrajzi „érintkezési felületek” hatására a különböző téregységekben, tájakon élő szlovákok magyar nyelvtudása merőben eltérő, már a statisztikai régiók szintjén is. Minél alacsonyabb az ott élő szlovákok aránya valamely statisztikai régióban annál nagyobb a magyarul tudók aránya; a Dunántúlon vagy Erdélyben, ahol csak elenyésző a szlovák anyanyelvű lakosok aránya (0,6 és 0,1%), ahol „más nyelvű világ” veszi körül őket, a más nyelvűekkel való „érintkezési felület” szükségszerűen igen nagy, kistáji, települési, szomszédsági szinten is, ott rákényszerültek a magyar nyelv elsajátítására; a Dunántúlon 72,4, Erdélyben 70,0%-uk beszélt magyarul 1910-ben (7. táblázat).

7. táblázat: *A szlovák anyanyelvű lakosság száma, aránya és magyar nyelvtudása statisztikai régiókként, 1910*

Statisztikai régiók	Összes lakos	Szlovák anyanyelvűek		Magyarul tud, %	
		száma	aránya %	1900	1910
1. Duna jobb partja (Dunántúl)	3 084 404	17 188	0,6	62,9	72,4
2. Duna bal partja (Nyugat-Felföld)	2 175 924	1 279 574	58,8	9,3	15,0
3. Duna–Tisza köze	3 769 658	79 354	2,1	45,1	51,1
4. Tisza jobb partja (Kelet-Felföld)	1 769 681	441 776	25,0	13,8	22,0
5. Tisza bal partja (ÉK-Magyarország)	2 594 924	81 154	3,1	55,7	63,7
6. Tisza–Maros szöge	2 141 769	44 715	2,1	38,4	47,1
7. Királyhágontúl (Erdély)	2 678 367	2 404	0,1	47,8	70,0
8. Magyarország összesen	18 264 533	1 964 357	10,7	15,1	21,4
9. Horvát-Szlavonország	2 621 954	21 613	0,8	6,7	6,6
10. Magyarbirodalom	20 886 487	1 967 970	9,4	15,0	21,3

Ugyanakkor kétségtelen, hogy számos, az asszimilációt befolyásoló ismeret, képesség, készség, lehetőség alakulhat ki egy-egy nyelvi közösségben, egyének sokaságában, melyeket eredetileg szintén „kemény” tényezők – gazdasági, földrajzi, politikai, közigazgatási, jogi stb. tényezők – alakítottak ki vagy formáltak, hogy aztán már mint immateriális tényezők befolyásolják az asszimilációs folyamatot.

Ilyenek:

- (1) A polgárosodás szintje (az adott korban szintjelzője lehet az írni-olvasni tudás).
- (2) Egyes foglalkozási ágak vagy a foglalkozási viszony (önálló, alkalmazott) asszimilációs, vagy legalább is akkulturációs és a magyar nyelv ismeretével kapcsolatos igényei.
- (3) A vallási hovatartozás, a „kibocsátó” és a „befogadó” nemzetiségek uralkodó vallásának azonossága, „rokonsága” (római és görög katolikus), vagy eltérő volta.
- (4) A „mozgékonyság” kényszere, tradíciói egy-egy vidéken, közösségben (pl. vándormunka, idénymunka, ki- és visszavándorlás, peregrináció, pl. a kézművesség körében).
- (5) Az egyes nemzetiségek birtokában lévő – vagy hiányzó – autonómiák léte (pl. a szászok kiváltságos területe Erdélyben, az ortodox keresztény egyház autonómiája stb.), ezek intézményei (pl. az iskolai oktatás kiépültsége egyes egyházak körében).

(6) Az asszimiláció, nyelvváltás (esetleg idegen nyelv tudása) s ennek következményeinek megtapasztalása rokoni, ismerősi, települési körben.

(1) A polgárosodás egyet jelent a lakosság „mozgékonyosságának” fokozódásával: tömegessé válhat (válík) a foglalkozási átrétegződés, s a nem mezőgazdasági foglalkozások többsége megköveteli az igényesebb iskoláztatást, s mivel a polgárosodás egyben urbanizálódást is jelent, a városi lakosság arányának növekedését, a migráció élénkülését. A növekvő „mozgékonyság” gyakorivá teszi a tradicionális környezetből való kilépést; a modernizáció-urbanizálódás számos egyéni karrier-lehetőséget kínált a városokba érkezőknek, oly karrier-lehetőségeket, amelyek megkívánják vagy legalább is „kívánatossá” teszik az asszimilációt, a nyelvi akkulturációt, a hivatalos nyelv ismeretét. A vegyes nemzetiségű városokban az odaköltözők számára megnövekszenek a nemzetiségek közötti „érintkezési felületek” (a városok mint „olvasztótéglék”). S a polgárosodás terén tett előrehaladás sem az egyes nemzetiségek „polgárosodási hajlamától” függ, hanem különböző meglévő vagy hiányzó („külső”) körülményektől, feltételektől, kényszerűségektől, a földrajzi fekvéstől és adottságoktól, a helyi és helyzeti energiák bőségétől vagy hiányától, a politikai légkörtől, a társadalmi berendezkedéstől, az adott társadalmi csoportra hatást gyakorló opcióktól és ligatúráktól és így tovább.

A polgárosodás vagy modernizáció leggyakoribb mérőszáma az írni-olvasni tudás, legalább is a modernizáció „nekilendülési” fázisában. (Megjegyezzük, hogy az írni-olvasni tudás nem csak a polgárosodás mérőszáma, s mint ilyen hozható összefüggésbe az asszimiláció előrehaladásával, hanem annak egyik eszköze, forrása is, hiszen az írni-olvasni tudás esetén nemcsak face to face terjeszkedhet valamely nyelv, hanem az írott szövegek közvetítésével is.)

A magyarországi nemzetiségek írni-olvasni tudását (megközelítő pontossággal polgárosultságukat) és a magyar nyelv ismeretének mértékét veti egybe a 8. táblázat.

8. táblázat: A magyarországi nemzetiségek írni-olvasni tudása és magyarnyelv ismerete, 1910

Nemzetiségek	Írni-olvasni tudás	Magyarnyelv tudás	Sorrend a nyelvismeret alapján
Német	70,4	39,8	1
Szlovák	58,0	21,4	3
Horvát	47,0	30,8	2
Szerb	40,4	16,6	4
Román	28,2	12,7	6
Ruszin	22,7	14,0	5

A két adatsor (jelenség!) közötti összefüggés nyilvánvaló, a két rangsor közel azonos. (A közöttük számítható rangkorrelációs együttható 0,89, társadalmi jelenségeknél feltétlenül erős összefüggésre utal.) Ez a tény magyarázza – természetesen más tényezőkkel-adottságokkal együtt – a hazai németiség és a szlovákok gyors ütemű asszimilációját, s azt a tényt is, hogy a magyar „nemzetiségi politikusok” elsősorban e két nemzetiségtől „várták el” és remélték a magyarosodást, az ország nemzetiségi összetételének – magyar szemszögből nézve – kedvező alakulását.

Az asszimiláció előrehaladása a nemzetiségek körében tehát szoros összefüggésben állt az egyes nemzetiségek lakóterületének fejlettségével-modernizációjával, polgárosultságával.

(2) Az egyes nemzetiségek foglalkozási szerkezete, a foglalkozási viszonyok alakulása (önállóak, állami vagy magánalkalmazottak) szintén befolyásolta az asszimilációs folyamatokat. Egyes munkahelyek (bányák, ipari üzemek, vasút) nagyobb lehetőséget nyújtottak a különböző nemzetiségűek kommunikációjára, kedvezőbb lehetőségeket nyújtottak az „idegen” nyelv elsajátítására, esetleg nyelvváltásra (mint pl. az individuális jellegű agrárgazdálkodás). Más foglalkozási szituációkban előnyösnek bizonyult a magyar nyelv – úgysis, mint közvetítő, úgysis mint hivatalos nyelv – ismerete (a kereskedelemben, szolgáltatások terén), különösen a vegyes nyelvű területeken. Más állásokban – a közigazgatásban, igazságszolgáltatásban, a MÁV-nál, az egyéb közszolgálatokban – pedig kötelezővé tették a magyar nyelv ismeretét. Vagyis egyes foglalkozási ágakban nagyobb volt az asszimilációs késztetés és lehetőség, mint másokban, másrészt eleve magyar anyanyelvűeket vagy magyarul tudókat alkalmaztak. Ezzel magyarázható, hogy míg az ország összes keresője közül 51,9%-ot tett ki a nem magyarok aránya, addig a mezőgazdasági keresők között 59,2%-ot, viszont a közlekedésben csupán 24,5, a közszolgálatban és a szabadfoglalkozású értelmiségiek körében 28,0%-ot. Különösen magas volt a magyar anyanyelvűek aránya az „értelmiségi keresők” körében (9. táblázat), ahol eleve magyarokat alkalmaztak vagy teljes (nyelvi) asszimilációra hajlandó és képes személyeket. Mindez a polgárosultabb, nagyobb arányú nem agrárkeresővel rendelkező nemzetiségek asszimilációját szorgalmazta, tehát elsősorban a *németekét* és a *szlovákokét*. Ugyanakkor magyar lakosságot „vitt” a többé-kevésbé homogén nemzetiségű tömbökbe. Ezzel magyarázható, hogy a nemzetiségi területeken lévő közigazgatási központok, vasúti csomópontok (pl. a 12,9%-nyi magyar anyanyelvű Hunyad megyében Piskitelep 90,6% magyar anyanyelvű lakossal, az Alsó-Fehér megyei Tövis 43,1%-nyi magyar lakossal rendelkezett), állami bánya- és ipartelepek (pl. Petrozsény szintén Hunyadban 63,5% magyar lakossal) magyar anyanyelvű lakosainak aránya szinte kivétel nélkül messze felülmúlta környezetük hasonló értékeit.

9. táblázat: A magyar anyanyelvűek aránya az értelmiségi keresők között egyes foglalkozásokban, 1900, 1910 (Horvát-Szlavonország nélkül)

Foglalkozási ág	Magyar anyanyelvűek aránya	
	1900	1910
1. Közlekedési tisztviselő	90,0	91,9
2. Közigazgatás	87,6	89,7
3. Orvosok	89,0	89,1
4. Igazságszolgáltatás	89,1	89,0
5. Ügyvédek	89,1	89,1
6. Gazdasági tisztviselő	83,6	85,7
7. Egyéb közszolgálat	80,1	85,1
8. Kereskedelmi tisztviselő	80,6	84,2
9. Szabadfoglalkozásúak	77,1	80,9
10. Ipari tisztviselő	73,8	79,1
11. A tanügy értelmiségi keresői	73,0	79,1
12. Egyházi szolgálat	57,6	63,7

(3) Magyarország népessége vallásfelekezeti szempontból épp oly vegyes összetételű volt, mint nemzetiségi (anyanyelvi) szempontból. A szűkebb értelemben vett országterületen hat felekezet híveinek aránya érte el az 5%-ot, ám hasonlóan a nemzetiségi képhez, a legnépesebb hitfelekezethez, a *római katolikus*hoz tartozók aránya többszörösét tette ki a sorban utána következő – a református – egyház híveinek, vagyis egy „nagy” egyház, a római katolikus „állt szemben” egy sor kisebb hitfelekezettel.

A vallásfelekezeti hovatartozás azért bírt jelentőséggel a nemzetiségek geopolitikai helyzetének megítélésében, az asszimilálódás kérdéskörében, mivel a nemzetiségi és vallási megoszlás szoros kapcsolatban állt egymással, s az asszimilációs folyamatokra „direkt” hatást is gyakorolt a vallási hovatartozás.

- A nyelv (és identitás)váltás társadalmi „határátlépést” igényel; kiszakadást egy bizonyos (nyelvi) közösségből, a „kapcsolati-háló” részben-egészben való felszámolását, a mindennapok rendjének megváltoztatását, a nyelvi hovatartozás határát átlépve új viszonyokhoz való adaptációt. Ha még vallási közösségek elhagyása is társul ehhez (mert pl. más vallású nemzetiséghez való asszimilálódás során megnő a vallásilag vegyes házasságok „kényszere”, ez pedig vallás-váltáshoz is vezethet, a migráns nyelvváltók új lakóhelyükön esetleg nem találnak vallásuknak megfelelő egyházközséget stb.), akkor a „határ-átlépés” még több akadállyal nehezített.

A felekezeti hovatartozás jelentősége ugyan a középkor óta fokozatosan csökkent, de nem enyészett el. A 20. század elején a nemzetiségileg vegyes házasságok aránya országosan 4% körül alakult az összes házasságból, a vallási szempontból vegyes házasságok aránya viszont megközelítette a 16%-ot. Ha tehát az asszimiláns idegen nyelvi világba érkezett ugyan, de azonos vallásúak közé, az asszimiláció kisebb terhet, konfliktushelyzetet jelentett. E szempontból is „kedvező” asszimilációs helyzetben voltak a *németajkiak* és a *szlovákok*, a Magyarországon élő *horvátok*, akik „felekezeten belül” maradvá válhattak nyelvet, míg a *románok*, *szervek*, *ruszinok* számára a mindennapi életvitelben – pl. eltérő böjti szokások és „konyha”, eltérő vallási ünneprend (Julianus naptár!) és szokások, a felekezet eltérő „megjelenése”, „dizájnya” stb. – is markánsan eltérő ortodox vallás az „etnikai-felekezeti csoport” megtartó erejét fokozta, bizonyos gátját képezte az asszimilációnak.

A magyarországi egyházak autonómiája különböző mértékű volt. Az autonóm nemzeti egyházak, a „görögök” és a Szászföldön az evangélikus egyház kiterjedt intézményrendszerrel rendelkeztek, vagyonnal, iskolákkal, az egyházi vezetők választásának jogával. Az „egyházi műhelyek” – közép- és felsőiskolák, papnöveldek, püspökségek, egyházi központok – a nemzeti ébredés kovászai voltak, itt készültek a nemzetiségi nacionalizmusok eszmei muníciói, pl. a balázsfalvi egyházi intézményekben formálódott a dákoromán elmélet, a ruszin nemzeti törekvések szinte kizárólagos képviselője a munkácsi görög katolikus püspökség volt.

(4) A „mozgékonyosság” kényszere, tradíciói is eltérően alakultak az egyes nemzetiségek körében. A *szlovákok* felföldi élettere a nagy migrációs hullám befejeztével (a 18. század vége) is kevés életlehetőséget nyújtott; ez a munkamigráció különböző formáira kényszerítette az itteni szlovákságot: vándoriparosokká váltak (drótostót, ablakostót, gyolcsos tót), aratómunkát vállaltak az Alföldön, a dualizmus kora nagy építkezéseinek napszámoskodtak (ekkor több tízezer szlovák napszámos dolgozott budapesti építkezéseken), tutajosként járták a Dunába tartó folyókat. S mint említettük, számarányukon felül vettek részt a kivándorlásban. Mindez természetesen „direkt” módon is ösztönözte a magyar nyelvi környezetbe kerülő szlovákok magyar nyelvismeretének terjedését, esetenként az asszimilációjukat, másrészt terjesztette a „kapcsolatfelvétel” gyakorlatát. Hasonlóan „mozgékony” nép volt a kereskedő, „hajózó”, katonáskodó (határőrvidék!) *szervekség* is, rajaik a Duna mentén eljutottak Bácsig, a dunaparti településeken népes kolóniákat létesítettek.

(5) A nemzetiségekhez kötődő autonómiáknak, intézményeik kiépültségének az asszimilációra gyakorolt hatását (mint kohézió-képző erőt s mint illet, az asszimiláció ellen ható tényezőt) a felekezeti hovatartozás hatásai

kapcsán szóltunk. Itt csak felemlítjük a legteljesebb nemzetiségi autonómiát. A Szászföldön élők „teljes társadalmat” alakíthattak ki, a közös vagyon, intézményeik – nemzeti egyház, iskolák, a Szász Egyetem, mint önkormányzati szerv, „szász jog” stb. – révén rendkívül erős kohéziót hozott létre a szász közösségen belül, s ez markáns védővonalat jelentett a külső behatások, így az asszimiláció ellen. A 19. századig más nemzetiség tagjai nem is lehettek a Szászföld teljes jogú polgárai; a 18–19. század folyamán azonban megkövetelte a más nemzetiségűek befogadását, s a Szászföldön a szász származásúak egyre inkább kisebbségbe szorultak (1910-ben Szeben megyében már csak a lakosság 28,1%-a vallotta magát német anyanyelvűnek, Brassó megyében 29,2, Nagy-Küküllőben 41,2%-uk). Végül a kiegyezés (1867) után, a polgári közigazgatás kialakításakor a Szászföld autonómiája megszűnt, területe betagozódott a vármegyék területébe. De a szászság kohéziója továbbra is erős maradt. A szlovákok, a magyarországi horvátok s a nem-szász németajkúak asszimilációját a nemzeti autonómiák hiánya sietette.

(6) Végül megemlíti, hogy sietette a magyarosodást, ha az az egyes nemzetiségek körében más tényezők hatására megindult, felgyorsult, s így a „saját nyelvi közösségükben maradtak” számára az asszimilánsok példát adtak; ha az asszimiláción, nyelvváltáson átesett rokonok, ismerősök, „földiek” körében mozoghattak, megtapasztalhatták a nyelvváltás „előnyeit”, hozadékát. S erre a már nagyobb arányban asszimilálódott, magyar nyelv-tudásra szert tett nemzetiségek körében több lehetőség nyílt; az asszimiláció „öngerjesztő” folyamattá válhatott.

Felhasznált irodalom

- ARATÓ E. (1983): A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája. Budapest.
- ÁCS Z. (szerk.) (1994): Együttélő népek a Kárpát-medencében. Budapest.
- BALIZS D. (2014): Asszimiláció és identitás a történelmi Vas megyében. Köztes-Európa, 1. sz.
- BALOGH P. (1902): A népfajok Magyarországon. Budapest.
- BÁNYFI D. (1903): Magyar nemzetiségi politika. Budapest.
- BELUSZKY P. (2015): A Kárpát-medence népeinek geopolitikai helyzete a dualizmus korában. In: KÓKAI S.–BOROS L. (szerk.): Tiszteletkötet DR. GÁL ANDRÁS geográfus 60. születésnapjára. Nyíregyháza–Szerencs.
- BELUSZKY P. (szerk.) (2005, 2008): Magyarország történeti földrajza, I–II. Budapest–Pécs.
- BENISH A. (1914): Városaink nemzetiségi viszonyai. Magyar Figyelő.
- GULYÁS L. (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etno-regionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon. Budapest.
- GYÁNI G. (1995): Asszimiláció és akkulturáció a századfordulós Budapesten. Régio.
- HANÁK P.–MUCSI F. (szerk.) (1988): Magyarország története, 1880–1918. I–II. Budapest.

- JÁSZI O. (1912): A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Budapest.
- KATUS L. (1988): Nemzetek és népszaporulat. In: GLATZ F. (szerk.): Magyarok a Kárpát-medencében. Budapest.
- KEMÉNY G. G. (szerk.) (1953): Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, II. Budapest.
- KOCSIS K. (1996): Az etnikai térszerkezet változásai a Kárpát-medencében. In: FRISNYÁK S. (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza.
- KOVÁCS A. (1909): A bányászat és a nagyipar hatása a magyarosodásra. Közgazdasági Szemle.
- KOVÁCS A. (1925): Nemzetiségi erőviszonyok a történeti Magyarországon. In: Emlékkönyv dr. gr. Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére. Budapest.
- KOVÁCS E.–KATUS L. (szerk.) (1987): Magyarország története, 1848–1890. Budapest.
- MAKKAI B. (2003): Végvár vagy hídfő? Budapest.
- PRINZ GY. (é.n.): Magyar földrajz. Az államföldrajzi kép. Budapest.
- RÁCZ I. (1972): A parasztok elvándorlása a faluból. In: SZABÓ I. (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914. Budapest.
- SZARKA L. (1993): A szlovákok története. Budapest.
- SZARKA L. (1995): Szlovák nemzeti fejlődés–magyar nemzetiségi politika 1867–1918. Pozsony.
- SZÁSZ Z. (1993): A románok története. Budapest.

ADALÉKOK A SZERÉMSÉGI BORVIDÉK TÖRTÉNETI FÖLDRAJZÁHOZ

KÓKAI SÁNDOR

The favorable natural features of the Tarcal Mountains (Mons Almus, Fruska Gora) have been observed in Roman times, and as soon as the Roman Emperors allowed it, they began to settle down with the lush vineyards of the mountain range. The medieval vine cultivation continued on these traditions, especially since the 13th century. I love the delicious, sweet white wines, the furmint wine grape region. The ecological features of Sermon, in the case of gooseberries and furmint grapes, could also help to facilitate the cultivation of wines, resulting in the production of high quality wines. Furmint could be brought to Sermon through medieval French-Walloon and / or North-Italian relations.

After the destruction of Sremo by the Turks, some of the vine growers moved to Tokaj-Hegyalja. As well as Iván Balassa (1973), several localities, and even vineyards planted with vines, indicate the relationship between Sremie and Tokaj-Hegyalja. The Turks broke into Sylvania for the first time in 1392, and after the Battle of Nápoly this was repeatedly repeated, and the Sremese vineyards and wine cultures were destroyed by Nándorfehérvár (1521). This end to the peace of Pozsarevac (1718) remained under Turkish rule, despite the introduction of new vine varieties, it was unable to regain its earlier light and significance from the 18th century until today. From the 1830s to the phylloxera (the first in 1884 in the Sremetian wine region, the appearance of the disease in the vineyards of Pétervárad) remained only a wine region of local significance. By the beginning of the 20th century, the vineyard area of Szerém County expanded to 22,000 catastrophe moons, Half of the quality wine-growing areas on the slopes of Fruska Gora were given, followed by the slow decline, which led to the fact that, They produce grapes on 1000 hectares.

I. Bevezetés

A Kárpát-medence Európa bortermelő övezetének északkeleti peremén helyezkedik el. Európában Franciaország mellett csak a Kárpát-medencei szőlővidékek gazdái képesek megtermelni mindazt, amit borstílusban (a pezsgőtől a természetes édes borokig bezárólag) ma a világ borkínálatában megtalálhatunk. A 18. század végén, az első hiteles statisztikai adatfelvételek alapján a történelmi Magyarország – Franciaország után – Európa második legnagyobb bortermelő országa volt (*Keleti K. 1875*). A Kárpát-medence egyik legrégebb és leghíresebb középkori bortermelő tája, s egyben talán a legkevésbé kutatott történelmi borvidéke a Szerémség. Történelmi vagy történelmi borvidéknek azt tekintjük, ahol hosszabb időre visszatekintő múltja van a szőlő- és borgazdálkodásnak, s ahol az önellátás szintjét meghaladó mértékben, árutermelő jelleggel, kereskedelmi céllal, országos (esetleg nemzetközi) viszonylatban is ismert és elismert borokat készítenek.

A Szerémség borkultúrájának múltja és értékeinek feltárása erősen hiányos, mindazok ellenére, hogy a Szerémség (Sirmium) római kori szőlőkultúrája nem kérdéses, hiszen számos írott történeti forrás és régészeti lelet tanúskodik erről: Probus császár Kr. u. 272-ben ültetette el az első szőlővesszőket a szerémségi Mons Almuson (*Bél M. 1984*). A szerémségi/szerémi fehér bort az egész középkoron át a legjobbnak tartották. Nemcsak a történelmi Magyarország területén kereskedtek vele, hanem külföldre is szállították (*Oláh M. 1891. 551 p.*), melynek a lebonyolításában a szegedi borkötők és a felvidéki kereskedő városok játszottak meghatározó szerepet. A szőlőművelés és a borkereskedelem az eredeti tőkefelhalmozás, egyben a várossá fejlődés egyik alapjává vált. A szerémségi mezővárosi polgárság (pl. Kamonc, Szalánkemén stb.) vagyonosodása mellett igen jelentős volt az extráneos birtokosok száma is. Az 1522. évi Bács vármegyei tizedjegyzék például 77 szegedi extráneos birtokost említ, akik Péterváradon, Kamoncon, Karomon/Karlócán, Szalánkeménben és Szerlőkön szőlőbirtokokkal rendelkeztek (*Csoma Zs. 2006, Bálint S. 1973*). Bár a történeti források szerint a Nyugat-magyarországi bor hamarabb bekapcsolódott a külkereskedelembé, a 15. sz. végéig a borkereskedelemben kétségtelenül uralkodó szerepet játszott a szerémségi bor, amelyet Budára, Kassára, sőt Lengyelországba is fuvaroztak a délvidéki kereskedők.

A minőséggel nem lehetett gond, mivel a megmaradt feljegyzések mindegyike dicséri a szerémségi borokat, melyekről az első írott forrás 1217-ből származik. Galeotto Marzio írta a szerémségi borról: „Nem tehetem, hogy a Szerémség boráról hallgassak, mely annyira kellemes, hogy a Föld kerekségén nehéz lenne párját találni.” Szintén a történeti források alapján ismert, hogy II. Ulászló király esküvőjére száz hordó szerémségi bort hozatott a kalocsai érsek pincészetéből (*Majdán J. 2016*). A szerémségi bor minőségét és hírnevét más történeti források is öregbítették.

Nagy Lajos királyunktól II. Lajosig, a hatalmon lévő királyok kiváltságlevelekben erősítették meg a szerémi borkereskedelmet, olyan külön jogosítványokkal, amilyenekkel az ország többi borvidéke ekkor még nem rendelkezhetett. Ebben az időben a második legdrágább mért bor a jobbféle egri volt, de az is csak harmadáért kelt, mint a szerémi. Mátyás király is a szerémi bort részesítette előnyben – amit abban az időben Karomi (a mai Karlóca, a borvidék egyik meghatározó központja) borként is tiszteltek – és Oláh Miklós visszaemlékezése szerint: a király visegrádi palotájának szökőkútjából is váltakozva, szerémi fehér és vörösbor folyt. Saját, egységes űrmértékű hordóval is rendelkezett a borvidék, a szerémi hordó űrtartalma hozzávetőlegesen 250 liter volt (*Maurer O. 2017*).

A középkorban is kiváló minőségű szőlő termett a Tarcal hegység (Fruska Gora) délies kitétségű lejtőin. A Fruska Gorát, a „virágzó Szerémség” (Kitnjasti Srijem) hegysége névvel illette az Osztrák-Magyar-Monarchia írásban és képekben 21. kötetének (Horvát-Szlavónország) szerzője. A kedvező klimatikus

viszonyok, valamint a magmás és üledékes talajok, a megfelelő földrajzi fekvés és a Fruska Gora domboldalainak kitétsége egyaránt a szőlőkultúrának kedveztek. A szerémségi szőlőtermelés és borkereskedelem legfontosabb mezővárosi központjai (3. táblázat) sorakoztak a hegység északi és déli peremén: Pétervárad, Karlóca, Újlak, Ruma, Ürög, Szalánkemén, Kamenica, Nagyolaszi, Tarkóvár, Sid stb., de csak részben alakult ki olyan „mezővárosi agglomeráció”, mint Tokaj-Hegyalján (Frisnyák S. 1990).

II. A szerémségi történeti borvidék természetföldrajzi jellemzői

A szerémségi borvidék és a Fruska Gora elválaszthatatlan egymástól. A hegység szelíden emelkedő lejtőivel Vukovártól kezdődik és a Dunával párhuzamosan 80 km hosszán, s 10-15 km szélességben húzódik kelet felé Szalánkeménig. A szigethegységet északon és keleten a Duna keskeny, foltszerűen szakadozott alluviális síksága határolja, míg déli és nyugati pereme a Szerémségi-löszhátságban folytatódik, mely beleolvad a Száva alluviális síkságába. A Fruska Gora északi oldalán főként a Duna romboló hatása érvényesül. Néhol a folyó az alapkőzetet erodálja. Újlak (Ilok) és Sid városok vonaláig dombság, s ettől keletre mindinkább az alacsony középhegység (átlagmagassága 400 méter) jellegét ölti magára. A hegység fővonulata a Vrdnik hegygerincnél két párhuzamos vonulatra (Venac, Vrdnik) szakad, s a Vörös-bérc nevű csúcsban eléri el a maximális (539 m) magasságát.

A Fruska Gora fő tömegét agyagpala, homokkő, mészkő és szerpentin alkotják, a peremeken a Pannon-tenger üledékei (pl. Lajta mészkő, harmadkori homokkő és agyagmárga stb.) veszik körül. A neogén üledékes kőzetek közül az alacsonyabb lejtőket vastagon beborító lösz terjedt el a legjobban, a homok és az agyagmárga csak szórványosan, a mélyebb völgybevéágásokban fordul elő. A talajok anyakőzete változatos, többsége metamorfizálódott, melyek a lösszel együtt, továbbá a belőlük származó lejtőhordalékok meghatározó szerepet játszottak a szőlőtermelésben. E kőzetek törmeléke, málladékának szemcsenagysága változatos, könnyen fölvehető ásványai miatt gyakorlatilag „nyers” állapotában is megfelelő, esetenként jó a szőlőtermesztésre, s igen lényeges szerepet játszik a szőlő, illetve a bor illat- és ízanyagainak meghatározásában.

A hegységre a nedves kontinentális éghajlat hosszabb melegebb nyarú változata jellemző, azonban a tengerszint feletti magasság és a meleg nyarú mediterrán éghajlati tényezők hatására egyes helyeken lehetővé teszi a mikroklíma kialakulását. Ez utóbbi is igen fontos a szerémségi szőlő- és borkultúra táji jellegének kialakulásában. Az év folyamán a legalacsonyabb átlaghőmérséklete a januári hónapnak van (-0,6°C), míg a legmagasabb havi átlag (21,4°C) a júniusra jellemző. Az évi átlaghőmérséklet 11,2°C, de az értékek területenként változnak. A levegő átlagos páratartalma 76 % körül van. A legtöbb

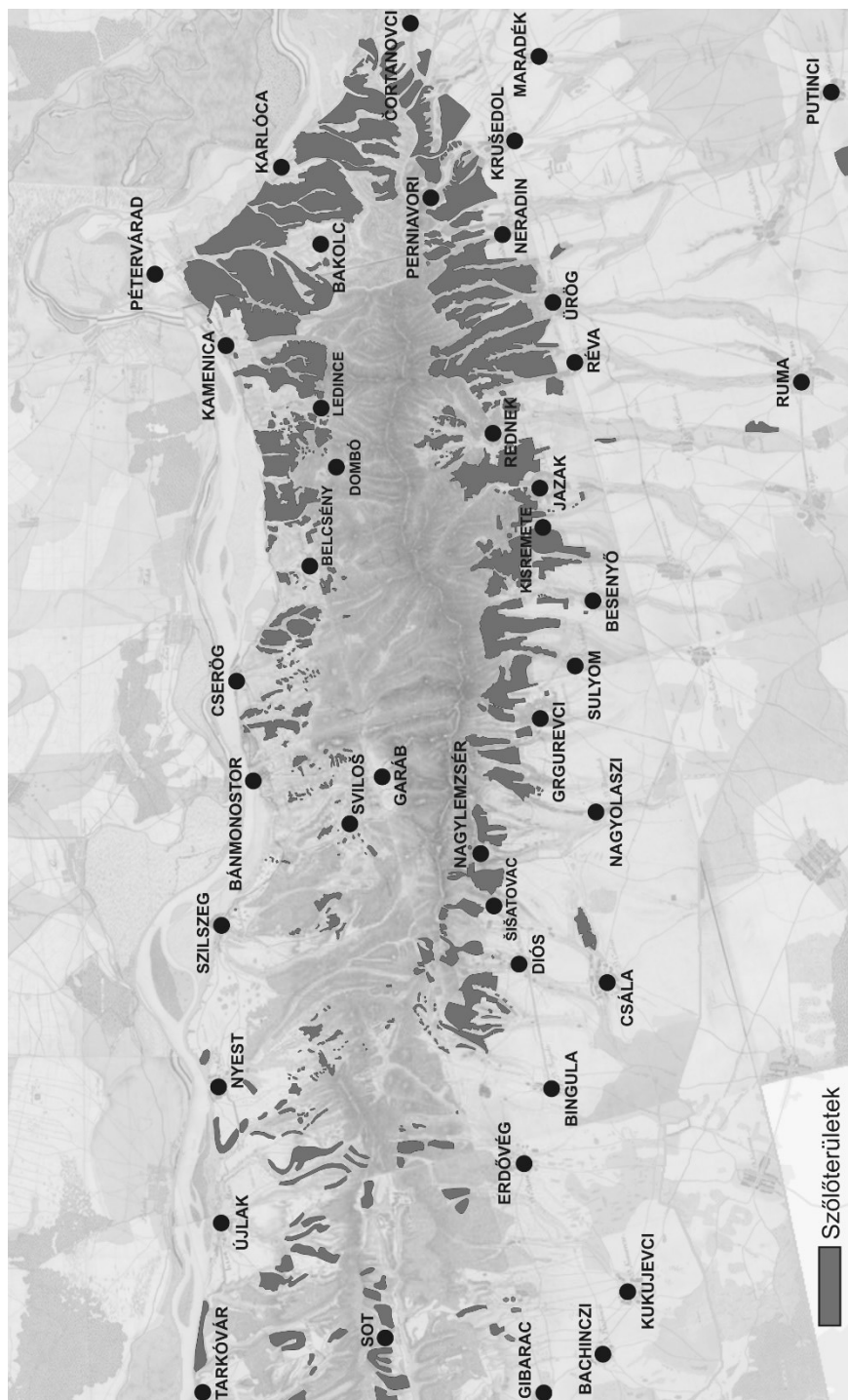
csapadék májusban és júniusban esik, a legszárazabb hónap pedig a szeptember és az október. A csapadék évi átlaga 600 milliméter, de a legmagasabb pontokon megközelíti a 800 millimétert. A keleti és nyugati térség vízben szegényebb az alacsonyabb tengerszint feletti magasság, valamint a némileg eltérő kőzetösszetétel és vegetáció hatására. Különösen a keleti lejtőkre jellemző a szárazság. Meghatározó azonban itt is az, hogy őszi (szeptemberi) esőt követően aszúsodni kezdenek a fürtök, betöppednek a szőlő bogycsokrok.

A csapadék mennyisége nagyban befolyásolja a Fruska Gora hidrográfiai jellemzőit. A hegységre sűrű és egyenletesen elrendeződött vízhálózat jellemző sok forrással. A Fruska Gora számtalan forrásának és patakjának köszönhetően vízben gazdag. A leghosszabb patakok az északi oldalon zúdulnak le mély medret erodálva maguknak. A Mangjeloš, Èikoš, Jarèina, Begej, Vuka patakok azonban mindössze 8–40 kilométer hosszúak, s általában meredek völgyoldalakkal mélyülnek a hegységbe (1. térkép). A hegység vízfolyásai a középkorban számos vízi- és fűrészmalom kinetikai energiáját biztosították, elősegítve a szőlő- és borgazdaság haszonfa igényének folyamatos ellátását.

III. A szerémségi történeti borvidék kiterjedése

Az első és sokáig egyetlen borvidék Tokaj-Hegyalja volt, melynek területét már 1637-ben hivatalosan és pontosan körülhatárolta egy királyi leirat (*Boros L. 1999*). A szerémségi borvidéken termelt szőlő területi kiterjedéséről a 18. század végéről vannak az első statisztikai adatok, mely szerint a szőlővel beültetett terület 166853 „motika” volt (1 motika vagy kapás = 273 négyszögöl), azaz 28 470 katasztrális hold, amelyen – közepes termésű évben három akós katasztrális holdankénti átlaggal számolva – az összes szőlőtermelés 256 440 akó tiszta bort eredményezett (*Schwartner M. 1798*). E leíró statisztikai elemzés nem adja meg a borvidék településeinek számát és térképi lehatárolását, azonban az első katonai térképfelmérés e régióra vonatkozó szelvényei segítségével rekonstruálni tudjuk a 18. század végi földhasználati struktúráját (1. térkép). Az egyes promontoriumok elhelyezkedése, területi kiterjedése jelzi a határhasználat differenciálódását, a szőlő földalapi részesedését, jelentőségét e borvidéki települések életében.

Az 1. térkép az első katonai térképfelmérés korabeli szelvényei alapján készült, amelyen a szőlőterületek elhelyezkedését és kiterjedését Szalánkemén és Vukovár között ábrázoltuk. Az egyes települések és külterületeik néhány tengerszint feletti magassági pontját az Arcanum interneten is elérhető Magyar Királyság (1869-1887) 1:25000 méretarányú térképlapjai alapján adtuk meg. Ez utóbbi adatok segítségével jól lokalizálhatóvá váltak a Tarcál-hegység minőségi szőlőtermő területei és azok magassági értékei (tszf. 150-300 m), s ugyanakkor jól elkülöníthetők a Duna menti peremlépcsőn (ármentes teraszon) elhelyezkedő síksági szőlőskertek is (1. térkép).

1. térkép. A szerémségi borvidék települései és szőlőtermő területei (1785)
 Forrás: az Első Katonai Felmérés térképszelvényei

Az első rendszeres áttekintést a történelmi Magyarország történeti borvidékeiről Schams Ferenc készítette 1833-ban. Tizennégy történeti borvidékbe sorolta a főbb szőlőtermő helyeket: 1. Tokaj és Zemplén megye; 2. Szerémség; 3. Arad megye (Ménési hegy); 4. Komárom megye (neszmélyi borok); 5. Pest megyei borok: a) budai b) szentendrei, c) Promontórium (Budafok), d) Ótétény és Kistétény, e) Pócsmegyer, f) Vecsés, g) Szada, h) Csömör; 5. A síksági borok; 6. Tolna megye (szekszárdi bor); 7. Baranya megye: a) Pécs, b) Villány; 8. Zala megye (Balaton melléki rész); 9. Veszprém megye (Somló hegy); 10. Heves megye (Eger és Visonta); 11. Ruszt és Sopron; 12. Vas megye; 13. Horvátország; 14. Bánát (Versec és Fehértemplom). A Tokaj után másodikként említett Szerémség borkivitele azonban 19. század elejére már megcsappant, s a 18. századi reorganizáció és jelentős fejlődés ellenére helyi jelentőségűvé vált e borvidék.

A 19. század közepén Fényes Elek országleírásából (1847) ismert a szerémségi borvidék lehatárolása (9 település) és komplex szőlő- és borgazdaságának rövid jellemzése:

„...az egész Szerémségben jó bor terem, de kiváltképp megkülönbözteti magát az, melly a Duna jobb partját kísérő Fruska Gora hegylánczon Illoktól Karloviczig természetik; név szerint: Illokon, Banoshtoron, Csereviczén, Beocsinban, Ledinczén, Kameniczen, Beschenován, Péterváradon és Karloviczon, melly utóbbinak neve alatt jön kereskedésbe a többi helységek bora is. Mindezen borok nagyobb részint vörösek; hanem egy idő óta a fejbőrnak még jobb ára lévén, a fejér szűrése nagy divatba jött. A leghíresebb fejbőrbor terem Rakovácson, mellynek egészen a cyprusi borhoz hasonló zamata van, s édessége is az lenne, ha a szőlők némi túlérétségi fokig szedetlenül hagyatnának. Aszúbort Szerémbe nem szokás készíteni, hanem az ürmösöknek több nemei divatoznak, mellyek közül az úgy nevezett karloviczi pezsgő ürmös (Tropf-Wermouth) különösen dicsértetik, s vele az országban, sőt Bécsben is nyereséges kereskedést űznek...” (Fényes E. 1847. pp. 55-56).

Európában elsőként Magyarországon készült el a szőlő- és borkultúra valamennyi fontosabb kérdését felölelő, egységes szőlészeti statisztika 1873-ban. A történelmi Magyarországon az összes szőlőterület ekkor 739677 katasztrális hold volt (*I. táblázat*), amely mintegy 912633 birtokos között oszlott meg (*Keleti K. 1875*). A történeti borvidékek első hivatalos beosztását Keleti Károly szőlészeti statisztikája alapján a Földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium készítette el 1880-ban, megjelölve a szőlőterületek nagyságát, az átlagos évi bortermés mennyiségét, valamint azt, hogy ebből mennyi a fehér és a vörös bor. Ez a beosztás kevésbé vette figyelembe a kialakult hagyományokat. A közigazgatási egységekhez (kerületek, megyék) igazodott és valamennyi bortermelő települést (5845) besorolt a harminchét történeti borvidék területébe. A szerémségi borvidék alatt ekkor csak Szerém vármegye és a pétervárad ezred

területét értették, egyértelműen elkülönítve ettől és külön borvidékként jellemezve a horvát-szlavón határörvidék gradiska-bróodi borvidékét (2. térkép).

2. térkép. A szerémségi borvidék és környezetének szőlőtermő területei (1875)

Forrás: részlet Keleti Károly Magyarország szőlőterülete c. térképéről

1. táblázat. A történelmi Magyarország és a Szerém szőlőterületei (1873)

Ország rész	terület (kat. hold)	bor (akó)	birtokosok (fő)	birtokos/ terület	községek
Magyar Királyság	584127	5307017	688836	0,85	4062
Erdély	38037	371222	90713	0,42	772
Fiume	726	2783	953	0,76	1
Horvát-Szlavónország	95832	1134660	100546	0,95	203
Horvát-szlavón határörvidék	20955	245411	31585	0,63	807
Összesen	739677	7061093	912633	0,81	5845
ebből: Szerém vármegye	20403	130984	18201	1,12	24
Pétervárad ezred	8409	118495	6253	1,19	49

Forrás: Keleti K. (1875) alapján saját szerkesztés

Keleti Károly 1873. évi statisztikai adatai szerint (1. táblázat) Szerém vármegye szőlőterülete 20403 kat. hold (Horvát-Szlavónország összes szőlőinek 25 %-a), az évi átlagos bor mennyisége 130984 akó (Keleti K. 1875), amelyhez mindenképpen hozzá számítandó még a Pétervárad ezred területén elhelyezkedő 8409 katasztrális holdnyi szőlőterület jelentős része is (2. térkép), ahol 118495 akó volt az 1861-72 közötti évek átlagos bormennyisége. A filoxeravész előtti állapotokat részletesen feltáró statisztikai kiadvány Függelékéből – sajnálatos módon – a Horvát-Szlavónországi megyék és a Határörvidék községsoros – a szőlőterület nagyságát és a terméseredményeket is feltüntető – adatok kimaradtak.

A Szerém megyei/végezredi szintű összesített, a művelésági megoszlást tartalmazó statisztikai adatai jelentek meg 1875-ben a Magyar Statisztikai Évkönyvben, amely mutatja e régió földalajából a szőlő részesedését is (2. táblázat). Az adatok ezúttal is 1600 négyszögöles katasztrális holdakban vannak megadva. Az 1. táblázat adataihoz képest a történelmi Magyarország szőlőterülete 35 ezer katasztrális holddal kevesebb, Szerém vármegye és a Pétervárad ezred területén elhelyezkedő szőlőterületek viszont növekedtek. A két adatsor alapján megállapíthatjuk, hogy a későbbi Szerém vármegye (amelynek területe 98%-ban lefedte a történelmi Szerémséget) területén mintegy 32 ezer katasztrális hold szőlő lehetett. Amennyiben elfogadjuk, hogy ennek 70%-át a Fruska Gora lejtőin művelték, akkor megállapíthatjuk, hogy a szerémségi történelmi borvidék területén a filoxeravész előtt, a szőlő területe elérhette a 20 ezer katasztrális holdat (2. táblázat).

2 táblázat. A történelmi Magyarország és a Szerémség művelésági megoszlása (1875)

Országrés	összterület	szántó	rét	szőlő	legelő	erdő	egyéb
Magyar Királyság	36798165	13798531	4481729	512012	5760718	9218862	3026313
Erdély	9733564	2454954	1761296	38973	1157034	3978839	342478
Fiume	3423	83	674	758	1276	448	184
Horvát-Szlavónország	4078656	1314777	427750	90457	351979	1555501	338192
Horvát-szlavón h.örvid.	3478130	853808	327189	22595	658833	966305	649400
Volt Magyar h.örvidék	1920008	538710	193474	38415	229130	487335	432944
Összesen	56011946	18960863	7192112	703210	8158970	16207290	4789511
ebből: Szerém vármegye	416996	206993	30706	22223	56422	68997	31655
Pétervárad ezred	547708	143187	77477	9509	69175	73657	174703

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv (1875) alapján saját szerkesztés

A fenti hiányosságot nem tudtuk pótolni a 10 évvel korábbi, azaz 1865-ben Budán kiadott: Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövendelme c. adatbázis segítségével sem, ugyanis a Szerémség részletes adatai innen is hiányoznak. Teljes művelésági megoszlást és ezen belül a szőlőterületek települések szerinti nagyságát csak az 1895. évi mezőgazdasági összeírásban találtuk meg – sajnos a filoxera utáni állapot rögzítette -, amely alapját képezte a szerémségi borvidék települési szintű lehatárolásának (3. táblázat). A táblázatban feltüntetett 43 település a Fruska Gora területén elhelyezkedő vagy annak lankáihoz kapcsolódó maximális (potenciális) szőlőtermelést érzékelteti, ezen belül a borvidék minőségi terméket előállító központjainak száma jóval alacsonyabb. A klasszikus szerémségi történelmi borvidék településeinek számát 15-20 közé tehetjük.

3. táblázat. A szerémségi borvidék településeinek népességszáma és szőlőterületei

Települések	Népességszám		A szőlő területe (kat. hold) 1895	
	1870	1900	termő (beültetett)	parlagon (kiirtott)
Vukovár mv.	8050	9707	503	14
Ruma mv.	7771	10366	8	9
Karlóca rtv.	4874	5639	97	12
Irig/Ürög mv.	4848	5189	19	15
Indija mv.	4186	6921	9	4
Ilok/Újlak mv.	3776	4374	303	990
Erdevik/Erdővég my.	3496	4613	302	110
Sid mv.	3377	4654	174	5
Pétervárad rtv.	3348	3817	115	109
Cerevic/Cserög	2776	3209	69	5
Grgurevci	2601	2956	3	13
Sarengrad/Tarkóvár mv.	2424	2573	374	20
Tovarnik/Tóvár mv.	2222	2386	133	22
Susek/Szilszeg	2127	2672	16	87
Jazak	2064	2086	4	-
Kamenica mv.	2016	2186	246	3
Nestin/Nyest	2011	2268	32	122
Ledince	1823	2131	77	-
Kukujevci	1763	2242	206	91
Divos/Diós	1748	2193	114	654
Brkasovo	1739	1882	445	261
Neradin	1619	1820	8	1
Mala Vasica	1564	2062	53	1254
Szotin	1551	1757	134	-
Vrdnik/Rednek	1546	2689	2	5
Lezimir/Nagylemszér	1492	1798	21	128
Veliki Radnicski	1442	2034	40	125
Calma/Csála	1371	1800	18	52
Maradik/Maradék	1364	2156	2	93
Bingula	1351	1671	8	-
Lovas	1277	1443	83	14
Bapska	1275	1501	117	56
Bukovac/Bakolc	1249	1264	5	-
Beocsin/Belcsény	1229	1902	3	-
Besenovo/Besenyő	1222	1541	11	8
Krusedol	1187	1527	13	284
Mangjelos/Nagyolaszi	1144	1416	17	18
Cakovci	896	924	119	5
Sot	888	1117	109	35
Gibarac	855	913	169	37
Opatovac	819	955	60	1
Ószalánkémén/Sóvár	810	887	-	-
Cortanovci	641	1073	8	11
Összesen	95832	118314	4249	4673

Forrás: Népszámlálások, ill. A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája

IV. A szerémségi történeti borvidék néhány sajátossága

Napjainkban egy-egy történeti borvidék jellemzője, hogy főbb tulajdonságaiban hasonló jellegű bort, ill. borokat állítanak elő, amit a nagyjából azonos talaj- és éghajlati viszonyok mellett egy-két jellemző szőlőfajta vezető szerepe biztosít. Ez korábban csak bizonyos tűrési határok között érvényesült, mivel a filoxéravész előtt a fajtaösszetétel a történeti borvidéken belül is igen változatos volt, ennek megfelelően az egyes szőlőhegyeken termelt borok minősége is erősen különbözött.

A szerémségi borvidék szőlőfajtái a földrajzi fekvésnek, a talajnak s az éghajlatnak megfelelően, gondosan meg voltak választva. A Szerémség a zamatos, édes fehér borok, a furmint borszőlő vidékeként vált híressé. Az 1873. évi felmérés szerint a fekete szőlők közül csak a kék nemes kadarka (skadárka vagy okruglicza, sőt skutaril is), a hegyes kadarka (spiczula) és a zelenika; a fehér szőlők közül a szlankamenka (magyarika), a sárga kadarka (sárga Bálint, fehér kadarka), a mirkovacska és a rusicza (verseczi piros) fajtákat termesztették. A vörös bort adó szőlőfajták közül a kadarka számított meghatározónak, amely a kedvező éghajlatnak köszönhetően rendszeresen aszúsodott is. A fehér fajták közül a szlankamenka tekinthető dominánsnak, ami sikerét elsősorban bőtermőségének és koraiságának köszönhetette. Bora édeskés zamattal bírt, ezért jelentős export alapját képezte, mivel az osztrák kereskedők savanykás nedűik házasításához is használták fel.

A fentiekben túlmenően számos szőlőfajtának származási helye a Szerémség, illetve a Szerémség közvetítésével jutottak el más borvidékeinkre. Ilyen például a furmint, a szerémi zöld, a bakator, az ezerjő, a kövidinka, a mézes fehér, a vadfekete, stb. Közismert, hogy innen terjedt el a kadarka, amely a törököktől átvett fajta, s már az 1440-es években jelen volt a szerémségi borvidéken (*Andrásfalvy B. 1957*). Ekkori feljegyzés számol be arról, hogy e fajtából a Tánchos dűlőben Főbor készült (*Buza J. 2003*). Vélhetően az akkor már régóta honos héjon áztatásos édes bor készítés volt a technológiai alapja a kadarka erjesztésekor is. Kevésbé ismert, hogy a Szerémségből terjedt el a sárgamuskotály (itt szagos fehér volt a neve) és a bouvier fajta is. Mindezek alapjaiban határozták meg a borok összetételét és íz világát. Az Osztrák-Magyar-Monarchia írásban és képekben 21. kötetének (Horvát-Szlovénország) szerzője szerint: "a hírneves szerémi nehéz borok: a karlóczai, a rakovaci salaksija, a jazaki teočinac, a beočini tančos, a šidi piština, s a többi nem kevésbé híres szerémségi fehér, vörös és siller borok ma – a filloxera pusztítása miatt – már a mondák körébe tartoznak". Keleti Károly (1875) kiemelte a száraz fehérbor, a féledes és édes fehérbor, a száraz vörösbor, az ürmös bor és a kadarka aszú regionális jelentőségét.

A leghíresebb bor Keleti Károly véleménye szerint, az iloki/újlaki vörös és a rakováci fehér bor volt, azonban egyre ismertebbé vált a szerémi ürmös (karlovi

néven), amelyet Karlócán és a szerémségi szerb kolostorokban (13 db) állítottak elő (Mód L.– Simon A. 2008). Mivel a péterváradi és a karlócai szőlődűlők és völgyek nagy része a Dunára nézett, így a magas páratartalom jó termésű években kedvezett az aszúsodásnak. Az ún. karlócai aszú egyik összetevőjét a szőlővesszőkre kötözték, ritka fürtű kadarka szolgáltatta, amit ősszel szellős padlásokon vagy az eresz alatt töplesztettek. Kora tavasszal a megaszúsodott bogyókra gyékényen szárított kadarkából sajtolt mustot vagy több éves vörös bort öntöttek (Mód L.– Simon A. 2008). Ez azonban idő- és munkaigényes volt, s mennyiségileg is (90-100 hektoliter) alárendelt szerepet játszott. Nagyon sajátosan alakult a szőlőből nyert fehér, vörös (Salaksija) és félvörös (siller) borok aránya a szerémségi régióban (3. táblázat). A külön szüretelt fehér és vörös szőlőkből – amelyeket a feldolgozás során nem bogyóztak le – készült borok helyett a siller dominált.

3. táblázat. A szerémségi borok megoszlása (1873)

Szerémség mikrorégiói	összes bor	fehér bor	vörös bor	félvörös bor
	akóban	százalékban		
Szerém vármegye	130984	7,9	19,6	72,5
Péterváradi ezred	118495	53,2	10,8	36,0
Összesen	249479	29,4	15,5	55,1

Forrás: Keleti K. (1875) alapján saját szerkesztés

A szerémségi szőlők művelésénél különösen a kadarka sajátos termesztése terjedt el. A lényege: karózás nélkül, a kadarka-tőkén – törpe fák módjára – mintegy másfél láb magasságú vesszőkön folyt a termelés. A tőke fejre volt metszve, s a vesszők karikába kerekítve. Az ültetvények sorosak, amelyek 2,5 láb távolságra voltak, karót nem használtak, kötözést is csak elvétve alkalmaztak (Keleti K. 1875).

Az alacsony tőkeművelés következtében a gazdák kiváló minőségű szőlőt szüreteltek és igen korán (szeptember elején) leszedhették a fürtöket. A taposás, ill. a fehér és vörös mustok összekeverésével készülő siller magas aránya ellenére a Szerémségben megérte szőlővel és borral foglalkozni, ezért a filoxéravész ellenére az 1910-es évekre a szőlő területi kiterjedése megközelítette a pusztítás előtti kiterjedését.

V. Összegzés

A Tarcal-hegység (Mons Almus, Fruska Gora) kedvező természeti adottságaira már a római korban is felfigyeltek, s amint a római császárok engedélyezték, elkezdték betelepíteni a hegység lankáit szőlővel. A középkori szőlőtermesztés e hagyományokon folytatódott, különösen a 13. századtól vált jelentőssé. Szerém a zamatos, édes fehér borok, a furmint borszőlő vidékeként

híresült el. A Szerémség ökológiai adottságai a góhér és furmint szőlőszemek esetében az aszúsodást is elősegíthették, amelynek eredményeként kiváló minőségű borokat készíthettek. A furmint a Szerémségbe a középkori francia-vallon vagy/és észak-olasz kapcsolatok révén kerülhetett.

A Szerémség török általi elpusztítása után a szőlőtermelők egy része Tokaj-Hegyaljára költözött. Amint Balassa Iván (1973) kutatásaiból ismert több helységnév, sőt szőlővel beültetett dűlőnév is jelzi a Szerémség és Tokaj-Hegyalja kapcsolatát. A törökök először 1392-ben törtek be a Szerémségbe, majd a nikápolyi csata után ez egyre gyakrabban megismétlődött, a szerémségi szőlő- és borkultúrára Nándorfehérvár eleste (1521) jelentette a végső csapást. E végvidékünk a pozsareváci békéig (1718) török uralom alatt maradt, az új szőlőfajták meghonosodása ellenére sem tudta visszaszerezni korábbi fényét és jelentőségét a 18. századtól napjainkig. Az 1830-as évektől a filoxeravészig (a szerémségi borvidéken először 1884-ben, a pétervárad szőlőtáblákban észlelték a betegség megjelenését) csak helyi jelentőségű borvidék maradt. A 20. század elejéig Szerém vármegye szőlőtermő területe 22.000 katasztrális holdig bővült, melynek kb. a felét adták a Fruska Gora lejtőin elhelyezkedő minőségi borvidék táblái, majd pedig következett a lassú hanyatlás, ami oda vezetett, hogy napjainkban kb. 1000 hektáron termelnek szőlőt.

Felhasznált irodalom

- ANDRÁSFALVY B. (1957): A vörös bor Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai. Néprajzi Értesítő, 1957.
- BALASSA I. (1973): A szőlőművelés és borkezelés változása a XVI–XVII. században Tokaj-Hegyalján. Agrártörténeti Szemle, 1973.
- BÁLINT S. (1973): Szeged és a Szerémség bora. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei V. Újvidék, pp. 67–72.
- BUZA J. (2003): A szerémségi borok török kori nyomai. Rubicon 2003/1-2. pp. 14–16.
- BELÉNYESY M. (1955): Szőlő- és gyümölcs-termelésünk a XIV. században. Néprajzi Értesítő, 37. évf. pp. 11–30.
- BÉL M. (1984): Magyarország népének élete 1730 táján. Bp. 1984.
- BOROS L. (1999): A Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza. Nyíregyháza, p. 304.
- CSOMA ZS. (2006): A szerémségi borvidék szerepe a Délvidék történeti földrajzában. In: KÓKAI S. szerk.: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, 2006.
- ÉGETŐ M. (1980): Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez. Ethnographia, 91. évf. pp. 53–78.
- FEYÉR P. (1981): A szőlő- és bortermelés Magyarországon 1848-ig. Akadémiai Kiadó. p. 386.
- FÉNYES E. (1847): Magyarország leírása I. köt. Pest. p. 207.
- FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Bp. p. 212.
- KELETI K. (1875): Magyarország szőlészeti statistikája 1860-1873. p. 402.
- MAJDÁN J. (2016): A szerémségi borvidék. Rubicon.2016/8. sz.

- MAURER O. (2017): A borvidék. (Internetes letöltés: 2017. szept. 01.)
- MÓD L.– SIMON A. (2008): A Kárpát-medence borvidékei a dualizmus időszakában. *Belvedere* 2008/XX. 5–6. pp. 34-61.
- SCHAMS F. (1832-33): Ungarns Weinbau in seinem ganzen Umfange...I-II. Pest. 1832-33.p. 632.
- SCHWARTNER M. (1798): Statistik des Königreichs Ungern, Pesth. 1798.
- A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. I. köt. 1895. p. 765.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 3. évfolyam. Budapest, 1875. p. 867.

ADATOK A MAGYARORSZÁGI SZESZIPAR TÖRTÉNETÉHEZ (1850–1910)

SZULOVSZKY JÁNOS

A contribution to the history of the Hungarian distilling industry (1850–1910)

This study aims at investigating the development of the Hungarian distilling industry based on employment statistics collected between 1850-1910. This study verifies the old proverb of researchers: „one source is not enough”. Only a comparison of different source-types and a critical approach can allow us to reconstruct a piece from the mozaic of the past. Though the contemporary statistics and almanachs may offer splendid data from different aspects depicting kaleidoscope-like pictures, none of them reflects the totality of the economic life. The so-called Jekelfalussy inventory from 1892 – enumerating the firms and artisans – seems to be incomplete, or was characterized by the selective usage of input data: in our maps based on this inventory, Torontál County seems to be insignificant, however we have knowledge from other sources that more than 3000 persons were involved in the distillation of spirits as a supplementary home-industry. Therefore the key moral of this study is that it is useful to involve other source types into investigations analyzing the regional distribution or territorial pattern of any industrial branch. Reports of corporations or guilds, official documents of county administration, contemporary descriptions, regional monographies, etc. can provide numerous data.

Keywords: distillation industry, employment/occupational statistics, inventory, source-critics

A kisebb királyi haszonvételek joga alapján 1848 előtt földesúri kiváltság volt az italmérés.¹ Ez nemcsak a szeszes italok árusítására való felhatalmazást jelentett, hanem egyúttal a pálinkafőzés kizárólagos jogát is. A forradalom és szabadságharc leverése után a bécsi udvar nemcsak érvényben hagyta azokat az intézkedéseket, amelyek a gazdaság tőkés fejlődéséhez szükségesek voltak (polgári tulajdon megteremtése, törvény előtti egyenlőség, közadózás, úrbéri viszonyok megszüntetése, jobbágyfelszabadítás), hanem voltaképpen még ki is teljesítette ezeket azzal, hogy Magyarországon is bevezette az osztrák büntető törvénykönyvet, megerősítve ezzel a polgári tulajdon biztonságát. A Habsburg-adminisztráció 1850. október 1-én előbb részlegesen, majd pedig 1851. július 1-ével maradéktalanul felszámolta közbülső vámvonalatokat. A birodalom gazdasági egysége-

¹ A tanulmány az MTA BTK Történettudományi Intézetében (1094 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.), az OTKA 111766 sz. kutatás keretében készült. Itt köszönöm meg dr. Demeter Gábor segítségét a térképek elkészítésében.

sítését szolgálta az is, hogy 1850. szeptember 29-én császári nyílt parancs elrendelte, hogy a korona-országokban fennálló gyakorlat szerint szedjék be Magyarországon is az égetett szeszes italok után a fogyasztási adót (*Potsa F.* 1897: 373-374).² Ez az intézkedés mindazok számára, akik nem foglalkoztak keresetszerűen pálinkafőzéssel és -kiméréssel, – az addigi hazai szokásoktól eltérően – engedélyezte, hogy az önmaguk által termelt anyagokból saját maguk számára és a velük egy kenyéren élő háznépük részére egy év alatt két akónál kevesebb pálinkát adómentesen főzhessenek (*Potsa F.* 1897: 374-375).³

Jóllehet, az 1830-as években a gőz alkalmazásával fellendült Magyarországon az égetett szeszes italok készítése, s a földbirtokosok nemcsak az északi megyékben, hanem az ország számos pontján sorra építették ekkoriban a „gőzműves pálinkaházakat” (*Fényes E.* 1847: I. 210-211.), erőteljesebb fejlődésnek a 19. század közepén indult hazai szeszipar (*Földes B.* 1885: 288.). Figyelemre méltó, hogy *Fényes Elek* az 1851-ben közreadott nevezetes munkájában csupán a kis sáros megyei faluról, Licsértről szólva tudósított „pálinka-főzés”-ről (*Fényes E.* 1851: III. k. 28.), s csak a Trencsén megyei Bellus (*Fényes E.* 1851: I. k. 113.: „több ser- és pálinka-főző ház”), és Szlopna (*Fényes* 1851: IV. k. 144.), a Bars megyei Nemes-Kosztolány (*Fényes E.* 1851: II. k. 252.), a borsodi Nagy-Bolyok (*Fényes E.* 1851: I. k. 152.: „van helyben 2 pálinka-főzőház”), a gömöri Putnok (*Fényes E.* 1851: III. k. 269.: „van pálinka és sörháza”), illetve a pozsony megyei mezőváros, Malaczká (*Fényes E.* 1851: III. k. 63.) kapcsán említette pálinkaházak meglétét. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy másutt egyáltalán ne lettek volna, hiszen például egyedül csak a gömöri szlovák faluról, Alsó-Szkalnokról jegyezte meg *Fényes*, miszerint „sertést sokat tartanak, s azt *pálinka moslékkal tartják*” (*Fényes E.* 1851: IV. k. 141.), holott a korban ez más felvidéki településeken is gyakorlat volt (vö. pl. Országgyűlési Tudósítások, 1833-1834. – 1833. aug. 6.). A Magyarország geographiai szótára kiemelte továbbá az Arad megyei Kerülős (*Fényes E.* 1851: II. k. 211.), illetve a borsodi Szent-Péter „pálinka-gyárat” (*Fényes E.* 1851: IV. k. 116.). A Szatmár megyei Nagykároly mezőváros kapcsán pedig azt is szükségesnek tartotta megörökíteni, hogy ott a „*szilva- és rozspálinka kereskedés nagy fontosságú*” (*Fényes E.* 1851: II. k. 182.). Témánk szempontjából érdemes még idézni *Fényes Elek*nek a vendek által lakott Vas megyei faluról, Szent-Benedekről tett következő megjegyzését: „híres e hely még mindszentnapi vásárjáról is. *Ekkor szabják meg az új bor, és szilva-pálinka árát az egész Vandaliára nézve: a mint ekkor itt kél, úgy jobbára tovább is megmarad*”

² Ezt kiegészítette az 1850. évi október hó 19-án kelt és a birodalmi és kormánylapban 1850. december 14-én (XLVI. tétel 436. sz.) kiadott pénzügyminiszteri rendelet, amely a szeszes italok után járó fogyasztási adó beszedése körül követendő intézkedéseket részletezte. Gyakorlatilag ez az utasítás képezte későbbi szeszadóval kapcsolatos törvényeknek az alapját. Minderről bővebben: *Potsa* 1897.

³ Az 1868. évi XVI. tc. lehetővé tette, hogy az adómentesen főzött pálinkát az eladott szeszmenynyiség után járó adóilleték befizetése fejében elárúsíthatták. *Potsa F.* 1897: 520.

(Fényes E. 1851: IV. k. 93.). A szeszadó-rendelet folyamánként készült statisztikai adatszolgáltatás szerint az 1851/52. évi termelési időszakban 6.299 ipari (17 hektoliteresnél nagyobb erjesztőkáddal dolgozó), és 86.839 kisebb szeszfőzde működött Magyarországon (Potsa F. 1897: 379).

A 19. század derekáig jelentős szesz-behozatalra szorultunk. Egyre többen ismerték fel azt, hogy ez az iparág mind az állattenyésztésre, mind pedig a mezőgazdaságra jótékony hatást gyakorolhat. „A szesz az ipar terén csaknem hason szerepet visz, mint a széksó, számtalan iparágnak felvirulása a szesznek fogyasztásától tételeztetvén fel, és mivel a szesziparnak termelényei külforgalmi mérlegünket még inkább cselekvővé tehetnék” – szögezte le *Konek Sándor* (1865: 336., vö. *Földes B.* 1885: 288.), ám olyan vélemény is megfogalmazódott, miszerint a „mértékfelett elharapódzott pálinkafőzés” sok helyen a szőlőművelést pusztulással fenyegeti. Fényes Elek éppen ezért azt hangoztatta, hogy csak a természetlen vidékeken kellene megengedni, hogy gabonából és burgonyából égessenek szeszt, s a gazdag búza- és bortermő területek számára elő kellene írni, hogy ott kizárólag gyümölcsből főzhetnek alkoholpárlatot (Fényes E. 1847: I. 210–211.).

1859-ben a hat kerületre osztott Magyarországon, valamint az az idő tájt tőle külön kezelt Erdélyben összesen 3975 iparszerű, s csaknem 56 ezer mellékfoglalkozásként működő pálinka- és szeszfőzdet írtak össze. Figyelemre méltó, hogy miközben a temesvári kerületben lévő 26 szeszipari vállalat az országos összesnek csak 0,6 százalékát tette ki, addig a mellékkereset gyanánt szeszfőzéssel foglalkozóknak több mint az egynegyede e térségben élt (1. táblázat).

1. táblázat Pálinka- és szeszfőzdek Magyarországon 1859-ben

	Iparvállalat		Mellékfoglalkozás		Összesen	
	absz. sz.	(%)	absz. sz.	(%)	absz. sz.	(%)
Budai kerület	338	8,5	5.482	9,8	5.820	9,7
Pozsonyi ker.	1.127	28,4	4.768	8,5	5.895	9,9
Soproni kerület	555	14,0	9.268	16,6	9.823	16,4
Kassai kerület	641	16,1	695	1,3	1.336	2,2
Nagyvárad ker.	354	8,9	6.830	12,2	7.184	12,0
Temesvári ker.	26	0,6	16.780	30,0	16.806	28,1
Magyarország (Erdély nélkül)	3.041	76,5	43.823	78,4	46.864	78,3
Erdély	934	23,5	12.075	21,6	13.009	21,7
Összesen	3.975	100,0	55.898	100,0	59.873	100,0

Forrás: *Hunfalvy 1863. 17. adatai alapján*

Az 1860-as évek elején azonban egy ideig pangás és hanyatlás következett be a szeszipar terén – nemcsak Magyarországon (*Hunfalvy J.* 1863: 6.), hanem szerte

az egész osztrák birodalomban (Konek S. 1865: 337.). A kortársak részben az 1862. évi szesztörvényben,⁴ részben – a statisztikailag kimutatott – fogyasztás csökkenésében jelölték meg ennek az okát. Amint Hunfalvy János 1867-ben írja, az adó bevezetése miatt „különösen a mezei gazdák azon kis szeszfőzései fogytak, melyek mint mellékes foglalkozások állottak vala fenn. Újabb időben az iparszerű szeszégetések és szeszgyárak száma is csökkent” (Hunfalvy J. 1867: 65.). Azonban már korábban, a szesztörvény előtt megindult a szeszfőzdék számának az apadása. 1861-ben a két évvel korábbihoz képest 15 százalékkal, csaknem 600 iparszerű vállalkozással volt kevesebb, a mellékfoglalkozásként szeszfőzéssel foglalkozók száma pedig több, mint egyötödével, csaknem 11.700-zal csökkent (vö. 2. táblázat) (Konek S. 1865: 338.). 1863-ban Magyarországon összesen 38, együttesen 297 lóerő teljesítményt nyújtó gőzgépet alkalmaztak a szeszégetésnél. Ekkoriban nagyobb mértékű szeszgyártás csak ott folyt, ahol – mint a pusztákon – marhahízalással volt társulva, vagy ahol (mint Temesvárott és Pest-Budán) az élesztőkészítéssel állt összefüggésben. Az utóbbi helyen ez idő tájt 10 nagyobb szesz-, likőr- és ecetgyár mellett 123 iparos „hol pálinka és egyéb szesz folyadékot égetésével, hol csak ecetkészítéssel iparszerűleg foglalkodik” (Konek S. 1865: 339.).

2. táblázat Pálinka- és szeszfőzdék Magyarországon 1861-ben

	Gyár	Iparvállalat	Mellékfoglalkozás	Összesen:
Magyarország (Erdély nélkül)	202	2333	33.329	35.864
Erdély	28	830	10.874	11.732
Együtt:	230	3163	44.203	47.596

Forrás: Konek S. 1865: 338.

A szeszipar az 1866 február 1-én bevezetett átalányrendszer (Pauschalirungs-System) folytán kezdett újra gyarapodni. Ezt a kiegyezés után a felelős magyar kormány is fenntartotta (Keleti K. 1871: 195.). 1869-ben 1030 nagyobb és 67.183 kisebb szeszfőzde működött Magyarországon. Az utóbbiak túlnyomó többsége (65.610) mezőgazdasági, a többi tisztán ipari, illetve gyári üzlet volt. Ahogy Keleti Károly megjegyezte, „az összes szesztermelés még most sem nyugszik teljesen egészséges alapon”, s ez „a nagyobb, műipari berendezéssel ellátott szeszgyárak apadásából látszik. Mert bármily örvendetes a mezőgazdaság érdekében a kisebb szeszgyárak szaporodása, amazok csökkenése sem örvendetes tény. Ugyanis még 1867-ben 1065 létezett, mely 1869-ben már 1030-ra apadt, vagyis 35-tel csökkent” (Keleti K. 1871: 197.).

⁴ Az 1862. július 9-én kelt törvény a szesztartalom mértékében szabta meg a fizetendő adót: minden fok szesz után 7,2 krajcárt kellett fizetni, amihez 1866. február 1-étől még szeszfokonként további 5 krajcárt szedtek be. Hunfalvy 1867: 65.

Egy másik munkájában arról számolt be Keleti, hogy azok a szeszégetők, akik azt gyári jelleggel üzik, illetve a nagyobb földbirtokosok egy része, akik trágyszerés végett marhát hizlalnak, és „e szerint a szeszt gazdaságuk mellett gyárisan *berendezett* üzletben égetik, már tökéletes, a mai viszonyokhoz mért újabb és javított kazánokkal és erjesztési gépekkel bírnak; s ezeknek üzlete mindenképp okszerűnek nevezhető. A kisebb birtokosok azonban, az ugynevezett *paraszt égetők* nagy része tökéletlen, időt és adót vesztegető beruházásokkal bírnak csupán, és igen gyakran található oly primitív berendezéseket, melyek még 50 év előtt keletkeztek, mikor semmiféle adórendszer sem létezett és olcsó fűtési anyagokkal és munka erővel rendelkezettek” (Keleti K. 1873: 278.). Keleti Károly a továbbiakban rámutatott arra, hogy ez az iparág csak ott éri el a legjobb eredményeket, ahol rendszeren áttekinthető statisztikai feljegyzéseket vezetnek a termelési tényezőkről („minők a fok és idő mérséke, erjedés, és elerjedés menete, továbbá az ez által mutakozó különféle jelenetek”), az adórendszer változásairól, s a fontosabb gazdasági körülményekről (pl. a gyártmányok eredeti árai stb.). Ugyanis „ezen rendszeres átlagos feljegyzések képezik minden nagyobb iparnál, vagy gyárnál a fokméretet (Regulative) és csakis oly iparos és gyáros bírt üzletére minden időben és minden viszonyok közt *teljes hatalommal*. Ezen hiányt általában érezzük hazai iparos vállalatainknál, de főképp a gyakran könnyelműen vezetett, úgy nevezett *társulati* vállalatoknál tapasztaljuk ezt” – hangoztatta (Keleti 1873: 279.).

A Keleti által 1873-ban közreadott Honismertető szerint akkoriban 971 nagyobb, gyári szeszőzde működött. Ezek a következő alapanyagokkal dolgoztak:⁵

	nyers répa	5	szeszőzde
lisztartalmú anyag, és pedig:			
	tengeri	314	”
	más gabona	68	”
	burgonya	440	”
	burgonya és gabona	138	”
	cukorüledék	6	”

Mint Keleti írja: „ezen kívül 3.166 község 136.266 fél *adómentesen* is termel szeszt, még pedig:

	505.140	akó	lisztes anyagból
	3.392	”	magvas gyümölcsből
	72.322	”	csontáros ”
	471.879	”	törkölyből
	57.327	”	borseprőből
	4.086	”	vegyes anyagból
Összesen	1.114.146	akóból,	

melyből összesen 113.272 akó termelvény nyeretett”.⁶

⁵ Ezek az adatok Magyarországra (Erdéllyel együtt) és Horvátországra vonatkoznak, a katonai határőrvidék adatai nélkül. Keleti 1873: 281.

⁶ Ahogy az előzőek, úgy ezek az adatok is Magyarországra (Erdéllyel együtt) és Horvátországra vonatkoznak, s nem tartalmazzák a katonai határőrvidék adatait. Keleti 1873: 282.

Ezekből az adatokból az is kiviláglik, hogy a szesziparon belül a pálinkafőzés, a gyümölcsalapú lepárlás terén a hagyományos kisüsti főzés volt a jellemző és meghatározó.

„Hazánk szesztermelése (...) egy igen fejlett iparágat képez” – állapította meg 1884-ben *Szolcsányi Hugó*. Ez idő tájt, 1881-ben 666 nagyobb, valamint 82.510 mezőgazdasági üstfőzde működött a Magyar Korona országaiban. Egy esztendő múltán a nagyobb üzeme száma 48-cal apadt, viszont több mint 9.000-rel gyarapodott a kisebb főzdek száma. Portékájukat elsősorban kelet felé szállították, kiváló híre volt a szlavóniai szilvapálinkának. 1881/82-ben mintegy 64,6 millió hektoliter, 1882/83-ban pedig már csaknem 68,6 millió hektoliter szeszt állítottak elő a Magyar Birodalomban (*Szolcsányi H.* 1884: 330., vö. *Földes B.* 1885: 288.).

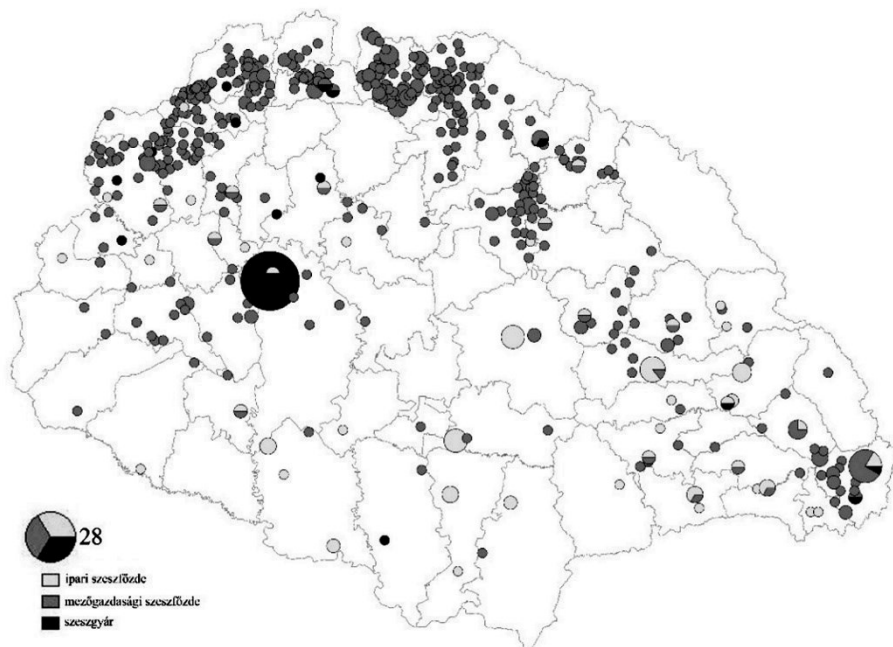
A *Párniczky Ede* által közreadott *Magyarország gazdasági statisztikai kézikönyve* jóvoltából az 1880-as első felére vonatkozóan ismerjük a Horvát-Szlavónország nélkül, a szűkebben vett magyarországi adatokat is. E szerint 1884-ben 611 „műszerű” és 60.205 „közönséges vagyis gazdasági” szeszfőzdet írtak össze. Az összesen 60.816 szeszfőzdeből 59.497 működött ténylegesen, s ezek együttesen 73.716.285 hektoliter szeszfokot termeltek, mely után 8.108.791 forint fogyasztási adót vetettek ki. Ezekon kívül 2.224 községben 53.274 fél összesen 953.169 hektoliter szeszfokot termelt adómentesen. Ha a fogyasztási adót meg kellett volna nekik is fizetniük, az 104.849 forintot tett volna ki (*Párniczky E.* 1877: 84.).

A szembetűnő fejlődés dacára a kortárs statisztikus, Földes Béla 1880-as évek szeszipara terén három fő hiányosságot észlelt: 1.) a szakértelem hiánya, 2.) a nagy gyárak teljes elkülönítése a mezőgazdasági üzemtől és a kis mezőgazdasági szeszgyárak számának apadása, 3.) a külföldi piacok meghódításának a nehézsége (*Földes* 1885: 288.).

A magyarországi és – például – az ausztriai szeszipar között lényeges különbség volt a tekintetben, hogy míg ott leginkább a répa és a krumpli szolgált alapanyagul, addig hazánkban a szeszfőzés főként gabonából történt, s emiatt ez időigényesebb folyamat volt (*Földes B.* 1885: 288.).

Sajátos ellentmondás: noha a 19–20. század fordulójára egyre finomabbá váltak a statisztikai adatfelvételek, s a korabeli népszámlálási kötetekből egyre árnyaltabb kép nyerhető a társadalmi-gazdasági viszonyokról, e tekintetben kukkfiókanak mutatkozik a szeszipar, holott a minden szempontból vezető malomipar, illetve a cukoripar mellett a szeszgyártás is jelentős szerepet játszott a korszak gazdasági életében. A censusok foglalkozás-statisztikai kötetei nem tükrözik a szeszfőzés kiterjedtségét, az iparszerűen és nagy mennyiséget előállító üzemek szintje alatt az alkalomszerű, „kisüsti” pálinkafőzők sokaságát. Az 1890. évi adatok közreadása során a Statisztikai Hivatal még csak a törvényhatóságok szintjéig ment le, 1900-ban viszont már a települések szintjén közölték a szeszgyártásban dolgozók számát. Szerencsére az 1890. évi népszámlálási kötet anyagát kiegészíthetjük a *Jekelfalussy József* által publikált iparos és kereskedő címtár

adataival (*Jekelfalussy J.* 1892). Ez szakmánkénti bontásban sorolta fel, hogy mely településen működött az adott iparnak műhelye, illetve üze­me. Így 1892-ben 456 településen összesen 610 szeszipari üzemről tudunk. Ebből 481-et a mezőgazdasági szesz­főz­dék, 76-ot az ipari szesz­főz­dék és 53-at a szeszgyárak között sorolt fel a címtár (*1. térkép*). Mezőgazdasági szesz­főz­déknek azok minősültek, amelyek a szesztermeléshez szükséges anyagokat legnagyobb részben a mezőgazdaság terményeiből nyerték, s a szesztermelés során keletkező moslékot takarmány gyanánt használták fel (ezen ismérvről bővebben: *Potsa F.* 1897: 530).

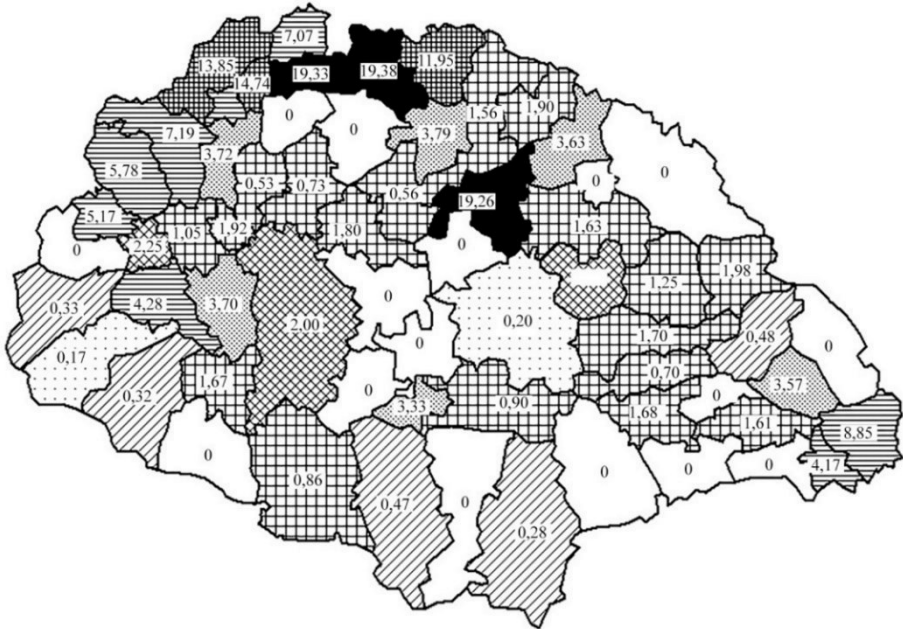
*1. térkép: A szeszipar Magyarországon 1892-ben
(Jekelfalussy 1892 adatai alapján)*

Az ország szesziparának egyértelműen Budapest volt a központja. Az 53 szeszgyárból 38 (az összes 71,7%-a) itt működött. Az 1890-es népszámlálás során 5170-en főt írtak össze a szeszgyártás terén, ebből 886 (17,1%) dolgozott a fővárosban. A 20-nál több segédet foglalkoztató negyven nagyipari vállalatból tíz budapesti volt, s az összes segédnek (2680 fő) csaknem egyharmada (848, vagyis 31,6%) talált e cégeknél megélhetést. Am nem csupán a szesziparban foglalkoztatottak létszám miatt emelkedett ki Budapest. Más forrásokból ismeretes, hogy mind a termelés mennyisége, mind pedig a technikai színvonal, s – ezektől korántsem függetlenül – nem utolsó sorban a fizetett évi adó tekintetében is kimagaslott öt-tíz fővárosi vállalat (*Potsa F.* 1897: 528).

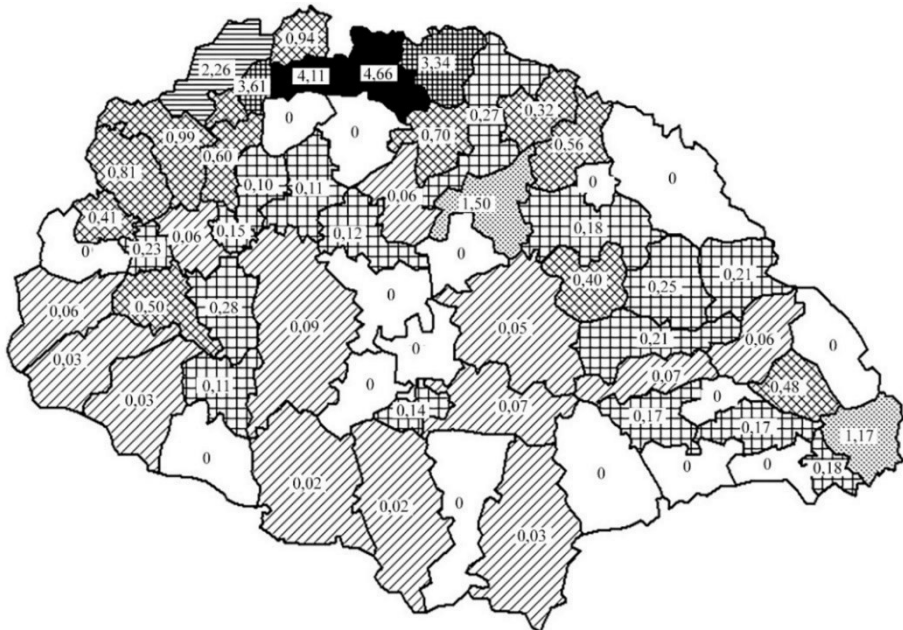
Ipari szeszfőzdék falvakban csak ritkán fordultak elő. A *Jekelfalussy*-féle cím-tár szerint miközben Erdély 8, Dunántúl és Felvidék 3-3 és az Alföld egy településén üzemelt egy-egy; addig 33 városban összesen 61 ipari szeszfőzde volt, vagyis e városokat rendszerint nemcsak egy, hanem több ilyen üzem jellemezte.

1892-ben az ország mintegy 12 és fél ezer települése közül 418 helyen működött mezőgazdasági szeszfőzde. Nyilvánvaló okokból ebből csupán 31 volt városi jellegű település. Figyelemre méltó, hogy ezek zöme, hozzávetőleg 72 %-a a Felvidéken létesült, az Alföld és a Dunántúl kb. 10-10%-kal részesült, míg Erdélyben csupán a további mintegy 6% talált megélhetési terepre.

A mezőgazdasági szeszfőzdékkal rendelkező települések megyei arányát tekintve markánsan kiemelkedik a Felvidék északi, észak-nyugati sávja, Sáróstól, Abaújtól egészen Pozsony megyéig. Itt a szomszédos Moson és Győr megyék révén érintkezik egy másik jellemző térséggel, amelyhez az említetteken kívül Veszprém, Fejér és Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye tartozik. Észak-keleten Ung, Szabolcs és Szilágy megye, valamint Erdélyben Háromszék és Udvarhely, illetve az Alföldről még Csanád megye sorolandó a legjobban ellátott felső harmad közé (*2. térkép*). A tízezer lakosra jutó mezőgazdasági szeszfőzdek száma Liptó, Szepes és Szabolcs jelenti az élbolyt, nem sokkal marad le tőlük Turóc, Trencsén és Sáros megye. A többihez képest kiemelkedik még: Háromszék, Nyitra, Árva, Pozsony, Abaúj és Bars (*3. térkép*). Tizenhat megyében viszont egyáltalán nem volt jelen ez az ipar. A Dunántúlon Baranyából és Sopron, Az Alföldön Békés, Csongrád, Hajdú, Jász-Nagykun-Szolnok és Temes, a Felvidéken Gömör-Kishont, Ugocsa és Zólyom, Erdélyben Csík, Fogaras, Hunyad, Kis-Küküllő és Szeben megyékben teljesen hiányzott.

2. térkép. A mezőgazdasági szeszfőzdekkel rendelkező települések megyei áránya 1892-ben

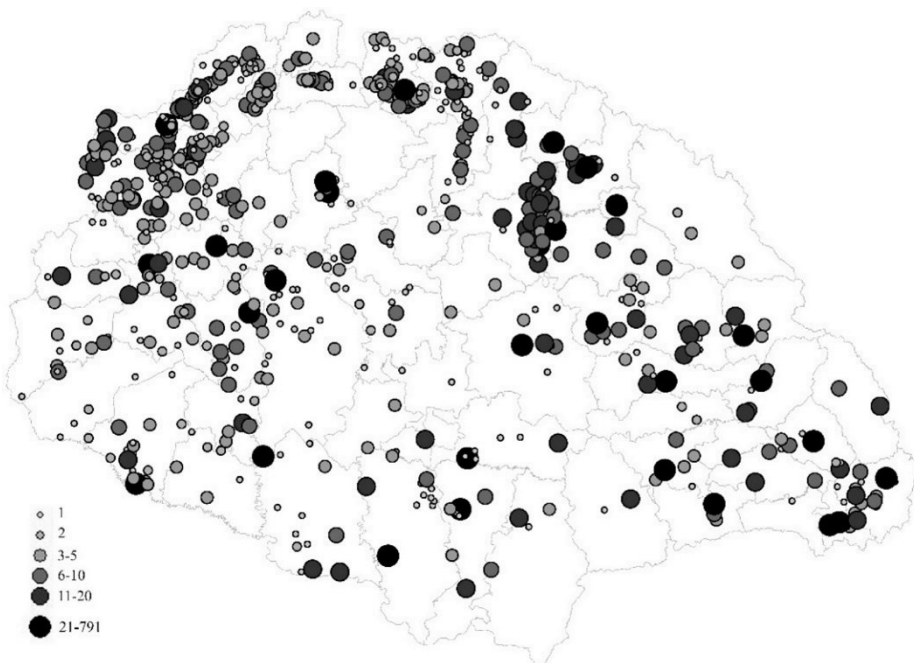
3. térkép. Tízezer lakosra jutó mezőgazdasági szeszfőzdek száma 1892-ben

Figyelemre méltó, hogy míg 1892-ben 10 megyében egyetlen egy mezőgazdasági szeszfőzde sem volt (Árva, Máramaros, Ugocsa, Zólyom; Békés Hajdú Temes; Hunyad, Kis-Küküllő; Baranya), s húsz megyében pusztán csak egy-egy akadt mutatóba (Borsod, Hont; Bács-Bodrog, Bihar, Csanád, Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok, Torontál; Brassó, Csík, Fogaras, Krassó-Szörény, Maros-Torda, Szeben, Torda-Aranyos; Esztergom, Komárom, Somogy, Sopron, Zala), addig 1900-ban már csupán három olyan megye akadt (Gömör-Kishont, Zólyom és Kis-Küküllő) ahol nem épült még mezőgazdasági szeszfőzde sem (4. térkép), 1910-ben viszont már minden megyében megvetette a lábát a szeszipar (5. térkép). Ez nem annyira a foglalkoztatottak, mint inkább az üzemek számában nyilvánult meg (3. táblázat). E növekedésben nagy szerepe volt az 1881. évi ipart támogató törvénynek, amelynek 1906 végéig 1389 gyár lett a kedvezményezettje – s ezeknek a 44 %-a mezőgazdasági szeszgyár volt (Halkovics L. 572-573). A tíz évvel korábbi állapothoz képest a növekedés különösen a Felföld északnyugati sávjában, illetve Szepes–Sáros–Abaúj-Torna–Zemplén térségében, valamint Háromszék és Brassó megyékben volt számottevő (6. térkép). Mindezzel együtt e növekedés dacára sem érte el az iparszerűen működő szeszfőzde üzemek az 1850-es, 1860-as évek szintjét, amikor 3-4 ezerre rúgott ezek száma – bár nyilvánvalóan a technológiát tekintve zömében meghaladták azok nívóját.

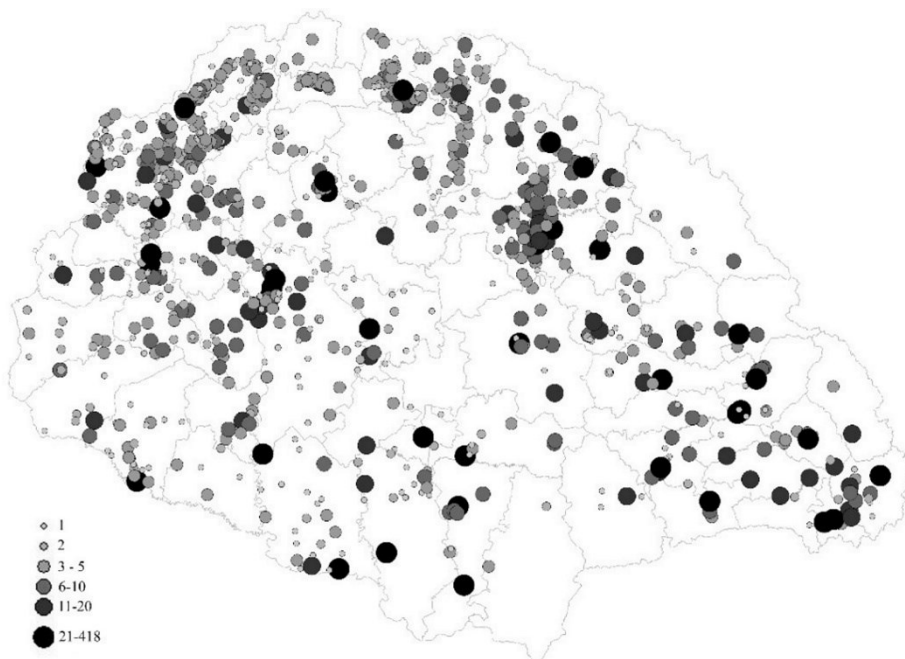
3. táblázat A szesziparral ellátott települések és a szesziparban dolgozók száma (1890–1910)

	1890/1892	1900	1910
Szesziparral rendelkező települések száma	456	681	874
Szesziparban dolgozók száma	5170	5849	5998

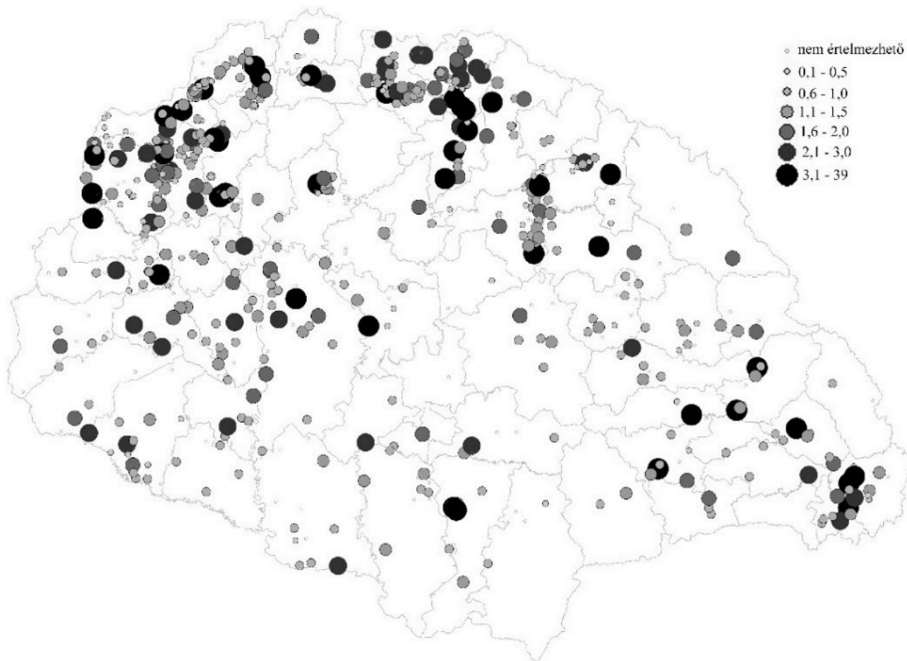
Forrás: *Jekelfalussy 1892; Magyar Statisztikai Közlemények Új folyam II. kötet: A Magyar Korona országaiban 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. II. rész. A népesség foglalkozása. Budapest, 1893.; Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 2. kötet: A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása községenként. Budapest, 1904.; Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 48. kötet: A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Budapest, 1913.*

4. térkép: A szeszipari üzemekben dolgozók száma 1900-ban

5. térkép: A szeszipari üzemekben dolgozók száma 1910-ben

6. térkép: A szeszipari üzemekben dolgozók számának növekedése 1910-ben 1900-hoz képest

A népszámlálási kötetek foglalkozás-statisztikai adatai alapján készült szeszipari térképek azonban megtévesztőek, ha legalább képzeletben nem illesztjük hozzá más olvasmányélményeink alapján azokat a térségeket, ahol hagyományosan jelentősek voltak az ún. *paraszt égetők*.

Ehhez a korabeli útirajzok, néprajzi és közgazdasági leírások mellett igen hasznos adatokkal szolgálnak a *kereskedelmi és iparkamarák jelentései*, amelyek rendszerint nyomtatásban is napvilágot láttak. Ezek erényét, értékét az adja, hogy a kamarai apparátus a gazdasági élet sűrűjében élve, mondhatni testközelből szerzte információit. Az éves jelentések azon túlmenően, hogy átfogó képet adtak a kamarai kerület elmúlt esztendejéről, időnként részletesebben is bemutattak egy-egy iparágat. A temesvári iparkamara 1879-1881. évi jelentése például behatóan ismertette a kerület népiparként üzött pálinkafőzését.⁷

Temes megyében 59 községben 1170, Torontál megyében 75 községben 924, Krassó-Szörény megyében pedig 96 községben 2350 pálinkafőző üstben állítottak elő pálinkát, s ezeken kívül néhány nagyobb mezőgazdasági szeszfőzde is működött. A kamarai jelentés szerint bár a pálinka „jó termésű éveken többnyire

⁷ A térség pálinkafőzéséről további kamarai információkat közöl: Szulovszky 2014:

szilvából és szőlő törkölyből főzetik nagyobb mérvben; annak mennyisége gyengébb években is jelentékenynek mondható”. Az 1880-as években 57 olyan település volt a kamara három megyéje területén, ahol évente legalább 100 hl pálinkát főztek (4. táblázat).⁸ A pálinka többnyire 10-16 fokos volt, azonban egyes községekben (pl. Zsittinyben) 20 fokot is meghaladta. Az ára a minőség szerint nagyon különböző volt.⁹

4. táblázat: Évenként 100 hektoliter, vagy annál több pálinkát főző községek 1880 körül a Temesvári Kereskedelmi és Iparkamara kerületében

	Krassó-Szörény megye	Temes megye	Torontál megye
1.	Agadics (200 hl)	Bresztovác (100 hl)	Albrechtsflor (500 hl)
2.	Bulza (250 hl)	Bukovec (100 hl)	Bánlak (100 hl)
3.	Czerova (240 hl)	Buzád (300 hl)	Kistorak (100 hl)
4.	Csudanovec (280 hl)	Giroda (100 hl)	Nagytorak (300 hl)
5.	Delinyest (600 hl)	Hidegkút (700 hl)	Szerbcernya (500 hl)
6.	Derest (160 hl)	Hodos (200 hl)	Szerbecsanád (120 hl)
7.	Dubest (100 hl)	Kékes (200 hl)	Szerbelemér (150 hl)
8.	Forazest (200 hl)	Kisdia*** (200 hl)	Szerbnagyszentmiklós (300 hl)
9.	Furlug (200 hl)	Kövesd (200 hl)	Szóka (140 hl)
10.	Gross (100 hl)	Kralovec (150 hl)	Torda (200 hl)
11.	Illadia (1000 hl)	Kustély (280 hl)	
12.	Kallina (300 hl)	Petrovoszello (120 hl)	
13.	Kaprióra (5-600 hl)	Remete (100 hl)	
14.	Kistikván (700 hl)	Székas (200 hl)	
15.	Kölnik (200 hl)	Traunau (100 hl)	
16.	Krassova*	Versec (1834 hl)	
17.	Mercsina (200 hl)	Vizma (200 hl)	
18.	Nagytikván (500 hl)		
19.	Naidas (200 hl)		
20.	Nermet*		
21.	Ohabamutnik (300 hl)**		
22.	Poganest (100 hl)		
23.	Pozsoga (100 hl)		
24.	Prebul (900-1000 hl)		

⁸ Temesvári KIK jel.1879-1881. 216.

⁹ Temesvári KIK jel.1879-1881. 217.

25.	Szkeus (250 hl)		
26.	Székas (200 hl)		
27.	Valeadény (350 hl)		
28.	Vrány (250 hl)		
29.	Zorrlenc (2-3000 hl)		
30.	Zsittiny (200 hl)		

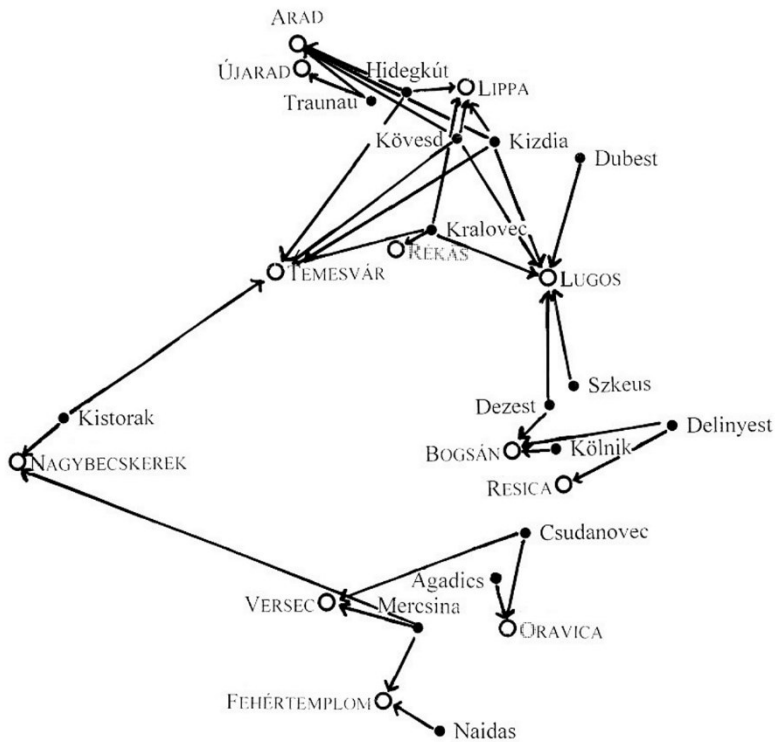
* *A kamarai jelentés nem adja meg a főzött pálinka mennyiségét, csupán a következők írja: „a pálinka szintén nagy mérvben üzetik és egyik fő jövedelmi forrást képez”*

** *Ebből egy Pistorius-féle 14 hl űrtartalmú pálinkakazán 200 hl-t állít elő*

*** *Kisgye, korábban Kizdia, Gisdia néven is. Ez utóbbi név alatt Vályi András már 1799-ben arról írt, hogy „pálinka főzéssel kereskednek” (Vályi 1799. 40-41.).*

Forrás: A Temesvári Kereskedelmi és Iparkamara jelentése a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi magyar királyi miniszter úr Ó Nagyméltóságához a kamarai kerület gazdasági, kereskedelmi, ipari és forgalmi viszonyairól az 1879-1881. években. Temesvár, 1883. 216. adatai alapján

E roppant mennyiséget részben saját szükségletre, nagyobb részt pedig kereskedelmi célokra főzték. Az értékesítés többnyire a termelés helyén vagy a környékén történik, de voltak – főként Krassó-Szörényben –, ahonnan egészen messzire is elszállították a párlatot: Agadicsról Oravicára, Csudanovecről (Csudafalva) Versecre és Oravicára, Delinyestről (Delényes): Bogsánba és Resicára, Dezestről (Dezese, Dezesye): Bogsánba és Lugosra, Kölnikről (Kölnök) Bogsánba, Mercsináról (Mérczina, Mercsény) Fehértemplomra, Versecre és Nagybecskerekre, Szkeusról (Szkejus, Bojtorjános) és Dubestről (Dubesty, Dobosd) Lugosra, Najdásról (Néranádas) Fehértemplomra és környékére, Kistorakról (Kistorák, Kistárnok) Temesvárra és Nagybecskerekre, Kisgyéről és Kövesdről Lippára, Lugosra, Temesvárra és Aradra, Traunauból (Cseralja) Ó- és Újaradra szokták eladni az előállított pálinkát. E településeket zömében románok lakták. Hozzájuk hasonlóan részt vett a pálinka-üzletben a szerb lakosú Temeskirályfalva, s a túlnyomórészt németajkú Temeshidegkút népe is. Az előbbieket Temesvárra, Lugosra, Lippára, Rékasra (kb. 100 hl.-t), az utóbbiak pedig főként Temesvárra, Aradra és Lippára juttatták el folyékony portékájukat (*7. térkép*). A felsorolásból látható, hogy a pálinka – túlnyomórészt szilvórium – felvevő piaca jó részt a térség jelentős bányász, illetve ipari népességgel rendelkező települései voltak.

7. térkép: A nagyobb pálinkafőző települések és felvevőpiacuk a Bánságban, 1884.

* * *

E dolgozat is megerősíti a régi kutatói igazságot: egy forrás az nem igazán forrás. Csak más kútfőkkel, forrástípusokkal összevetve, és kellő forráskritikával rekonstruálhatjuk megnyugtatóan a múlt egyes mozzanatainak a tablóját. Noha a korabeli statisztikák és címtárak adatai alapján sokrétű kép tárul(hat) fel az egykori hétköznapokról, azonban bármennyire is értékes információkat nyújtanak, természetesen nem ad(hat)ják meg kor gazdasági életének a teljes panorámáját. Mi sem mutatja ezt jobban, mint az, hogy a Jekelfalussy-féle, reprezentatív mintavételű iparos címtár alapján készült szeszfőzéssel kapcsolatos térképeinken teljesen jelentéktelennek tűnik Torontál megye, holott akkoriban a szeszfőzést *népiparként* háromezren üzték azon a tájon.¹⁰ Éppen ezért fontos más típusú, elbeszélő források bevonása is. Így a kamarai jelentések vagy akár az alispáni és más hatósági iratok, korabeli leírások, táj- és régiómonográfiák számtalan fontos kiegészítő adattal szolgálhatnak.

¹⁰ Ld. pl.: Pallas Nagy Lexikona, XVI. kötet, Budapest, 1987. Torontál címszó, 273. oldal. Interneten elérhető: <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/pallas/html/101/pc010157.html#3> (utolsó letöltés: 2017. május 4.)

Irodalom

- LÁNG L. 1887: Magyarország gazdasági statisztikája. – Budapest, Athenaeum
- HUNFALVY J. 1863: Magyarország viszonyainak statisztikai vázlata. III. A műipari viszonyok. – Statisztikai Közlemények, V. pp. 3-29.
- HUNFALVY J. 1867: Az Osztrák Birodalom statisztikája, különös tekintettel a magyar államra. – Pest.
- KELETI K. 1871: Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából. – Pest, Athenaeum.
- KELETI K. 1873: Honismertető. – Budapest, Athenaeum.
- FÉNYES E. 1836–40: Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. I–VI. – Pest.
- FÉNYES E. 1841–43: Magyarország statisztikája. I–III. k. – Pest.
- FÉNYES E. 1847: Magyarország leírása. I-II. k. – Pest.
- FÉNYES E. 1851: Magyarország geographiai szótára. I-IV. k. – Pest.
- FÖLDES B. 1885: Magyarország statisztikája összehasonlítva egyéb államokkal, különös tekintettel Ausztriára. – Budapest.
- HALKOVICS L. 1997: Ipar. A 19. század közepétől 1913-ig. – In. KOLLEGA TARSOLY I. (főszerk.): Magyarország a XX. században. II. kötet. Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság. Babits Kiadó, Szekszárd. pp. 572-581.
- JEKELFALUSSY J. 1892: Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke. – Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest. LXVI, 2336. p.
- KONEK S. 1865: Az Ausztriai birodalom statistikája. – Pest.
- KONEK S. 1878: Magyar Birodalom statisztikai kézikönyve folytonos tekintettel Ausztriára. Második, teljesen átdolgozott kiadás. – Franklin Társulat, Budapest.
- PÁRNICZKY E. 1887: Magyarország gazdasági statisztikai kézikönyve. I. – Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- POTSA F. 1897: A szeszadó fejlődése Magyarországon. – Közgazdasági Szemle, XXI. pp. 373-393., 517-566.
- SZOLCSÁNYI H. 1884: Európa államainak statisztikája kiváló tekintettel Magyarországra. Újabb adatok és Kútforrások után. – Szerző kiadása, Eger.
- SZULOVSZKY J. 2013: A magyarországi pálinkafőzés 19. századi történetéhez. – In. BALÁZS G. – VIGA GY. (szerk.): Közelítések a pálinkakultúrához. Inter, Budapest. pp. 11-22.
- VÁLYI A. 1799: Magyar Országának leírása, 2. k. – Buda.

VONAL- ÉS SÁVSZERŰ FÖLDRAJZI JELENSÉGEK A MAGYAR HADTÖRTÉNELEMBEN

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

Linear and Zonal Geographic Phenomena in Hungarian Military History

Some social and political geographical phenomena can be described through methods of morphology just like the Earth's surface, with the latter studied through geomorphology. The morphological approach has recently been less prominent in social geography, even though it played an important role in the period between the two world wars, especially in Otto Maull's political geography. Still, this method would deserve more attention as the military processes of the past – precisely due to the way the military social organization operates – can be described and classified by the morphological process. It can be used to study the extent and locality of wars, armed conflicts and military institutional infrastructure of the past. In the Carpathian Basin, morphologically they can be local and regional geographical phenomena. The factors of military affairs are organized spatially into an internal system just like those of any other institutions of society. The phenomena of military affairs can spatially be point-like, linear, zonal and spot-like. The present study describes the morphologically linear and zonal geographical factors and phenomena of Hungarian military history related to the Carpathian Basin. The simultaneous appearances of these various morphological patterns complete the area of the state filling the Carpathian Basin throughout its history. This state is a spot-like phenomenon but it is constructed from other morphological types. Throughout history, every era has had their typical military geographical system, and thus, their prominent morphological pattern. Therefore, spot-like phenomena cannot be ignored when studying linear and zonal ones. From a morphological aspect, one of the major differences between eras is the ratio of prominent linear and zonal phenomena.

Keywords: geography of military history; Carpathian Basin; morphology; linear and zonal phenomena

A honfoglalás és az államalapítás óta a magyar nemzet hadtörténelme – földrajzi tekintetben – Kárpát-medencei jellegű. Ez alatt – a legáltalánosabb értelmezésben – azt értjük: nemzetünk legfontosabb szabadságharcainak, fegyveres konfliktusainak, háborúinak színtere a Kárpátok, a Dinári-hegyvidék, valamint az Alpok által keretezett medencerendszer volt. Jóllehet ez egyáltalán nem zárja ki, hogy magyar hadak és katonák ne jártak volna a Kárpát-medencén kívül, sőt egyes jelentős hadtörténelmi eseményeink helyszínei viszonylag nagy távolságra találhatóak attól, ám ez a fenti tényen – a Kárpát-medencei jellegén – egyáltalán nem változtat. Hadtörténelmünk másik jellemzője éppen ebből a Kárpát-medencei jellegből ered: a háborúkkal és a fegyveres konfliktusokkal teli históriánk időről időre olyan geográfiai jelenségeket produkál, amelyek megjelenési formájukban egymással rokon vonásokat mutatnak, továbbá

elterjedésük és alaktanuk kötődik a nagymedence-csoporthoz. Vagyis – tudományos meggyőződésünk és bizonyos mértékig feltételezésünk szerint – hadtörténelmünknek van (lehet) egy bizonyos geográfiai formakincse, amelynek elemei a földrajz belső logikájából, valamint a hadügy permanens változásának folyamatából eredően korról-korra változnak, de lényegüket, az adott morfológiai jelenséget tekintve állandóak. Ez a formakincs – a hadügy és a politika, valamint a politikai és a katonaföldrajz szoros kapcsolatából eredően – erősen kötődik a Kárpát-medencére jellemző politikai földrajzi viszonyokhoz és faktorokhoz. A fentiekben leírt – első ránézésre szinte triviális – kapcsolatrendszer ellenére még nem kezdődtek meg hadtörténeti földrajzunk és politikai geográfiánk alaktani kutatásai. Ezért tanulmányunkat e tárgykörnek szenteljük, amennyiben azt vizsgáljuk, hogy egyfelől a politikai földrajzban és a részben abból fakadó hadtörténeti földrajzban mennyiben van, mennyiben lehet helye az alaktani vizsgálatoknak, másfelől pedig: a magyar hadtörténelem geográfiájában kimutathatóak-e a vonal- és sávszerű földrajzi képletek. Dolgozatunk bevezető soraiban fontosnak tartjuk annak rögzítését is: jelen munkánkat nem tekinthetjük egyébnek, mint a kérdéskör – vagyis a politikai és a hadtörténeti földrajz alaktani kutatásai létjogosultsága – felvetésének, amelyre reményeink szerint tudományos észrevételek érkeznek majd.

1. Alaktan a politikai és a hadtörténeti földrajzban

A tanulmányunk bevezetőjében említett kérdéskörök tárgyalásának első lépése egy főleg fogalmi, szemantikai probléma tisztázása, amit – egyszerűsítve – oly módon fogalmazhatunk meg: a morfológia vagy az alaktan terminus technicusa használható, használandó-e a hadtörténelmi események földrajzi leírásakor. Miután általános értelemben véve a *morfológia* eleme alaktant jelent (Bakos F. 1974; Glatz F. 2001), így nem is lehetne akadálya annak, hogy a politikai és a hadtörténeti földrajz keretein belül is – főleg általános értelemben – éljünk e fogalommal, amelyet ráadásul egyéb tudományok is szívesen használnak. A földrajztudományban azonban ott van egy tényező – személyes meglátásunk szerint a tudománytörténet hagyományainak tisztelete – , amely kétségessé teszi a morfológia kifejezésének alkalmazását és alkalmazhatóságát a természetföldrajz határain túl. Nem feladatunk annak vizsgálata, hogy a *morfológia* a 19. század második felében geográfusi körökben miként lett a *geomorfológia* szinonimája, és ez az utóbbi – jelentéstartalmában – miként szűkült le a földfelszíni jelenségek alaktanára. Így csak rögzítjük azt a tudománytörténeti tény, hogy *Cholnoky Jenő* (1927) máig klasszikus alapművének kezdő soraiban a morfológiát már azonosította a mai értelemben vett geomorfológiával. Érdemes idéznünk e sorokat: „...*A morfológia az általános földrajznak az a része, amely a szárazföld felszínének formáit rendszeresen magyarázza meg. Az általános földrajznak a légkör, az óceán és a*

szárazföld tüneményeiről szóló, három első része megismertette a Föld felszínén működő erőket. A morfológia a megismert erők eredményei közül azokat ismerteti, amelyek a szilárd földfelszín formáiban nyilatkoznak meg...” (Cholnoky J. 1927. 3. p.) A fenti idézet szellemiségét tükröző felfogás a múlt század második felében és korunkban is érvényesül (Fochler-Hauke, G. 1959; Borsy Z. 1993; Mendöl T. 1999; Vofkori L. 2003).

A mai magyar földrajztudományban – annak a rendszertanról vallott felfogása szerint – a morfológia kifejezése a felszínalaktan, a geomorfológia fogalmával és tartalmával megegyező (Vofkori L. 2003). Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a földrajztudomány egyéb területein az alaktani kérdésekkel kapcsolatban alig találunk megnyilvánulásokat, és szakirodalmi ismereteink szerint ez fokozottan érvényes társadalomföldrajzunkra is. Ennek okát a földrajztudomány fejlődésének nemzetközi tendenciáiban, valamint az azokhoz történő igazodás kényszerében látjuk. Amennyiben elfogadjuk azt a tényt, hogy a magyar nyelven is megjelent a Peter Haggett szerzőségéhez kötődő geográfiai szintézis (2006) még ha teljes mértékben nem is, de alapjaiban tükrözi napjaink geográfiájának szemléletmódját, akkor azt látjuk, hogy a jelenségek, társadalmi faktorok elterjedésével, kiterjedésével, térbeli viselkedésével és hatásmechanizmusával foglalkozik ugyan, de a geomorfológián túli alaktani kérdésekkel nem. Amennyiben helyesen értelmeztük Haggett földrajzi szintézisét, akkor azt kell mondanunk: miközben az arra lehetőséget nyújtó földrajzi kérdéseket tárgyal, aközben elszalasztja azok alaktani vizsgálatának lehetőségét. Haggett és a mai világ társadalomföldrajza sokkal inkább érdeklődik a matematikai, statisztikai és egyéb térbeli modellekkel leírható jelenségek, mint a morfológia iránt. Pedig az utóbbi éppen úgy lehetőséget ad csoportosításra, osztályozásra, mint a matematikai, statisztikai módszertan.

Az alaktanban való gondolkodás, a hasonló vonatkozások, tulajdonságok alapján meghatározható jellemzők figyelembe vétele és az ezek segítségével történő rendszerezés – amelyet alaktaninak kell tartanunk – a múlt század közepéig egyáltalán nem volt idegen sem az egyetemes, sem a magyar földrajztudomány, benne a társadalom- és a politikai földrajz számára. A politikai földrajz megszületésekor nagy jelentőséget tulajdonított az államtér méretének és alakjának, és ez már – igaz, eléggé szétszórta – Ratzel munkáiban is megjelenik. (1887, 1903) A politikai földrajzban, valamint az attól élesen nem elválasztható geopolitikában és katonaföldrajzban a múlt század első felében az alaktani kérdések gyakorta az államtér védelmi képességével, védhetőségével kapcsolódtak össze. Földrajzi szempontból alaptétel, hogy egy államtér határának vonalvezetése minél inkább közelít a kör alakjához, annál jobban védhető az általa körülvelt terület: a kör alakú állam esetén legkedvezőbb a határhossz és a terület egymáshoz való matematikai viszonya. Ez az alaktani jelenség

matematikailag egzakt módon számítható, leírható, és egyben pontos összehasonlításokra és csoportosításokra ad alkalmat. Magyarországon eljárási módszerként – hogy pusztán kettőt említsünk – megjelöljük ezt *Rónai András* (2009) – eredetileg 1948-ban megjelent – politikai földrajzában, valamint *Somogyi Endre* katonai geográfiájában. (1928; 1931) Ezekben a geográfiákban az alaktani szemlélet leginkább az államterület formájára irányul, és a század közepére politikai földrajzi közhelyekben merül ki. Íme, egy példa erre a magyar szakirodalomból. „...*A kontinentális, territoriális államok fejlődését vizsgálva megfigyelhetjük, hogy az államok – ha csak különleges földrajzi tényezők nem befolyásolják ellenkező értelemben – tömör, kerekded alakra igyekeznek szert tenni. A tömörség mind a kifelé való védekezést, a terület együtt tartását és védelmét, mind a belső szervezést elősegíti...*” (Rónai A. 2009. 55. p.)

Ugyanakkor – és erre a jelenségre feltétlenül rá kell mutatnunk – a politikai földrajz mellett a társadalomföldrajz egyéb területein is megjelentek morfológiai törekvések. A legmarkánsabban talán a településföldrajzban figyelhetők meg. Az eddigi legjelentősebb hazai településföldrajzi monográfiánkban *Mendöl Tibor* (1963) egyértelműen a morfológiai megközelítést alkalmazza. A települések alakjának nagy terjedelmű fejezetet szentelt, ez alapvetően uralja az egész alkotást. Mindemellett kitér az elterjedés kérdéseire is, de miután – a mi értelmezésünk szerint – az emberi hajlékok osztályozását alaktani szempontból végzi, így a térbeli terjedés vizsgálatán is átüt a morfológiai megközelítés. Ami pedig tanulmányunk szempontjából a *Mendöl*-féle alkotás fontos eleme, az a települések védelmi funkciója és azoknak egyes esetekben – például garnizonvárosok – összekapcsolása a formai jegyekkel.

Visszatérve a politikai földrajzhoz, nem hagyhatjuk nyitva annak kérdését, hogy a század első felében született politikai földrajzi és geopolitikai összefoglaló művek mennyiben tekinthetők alaktani feldolgozásoknak. *Ratzel* politikai földrajzának megjelenését követően az európai kultúrkörben úgy tűnik, divatos műfaj lett a rendszerezés jegyében született összefoglaló geopolitikai és politikai geográfiai alkotás. A geopolitika ekkoriban éli első virágkorát, ami társadalmi környezetként nyilván kedvez az elméleti összefoglalások megszületésének (*Haushofer, K.-Obst, E.-Lautensach, H.-Maull, O.* 1928; *Maull, O.* 1936; *Ebeling, F.* 1994). *Ratzel* politikai földrajzi szintézise (1903) már megjelenésének formájában, e hatalmas mű textusának közlési módjában egy letisztult, gondolkodásmódjában és módszertanában teljesen kikristályosodott elméleti és ismeretrendszerre vall. A *ratzelei* politikai földrajzot már megszületése pillanatától – főleg a természetföldrajz felől – lehetett bírálattal illetni, de néhány benne tükröződő, éppen a tanulmányunk szempontjából fontos érdemét nem lehet elvitatni. *Ratzel* műve a geográfiai és történelmi, társadalmi ismeretek szintézisének túl egyértelműen a rendszerezés jegyében született. Ehhez biztos szakmai kéz

választotta ki a közzététel mikéntjét, amennyiben az alkotás igen terjedelmes szövegét – egy törvénykönyvhöz hasonlóan – paragrafusokba és azokon belül pontokba szedve publikálták: a letisztult, rendszerezett ismeretekhez illő és szükséges forma. S ami még kiemelendő, hogy *Ratzel* rendszerezett tudást nyújtott, ahhoz hasonlóan, amiként akkoriban ez a természetföldrajzra is jellemző volt. Az egész *ratzeli* rendszer geográfiai törvényszerűségekből áll.

A fentiek ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy *Ratzel* követői – tanítványai éppúgy, mint szellemiségének követői és epigonjai – a politikai földrajzot és az abból fokozatosan kiválni szándékozó geopolitikát is ilyen rendszerező, a geográfiai törvényszerűségeket kutató, azokat megfogalmazó és a társadalom körében terjesztő tudományterületként fogták fel. Ennek jegyében szép számmal születtek politikai földrajzi és geopolitikai összefoglaló művek (*Dix, A. 1923; Maull, O. 1925; Hennig, R. 1928; Haack, H.-Schmidt, M. G. 1929; März, J. 1931, Hennig, R.-Körholz, L. 1933*). Közös vonásuk, hogy hosszabb rövidebb tudománytörténeti, elméleti bevezetőt követően rendszerezve mutatják be geográfiai megközelítéssel a világot. A rendszerezés alapja pedig legtöbbször a földrajzi jelenségek felismerése, történelmi ismétlődésük bemutatása. Ez történelmi, politikai vonatkozásokban történik. Ennek a szemléletmódnak eredményeként geopolitikai (politikai földrajzi) típusokat fogalmaznak és különítenek el. Ami például az ebben a tekintetben mérvadó műben, a *Haack-Schmidt-féle Geopolitikai típusatlaszban* (1929) nagyon feltűnő, hogy miközben egyes „típusoknál” egyenesen kínálkozna az alaktani megfogalmazás és megközelítés – ilyen példának okáért a tengeri medence földrajzi bekerítésére irányuló törekvés –, ott sem alkalmazza a morfológiát. Nincs tudomásunk arról, sem szakirodalmi ismeretünk azzal kapcsolatban, hogy e geográfiai művek textusait, a feltűnően nagy mennyiségű magyarázó ábráját (ezek valójában szabatos térkép-vázlatok) eddig valaki megvizsgálta volna abból a szempontból: milyen mértékben foghatóak fel nem típus, hanem megjelenési formaként. Magunk a jelenlegi ismereteink szerint itt nem pusztán egy-egy faktor típus eltérő megjelenéséről, hanem sokkal inkább megjelenési formájáról van szó.

A fenti eszmefuttatáson túl azonban *Otto Maull* 1925. évi alapművében (*Politische Geographie*) a korszellemet módszertanilag nem követvén, egyértelmű megfogalmazással beemelte a morfológiát és annak rokonfogalmait a politikai földrajzba. A *morfográfia*, a *morfológia* és a *morfometria* alkalmazásával juttatta érvényre a geográfiában az ekkoriban *Alfred Hettner* (1927) által újból értelmezett *chorologikus* szemléletet. Mellőzve az utóbbi tudomány- és szellemtörténetét, a chorologikus földrajz lényege egyebek mellett, hogy a földfelszínnek a helyi különbözőségeket, a földrészekét, a vidékekét, tájakét és helységeket figyelembe vevő tudomány (*Hettner, A. 1927. 122. p.*). Ez jellemzője a modern geomorfológiának is. Visszatérve *Maull* (1925) kategóriáira,

a következőt állapíthatjuk meg. Az államok morfográfiája és morfológiája a politikai földrajz két különböző szintjét jelenti. A politikai földrajzi feltárásnak az *államok morfográfiájával* kell kezdődnie: az adott állam leíró alaktanával és földrajzi helyzetének taglalásával. Erre alapozva lehet a vizsgálatot az *állam morfológiájává* kiterjeszteni: a természeti és a kultúrtáj, a különböző tájelemek egységes egészként (ahogyan akkoriban mondták, térbeli organizmusként) való bemutatása. A *morfometria* az államok morfológiájának és morfográfiájának egyik módszertani fogása – *Maull* szövegét alapul véve s erősen általánosítva –, azokat a statisztikai és egyéb mérőszámokat és számításokat (pld. a tengertől való távolság, területi kiterjedés, az állam területének és határhosszának matematikai aránya) jelenti, amelyeken főleg a morfográfia alapul.

A fenti, *Maull*-féle rendszerben a chorologia által feltételezett „oknyomozó” földrajzi gondolkodásmód játszik jelentős szerepet, még a morfográfia esetében is. A táj és az állam szimbiózisát, mai megfogalmazásunkban a földrajzi viszonyrendszer és a politikai tényezők, folyamatok közötti szoros kapcsolat feltárását a politikai földrajzi morfológia adja meg. Ez azonban még nem jelentheti azt, hogy a morfográfia kívül esne a chorologikus szemléletű geográfián. *Hettner* azt mondja 1927-ben elméleti összefoglalójában; „...*az egyes tényeket a földrajz nem akkor ragadja meg mintegy első alkalommal, amikor megismerte azok geográfiai mivoltát, hanem amikor azok földrajzi viszonyait már eleve leíró jelleggel meghatározza, még mielőtt azok oksági vizsgálatába kezdene; és az is könnyen előfordulhat, hogy azokat a tényeket kell felsorakoztatnia, amelyek oksági összefüggései még nem világosak számára...*” (*Hettner*, A. 1927. 130. p.). Az előbb említett politikai földrajzi és geopolitikai művek a morfográfia szintjét minden esetben és minden jelenségnél elérték, többnyire – még ha nem is mindig maradandóan – eljutottak a politikai földrajzi morfológia minőségére is.

Más a helyzet azonban a hadtörténeti földrajznál. Miután a hadtörténelmi események és folyamatok csak kevéssé vagy csak részben keltették fel a politikai és a történeti földrajz figyelmét, így természetesnek kell tartanunk, hogy azok földrajzi alaktani vizsgálatai eddig elmaradtak. Miként láttuk, a múlt század első felének politikai geográfiájában és geopolitikájában – még ha kimondatlanul vagy másként fogalmazva is – benne rejtett az alaktan és a morfológiai vizsgálat igénye. Ezekre építve lehet elkezdni a hadtörténelem földrajzi térbeli jelenségeinek alaktani kutatását, ami nyilván serkentően hathat egyéb történeti földrajzi vizsgálatainkra is. Ennek így kell lennie, mert a földrajzi táj és tér múltbeli állapotai a bennük rejlő társadalmi folyamatokkal nyerik el értelmüket, mert ahogyan *Hettner* fogalmazta 1927-ben: „...*A tér mint olyan szemléleti forma; valós jelentőségét csak tartalmával nyeri el...*” (128. p.)

2. Vonal- és sávszerű földrajzi képletek a Kárpát-medencében

A dolgozatunk előző fejezetében kifejtett elméleti kérdések alapján kijelenthetjük, hogy hadtörténelmünk geográfiájában kevésbé a morfológiai módszerekkel leírható jelenségek és földrajzi képletek, mint inkább azok kutatása hiányzik. Tanulmányunk további részében e vizsgálatokhoz szeretnénk hozzájárulni a vonal- és sávszerű földrajzi jelenségek bemutatásával. Előre kell azonban bocsátanunk, hogy vizsgálatunk – első ilyen kísérletként – nyilván nem lehet teljes, mint ahogyan nem törekedhetünk a *hettneri* értelemben vett teljes körű chorológiára sem. Így meg kell elégednünk egy meghatározott szintű *hadtörténeti morfográfiával*.

Vizsgálódásainkat az itt következő néhány – a *hadtörténeti földrajzi alaktant* érintő – a későbbiekben alapul veendő és mindig szem előtt tartandó megállapítással érdemes kezdenünk. Elsőként azzal, hogy éles különbséget kell tennünk *hadtörténelmi esemény, folyamat* és *jelenség* között. A *hadtörténelmi esemény* a földrajzi térben egyetlen történelmi pillanat alatt zajlik le: időtartama a néhány perctől akár több hónapig is terjedhet. Ami kiterjedését illeti, általában pontszerűen jelenik meg a térben: egészen a 19. század végéig legtöbbször néhány négyzetkilométert töltött ki. Ilyen események például az egyes ütközetek, amelyek többnyire néhány óra alatt, esetleg egy-két nap alatt zajlanak le. A várostromok, amelyek a török időkben néhány hétig elhúzódhattak, szintén pontként tűnnek fel a térben. A *hadtörténelmi folyamat* több ilyen egymással összefüggő esemény sorozatából áll. Ebbe a kategóriába tartozhatnak a nagy hadjáratok, amelyek időtartamát évszázadokon át hónapokban mérték: a több évszakra kiterjedő hadjáratok főleg a múlt századra jellemzőek. (Csak zárójelben említhetjük, hogy az első és a második világháború folyamán a vezérkarok még mindig egy-egy több hónapig tartó hadjáratban gondolkodtak: pl. német nyári offenzíva 1942-ben a keleti front déli szakaszán Sztálingrád és Baku irányába.) A *hadtörténelmi jelenség* a mindenkor katonai szakmára jellemző szellemi vagy anyagi állapot, olyan, sokszor fizikailag is megragadható tünemény, amelynek geográfiai vonatkozásai vannak. Ilyenek lehetnek például a fegyveres összeütközés eljárásai, a nemzetállamok hadügyére jellemző gondolkodásmód, a hadikultúrák, és ebbe a kategóriába tartozik például a védelmi létesítményként felfogott hajlék, a vár is. Földrajzi szempontból a hadtörténelmi jelenség főleg elterjedésében vizsgálható. Ilyen kutatás lehet a középkori várak eloszlásának vizsgálata a Kárpát-medencében, vagy éppen határaink – mint földrajzi térelemek – változásainak kimutatása hazánk történelmében (Csüllög G. 2004; Suba J. 2008).

A második fontos kiindulópont, hogy a Kárpát-medence földrajzi méreteiből és történelméből eredően a magyar nemzet hadtörténetének eseményei, folyamatai

és jelenségei kiterjedésükben és elterjedésükben lokális vagy regionális jellegűek lehetnek. Ebben a tekintetben a globális szint majdnem elenyésző szerepet játszik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy történeti földrajzunknak teljes egészében el kellene zárkóznia a globális szintű hadtörténeti vizsgálatoktól. Hogy az utóbbira is példával éljünk, említjük meg az úgynevezett hadikultúrák kérdéskörét – ez a társadalom egészére vonatkozó, a fegyveres erőkkkel kapcsolatos gondolkodásmód –, amely nagy szerepet játszott a magyar nemzet történelmében is (Forgács B. 2009). A hadikultúrák típusainak elterjedése földrajzi alapon, globális szinten lehetséges.

A fenti hadtörténeti földrajzi faktorok morfográfiájuk alapján lehetnek: *pontszerűek*, *vonalszerűek*, *sávyszerűek* és *foltszerűek*. Jóllehet ez a felsorolás mintegy kínálja, hogy egyben nagyságrendi megkülönböztetést is tulajdonítsunk nekik, ez azonban földrajzi hiba lenne. Mert jóllehet a négy alak közül egyértelműen a pontszerűnek kell a legkisebbnek lennie, de ez még nem jelenti, hogy a másik három növekvő sorrendben lenne. A pontszerű események és jelenségek tömörülhetnek a térben vonalakká, sávokká, foltszerű képződményekké, de hogy ezek közül melyik lesz a nagyobb vagy éppen a kisebb méretű, az két tényezőtől függ: az adott hadtörténelmi folyamat és jelenség geográfiai kiterjedésétől, valamint a történelmi kortól. Úgy véljük, az előbbi nem, ám a történelmi korszaktól való függés már némi magyarázatra szorulhat. Vannak olyan hadtörténelmi időszakok, amikor egyes katonai jelenségek vagy nem léteznek vagy teljesen jelentéktelenek. Így például, ha valaki a laktanyák térbeli elhelyezkedését, elterjedését szeretné egy térképsorozaton ábrázolni, akkor térképei a 18. század első felével kezdődnének, és az első térképlapon csak egy-két elszórt pontot tüntethetne fel, mert ekkor jelennek meg a Kárpát-medencében az első laktanyák. Ezzel szemben a 19. század végi térképe egy sűrű textúrájú, egyenletes eloszlású pontthalmazt tartalmazna: ez az időszak a magyarországi laktanyaépítés egyik virágkora.

Miként említettük, a hadtörténelmi geográfiai faktorok legkisebb és egyben a többi képletet tömegével alkotó eleme a pontszerű esemény vagy jelenség. A hadtörténelemnek a földrajzi térben elhelyezkedő pontjai egymáshoz kapcsolódnak. Ennek két módja lehetséges: vagy térszerkezeti vonalakat alkotnak, vagy egy térségben sűrűsödve valamilyen katonai, hadügyi, védelmi funkciójú régiót, sávot alkotnak. A pontokat összekötő vonalak – ezek lehetnek valós földrajzi faktorok, például hadiutak, és lehetnek a térbeli absztrakciót jelentő szerkezeti vonalak – megmaradhatnak a térben annak, amik, vagy határolhatnak valamilyen geográfiai funkciót nyert területet. Az általuk körülhatárolt térség – magától értetődően – lehet szabályos, éles határú mértani alakzat, vagy szabálytalan alakú, elmosódó határú térelem. A mértani módszerekkel leírható földrajzi képlet példája a török korból a Dunántúli-

középhegységen átvezető, hadakkal jól járható átjárók rendszerét biztosító, az Esztergom–Székesfehérvár–Veszprém–Pápa–Győr–Komárom jelentős várai alkotta, képzeletbeli torz hatszög. Ugyanebből a korból ismert a Budát oltalmazó várháromszög – Esztergom, Székesfehérvár, Hatvan –; ennek belsejét apró megerősített helyek töltötték ki (*Sugár I.* 1979; *Nagy M. M.* 2013). A szabálytalan alakú, elmosódó határú térelem példája hazánkban a 14-15. századi tartományúri hatalom időszaka, amikor a politikai erő alapja a központi vár és a hozzá tartozó birtoktest vagy birtoktestek. Ez a területiális hatalom földrajzi lényege (*Engel P.* 2003). Ennek hadtörténeti jelenségét mintegy modellé egyszerűsítve: a centrumban egyetlen földrajzi pontként helyezkedik el az igazgatási és védelmi funkciókat ellátó vár (várszerű erősség), körülötte pedig a birtok. Ebben az alapesetben – miután magánbirtok határáról van szó – éles, vonalszerű határt kell feltételeznünk. A fentiekben azonban ehhez a földrajzi képlethez elmosódó, sávszerű határt rendeltünk. Ennek oka, hogy a magánbirtok határa ugyan lehet vonal – ami nem azonos a *Ratzel* által leírt, földmérői módszerekkel kitűzött, „*térbeli absztrakciói*” jelentő, modern vonalas határral –, de a várnak mint centrális helynek volt vonzáskörzete, amely nyilván túlterjedt a birtokhatárokon. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az egymással szomszédos birtoktestek térbeli elemként, kapcsolataikkal egymásba is hatoltak. Annak földrajzi vonatkozásait pedig történeti földrajzunknak még fel kell tárnia, hogy egy-egy nagyúr birtokai nem mindig alkottak egyetlen testet: mozaikszerűen helyezkedtek el a térben, annak egy részében sűrűsödve. Erre kiváló példa *Hunyadi János* birtokainak szórtsága főleg a Tiszántúlon és Erdélyben: a legnagyobb sűrűsödést a Maros mentén mutatja (*Teke Zs.* 1980. 202 p.).

A pontszerű hadtörténelmi események a térben legtöbbször valamilyen rendszert alkotnak. Úgy véljük, nagyon ritka az az eset, amikor ezek pontjai önmagukban léteznek és csak egy adott elterjedés mikéntjének morfológiájára adnak alkalmat. Ilyen eset lehet a magyar hadtörténelem Kárpát-medencei jellegének bizonyítása. E jelenség lényegét tanulmányunk bevezető soraiban már összefoglaltuk, így most vizsgálatának módszertanáról szükséges szólnunk. A magyar hadtörténelemnek a honfoglalás és az államalapítás utáni Kárpát-medencéhez fűződő erős kapcsolata geográfiaiilag – mintegy a jelenség belső logikájából eredően – a nevezetes hadtörténelmi eseményeink egyetlen világtérképen történő megjelenítésével lehetséges. Ha minden eseményt egyetlen pont jelöl, akkor ezek a Kárpát-medencén belül fognak a leginkább sűrűsödni, és ahogyan távolodunk attól, úgy fognak egyre inkább ritkulni. A távoli világrészekben, mint például Mexikóban, Dél-Afrikában, Kamsatkán, hogy csak néhány helyet említsünk, nagyon gyér és ritkás eloszlásban helyezkednek el majd a pontok. Ilyen vizsgálat – tudomásunk szerint – még nem történt a magyar tudománytörténetben. Egyetlen – még ha nem is teljesen ilyen célú – próbálkozást ismerünk. Amikor a múlt században neves hadtörténészünk, *Markó*

Árpád (1943) elkészítette tudományos népszerűsítő magyar hadtörténelmi összefoglalóját, akkor annak egyik mellékleteként egy olyan térkép-vázlatot közölt, amely ezzel a címmel jelent meg: *Magyar csapatok harcainak színhelyei Európában, Magyarországon kívül 1000-tól 1882-ig*. A térképen feltüntetett események száma túl kevés ahhoz, hogy – mai geográfusi szemmel nézve – komoly térbeli következtetéseket vonjunk le belőle. Annyi azonban így is megállapítható, hogy a Kárpát-medence környezetében – Közép-Európában, Itáliában, a Balkánon, valamint Köztes-Európában – egyenletes térbeli elterjedést mutatnak az események. A tüzetesebb vizsgálat során az is látható, hogy a Kárpát-medencétől távolodva ritkulnak *Markó Árpád* jelei: a Prága–Lemberg–Bukarest–Raguza–Velence vonalon belül és a Kárpátokon kívül eső zónában található sűrűsödés. A magyar hadtörténelem nevezetes helyeinek morfográfiájára irányuló későbbi vizsgálat ennél sokkal árnyaltabb képet nyújtana, főleg akkor, ha ezeknek a Kárpát-medencén belüli felmérésére is irányulna. Véletlenül sem szeretnénk prekoncepciókat alkotni, de az itt említett térképlap alapján úgy gondoljuk, hogy még e jelenséget vizsgáló, az elterjedést mutató földrajzi képlet is tartalmazna valamit a vonalas és sávos jellegből. Azt feltételezhetjük, hogy a magyar hadtörténelem nevezetes helyeinek elterjedése a világban a távolsággal párhuzamosan ritkább textúrájú zónák szerint történhet a térben. Hangsúlyozzuk, ennek a szakmai tézisnek a bizonyítása vagy elvetése még a későbbi kutatókra és kutatásaikra vár.

A hadtörténelmi morfográfia pontjai vonalszerű és sávyszerű képződményeinek szoros kapcsolata nagyon markánsan jelenik meg az államhatár történetében, sőt már annak kezdetleges formájában, a gyepűrendszerben. Mint ilyen nem pusztán azt a földrajzi tényét bizonyítja, amit *Tóth Zoltán* (1917) éppen száz évvel ezelőtt hangsúlyozott politikai földrajzi tanulmányában: „...a határvonal szinte tükörképe az országok erejének...” (*Tóth Z.* 1917. 323. p.) Reményeink szerint közelebb vihet minket annak a történelmi földrajzi kérdésnek egyértelmű megválaszolásához: létezik-e, és ha igen, milyen mértékben az államhatár fejlődésének sajátos, magyar útja? (*Nagy M. M.* 2015)

A Kárpát-medencei gyepűrendszer eddigi – erősen töredékes – szakirodalmából a legjelentősebb földrajzi alkotás *Fodor Ferenc* 1936-ban a *Hadtörténelmi Közlemények* lapjain publikált nagylélegzetű tanulmánya volt. Ebben a magyar geográfus főleg a korábbi földrajzi etimológiai kutatások eredményeit felhasználva alkotta meg a gyepűrendszer morfográfiai képét. A tanulmány e fontos kutatási eredményen túl felhívja a figyelmet a vizsgálatok szinte megoldhatatlan módszertani nehézségeire is, amelyekre *Fodor* dolgozatának első felében rámutat. A fő nehézséget ebben az esetben az jelenti, hogy – az adatok csekély mennyisége, szórtsága és töredékessége mellett – a nyelvészeti, a történelmi és a geográfiai megközelítést egyszerre alkalmazva

lehetséges a gyepűrendszer rekonstruálása. *Fodor Ferenc* szavaival élve: „...Különösen figyelemre kell méltatnunk ebben a tekintetben a helynévmagyarázatok alapján szerzett adatokat, mert hiszen egy-egy egyébként helyenként valóban gyepűre emlékeztető helynevünk másutt esetleg egészen késői származású is lehet, s még abban az esetben sem lehet döntő bizonyosság, ha legrégebb helynévgyűjteményünkben, *Lipszky Repertoriumában* helyet foglal az illető helynév. Kétségtelen ennél fogva, hogy egy-egy állítólagos gyepűhelynév csak akkor fog valóban annak bizonyulni, ha a földrajzi helyzet, a különböző gyepű-helynevek helyzetének egymással való kongruenciája is igazolja azt. ...Módszerem tehát éppen fordítottja annak, hogy kizárólag a jelentésből következtessék a gyepűvel való kapcsolatokra, hanem bizonyos esetekben ellenkezőleg, elterjedésükből vonok következtetést a gyepűkre. Ugy vélem, hogy a probléma történelmi és nyelvészeti módszerekkel való megközelítése után a geográfiai módszerek alkalmazása is közelebb viheti ezt a történelmi földrajzi kérdést a tisztább megismeréshez...” (*Fodor F.* 1936. 113-114. p.)

Az itt leírt módszertan alkalmazásával *Fodor Ferenc*nek sikerült a gyepűrendszer sajátos földrajzi morfológiai képletét rögzítenie. A tanulmányához mellékelte térkép vázlat szerint a Kárpát-medencei gyepűk az egyes pontokat összekötő térszerkezeti vonalakkól álltak, és ezek egymás mögött helyezkedtek el. A rendszer sajátossága, hogy e térszerkezeti vonalakon kívül, azok előtt és mögött is találhatóak a gyepűrendszer egészéhez tartozó, de a vonalakon kívüli települések. A másik jellemzője, hogy a gyepűrendszer mélysége eltérő méretű a Kárpát-medencében. Míg a legnagyobb szélessége Erdélyben van – itt egymástól viszonylag nagy távolságra futnak a párhuzamos térszerkezeti vonalak, és szinte az egész Erdélyi-medencét kitöltik –, addig az ország Alpok felőli oldalán csak egyetlen ilyen vonal jelölhető ki. Ezzel szemben a Kárpátok északi és északkeleti területein több hosszú, egybefüggő gyepűvonal található. Ez tulajdonképpen jelenthetné azt is, hogy szélességét tekintve az erdélyi után az északi és az északkeleti, majd a nyugati méretbeli sorrendisége lenne megfogalmazható, ez azonban nem felelne meg a valóságnak. Nyugaton valóban csak egy gyepűvonalat tudott *Fodor* kijelölni, ám ezen az oldalon mégis majdnem ugyanolyan széles volt a gyepű, mint északon, mert itt az egyetlen markáns térszerkezeti vonal előtt és mögött a pontszerű térelemek sokasága adta meg a gyepű mélységét. Mindebből eredően a magyar gyepű morfológiai képletét a következőkben lehet összefoglalni. A pontszerű elemek térszerkezeti vonalakat, nyugaton pedig egy vonalszerű és egy foltszerű elemet alkotnak. E vonal és e foltszerű elem együttesen a Kárpát-medencét körülvevő zónát, sávyszerű határvidéket alkot, amely nagy általánosságban egyenletes szélességű, miközben Erdélyben jóval kiterjedtebb, mint máshol. Ugyanakkor délen egyetlen gyepűvonallá keskenyedik. És van még egy sajátossága: a nyugati kapu. Itt egyetlen gyepűvonalat találunk – a Óvártól Kapuvárig tartó torz félkörben – és

ennek csak belső felén pontszerű elemekkel. Az utóbbiak tekintetében FODOR térképvázlatán erősen kirajzolódik, hogy e pontszerű elemek Kapuvártól délre, valamint Óvár környékén sokkal sűrűbb elterjedésűek, mint az említett félköríves térszerkezeti vonal mentén.

Úgy véljük, hogy a gyeprüendszer morfológiai képlete szoros összefüggésben állhat a magyar államhatár fokozatos kialakulásával, a Kárpát-medencei államtér kikristályosodásával, és az ezekkel együtt járó területi növekedéssel (*Kring M.* 1934; *Prinz Gy.* 1938). Ebben az esetben kristálytisza jelenség tárul elénk: a korai határvédelemre jellemző, nagyszámú pontszerű elem (*Kristó Gy.-Makk F.-Szeffő L.* 1973) vonal- és sáv-, valamint foltszerű jelenségek egyetlen nagyobb területi egységgé, államtérre, pontosabban annak külső keretévé szerveződése. Ehhez hasonló folyamatok sorozatából áll a magyar államhatár története, jöllehet időről időre eltérő megjelenési formában.

A vonal- és sávyszerű hadtörténelmi földrajzi képletek egész sorát nyújtja a török hódoltság kora. Maga a török államtér betüremkedése a Kárpát-medencébe sajátos frontier jellegű határvidéket teremt. Egyéb helyen már leírtuk, hogy a határvidék – főleg a hódoltsági és a magyar királyi területek találkozásánál párhuzamosan futó, olykor egymásba átnyúló sávokból állt, amelyek kettős gerincét a két hatalom végvárainak láncolata alkotta (*Nagy M. M.* 2016).

A török korra jellemző másik sávyszerű jelenség és folyamat a hadjáratokhoz kötődik. A török terjeszkedése, majd későbbi kiszorítása a magyar államtérből sávyszerű hadtörténelmi földrajzi képet mutat, még akkor is, ha ez egyes történelmi térképeinken való ábrázolása a foltszerűség látszatát kelti (*Marosi E.* 1984; *Sugár I.* 1983; *Dudar T.* 1991). A kor katonai hadjáratai rendszerint egy-egy pontszerű térelem, vár elfoglalására irányultak. Az erősség birtokbavétele a környező vidék (vonzáskörzet) megszerzését is jelentette: így foltszerű morfológiai elem keletkezett. Ám a hadjáratok sorával e foltszerű elemek sávvá szervesültek: a török háborúk időszakának – amiként e sávok gyarapodtak – mindig van egy héjszerkezet jellege is. Ugyanezt a sajátos, látszólag foltszerű, valójában azonban sávyszerű morfológiai jellemzőt találjuk a Rákóczi-szabadságharcban is. A korrall foglalkozó, egykori történészünk, *Bánkúti Imre* 1976-ban publikált forrásgyűjteményének egyik mellékletként – *A Rákóczi-szabadságharc fontosabb csatái* címmel – közölt térképen hatalmas, országgrésznyi területeket lefedő foltszerű ábrázolással jelenítette meg az egyes hadjárati években kuruc birokba került régiókat. E régiók azonban már a hadjáratok politikai földrajzi következményeit jelenítik meg. (Igen érdekes területi eloszlást mutatnak az ország dunántúli, leginkább északnyugati területein szóródott elhelyezkedésű ütközetek.) A birtokba vétel azonban nem foltszerűen, hanem sávosan történt, mert e szabadságharcunk legfőbb katonaföldrajzi jellemzője a nagy földrajzi

térhez képest szinte elenyésző méretű katonai kötelékek. Így egy-egy hadjárat – akár ütközettel végződött, akár nem – a seregek vonulási útvonala mentén kialakult sávokat és pontszerű fontosabb településeket jelentett. A kor belpolitikai viszonyaiból eredt, hogy ily módon a döntő térbeli pontok birtoklása egyben országrészek megszerzését eredményezte.

A török kor jól megragadható, kikristályosodott példáját nyújtja a vonalszerű hadtörténeti földrajzi folyamatnak is: a hadak vonulása. Ennek bemutatására a török seregek Kárpát-medencei felvonulását választjuk. A kor hadseregeinek főerői mindig egy menetvonalon meneteltek, ami geográfiailag vonalszerű jelenség. E vonalnak mindig volt két markáns pontja, az induló és a végpont, amelyek között pontok sorából tevődik össze a menetvonal. A köztes pontok közül nem pusztán az érintett települések lesznek jelentősek, hanem azok a pontok, ahol a sereg éjszakázik. Az utóbbiak közötti távolság a napi menettávolság. A török hadak – a Balkán-félszigeten való átkelést követően – Belgrádnál kezdték meg Kárpát-medencei menetüket, amely végig Budáig, vagy még azon túl is a Duna vonalán követte (*Perjés G.* 1979; *Varga J. J.* 2007). Így a Duna mellett zajló vonalszerű hadtörténelmi folyamat ismétlődött bő másfél évszázadon keresztül.

Tanulmányunkat egyetlen foltszerű, vonalszerű morfográfiai faktorral zárjuk: a magyarországi hadszínterek kérdésével. Előre kell bocsátanunk, hogy ezek részletes geográfiaelméleti taglalása szétfeszítené tanulmányunk kereteit, ezért csak a vonal- és sávyszerű jelenségek feltűnésével foglalkozhatunk bennük. A hadszínterek – pusztán katonaföldrajzi szempontból tekintve – olyan geográfiai pontokból állnak, amelyeknek a bennük zajló fegyveres küzdelem szempontjából a környezetüknél magasabb energiájuk van. E pontok szórta helyezkednek el a térben, és annak egyes részein sűrűsödhetnek. A sűrűsödés történhet – a természetföldrajzi viszonyoknak megfelelően – az ember számára véletlenszerűen, de kiválthatja tömörülésüket az emberi akarat is. Így pontszerű mesterséges létesítmények tudatos rendszerben jönnek létre a térben, olyan térelemként, régióként, amelynek nagyon erős a katonai funkciója. Ennek példája a még a *Luxemburgi Zsigmond* uralkodása alatt a 14-15. század fordulóján létrehozott, török elleni első végvár vonal (*Rázsó Gy.* 1973), vagy a török hódoltság korát földrajzilag lezáró déli határörvidék. Mindkettő önálló régióvá különült el a Magyar Királyság térszerkezeti rendszerében, ami foltszerű morfográfiai jelleget feltételez. Azok is voltak, ám a vonalszerűség nem hiányzott belőlük. Nem hiányozhatott belőlük egyrészt, mert maguk is sávyszerűen elnyúló alakot öltöttek. Másrészt pedig azért, mert e katonai funkciójú régiók fő vázelemét a bennük felépített, mintegy térbeli vonalra felfűzhető megerősített elemek sorozata adta.

3. Összegzés

Tanulmányunk elkészítése során arra törekedtünk, hogy egyfelől rámutassunk a morfológiai kutatásokban rejlő lehetőségekre társadalom- és történeti földrajzunk szempontjából. Másfelől pedig arra tettünk próbálkozást, hogy néhány elméleti kérdés tisztázását követően igazoljuk a magyar hadtörténelem geográfiai háttérében meghúzódó vonal- és sávszerű jelenségek, események és folyamatok létét. Ahogyan látható volt, ezek önmagukban nem állnak meg, hanem csak a pont- és foltszerű kiterjedést mutató geográfiai tényezők figyelembevételével együtt vizsgálhatók. A hadtörténelem földrajzi folyamatai túlságosan összetettek ahhoz, hogy pusztán egyetlen morfológiai alakkal leírható lenne térbeli megjelenésük. A tanulmányunkban ismertetettek alapján azt azonban bizonyítva látjuk, hogy az alaktani megközelítés alkalmazása jelentős mértékben árnyalhatja hadtörténeti földrajzunk eddigi eredményeit, és azt a meggyőződésünket erősíti, hogy mélyrehatóbb lehetőséget nyújt egész történeti földrajzunknak is.

Felhasznált irodalom

- BAKOS F. (szerk.) 1974: Idegen szavak és kifejezések szótára. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 927 p.
- BÁNKÚTI I. 1976: Rákóczi hadserege 1703-1711. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 396 p. + 24 t. + 2 t. lev.
- BORSY Z. (szerk.) 1993: Általános természetföldrajz: fejezetek az általános természetföldrajz köréből. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 832 p.
- CHOLNOKY J. 1927: A földfelszín formáinak ismerete: morfológia. – Egyetemi Nyomda, Budapest. 296 p.
- CSÜLLÖG G. 2004: A várak földrajzi elhelyezkedésének sajátosságai Magyarország középkori településhálózatában. – In: FRISNYÁK S.-CSIHÁK GY. (szerk.): Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920), A Nyíregyháza 2004. november 26-27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 3-15.
- DIX, A. 1923: Politische Geographie: weltpolitisches Handbuch. [Zweite verbreitete Auflage]. – Oldenbourg, München-Berlin. VII. p. + 615 p. + 2 t.
- DUDAR T. (főszerk.) 1991: Történelmi világotlasz. – Kartográfiai Vállalat, Budapest. 237 p.
- EBELING, F. 1994: Geopolitik, Karl Haushofer und seine Raumwissenschaft. – Akademie Verlag, Berlin. 272 p.
- ENGEL P. 2003: Vár és hatalom: az uralom területi alapjai a középkori Magyarországon I-II. – In: Uő: Honor, vár, ispánság, Válogatott tanulmányok. Osiris Kiadó, Budapest. pp. 162-197.
- FOCHLER-HAUKE, G. (szerk.) 1959: Allgemeine Geographie. – Fischer Bücherei KG, Frankfurt am Main. 390 p.

- FODOR F. 1936: Adatok a magyar gyepük földrajzához. – *Hadtörténelmi Közlemények* 37. 1-2. pp. 113-144.
- FORGÁCS B. 2009: A hadikultúrák fogalmának historiográfiája I-II. – *Hadtudományi Szemle* 2. 2. pp. 1-9., 3. pp. 1-8.
- GLATZ F. (főszerk.) 2001: Magyar nagylexikon, Tizenharmadik kötet. – Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest. 930 p.
- HAACK, H.SCHMIDT, M. G. 1929: Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. – Justus Perthes in Gotha. VIII p. + 62 p. + 30 t.
- HAGGETT, P. 2006: Geográfia: globális szintézis. – Typotex, Budapest. XVI p. + 842 p.
- HAUSHOFER, K.-OBST, E.-LAUTENSACH, H.-MAULL, O. 1928: Bausteine zur Geopolitik. – Kurt Vowinkel Verlag, Berlin-Grunewald. 349 p.
- HENNIG, R. 1928: Geopolitik: die Lehre von Staat und Lebewesen. – Teubner, Leipzig-Berlin. 338 p.
- HENNIG, R.-KÖRHOLZ, L. 1933: Einführung in die Geopolitik. – Teubner, Leipzig-Berlin. 128 p.
- HETTNER, A. 1927: Die Geographie: ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden. – Ferdinand Hirt in Breslau. 463 p.
- KRING M. 1934: A magyar államhatár kialakulásáról. – Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet, Budapest. 26 p.
- KRISTÓ GY.-MAKK F.-SZEGFÜ L. 1973: Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. – *Hadtörténelmi Közlemények új évf.* 20. 4. pp. 639-660.
- MARKÓ Á. 1943: Magyarország hadtörténete. – Országos Közoktatási Tanács, Budapest. 288 p. + 2 t.
- MAROSI E. 1984: A török hódítás Magyarországon (1547-1568). – In. LIPTAI E. (főszerk.): Magyarország hadtörténete I. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. pp. 181-193.
- MAULL, O. 1925: Politische Geographie. – Verlag von Gebrüder Borntraeger, Berlin. 743 p.
- MAULL, O. 1936: Das Wesen der Geopolitik. – Teubner, Leipzig-Berlin. 57 p.
- MÄRZ, J. 1931: Die Ozeane in der Politik und Staatenbildung. – Ferdinand Hirt in Breslau. 119 p.
- MENDŐL T. 1963: Általános településföldrajz. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 567 p.
- MENDŐL T. 1999: A földrajztudomány az ókortól napjainkig. – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 274 p.
- NAGY M. M. 2013: A távolság fogságában: a Török Birodalom terjeszkedése és a hódoltság kezdete. – *Nagy Magyarország* 5. 1. pp. 4-13.
- NAGY M. M. 2015: A magyar államhatár történeti földrajzáról. – *Történeti Földrajzi Közlemények* 3. 2. pp. 14-24.
- NAGY M. M. 2016: A hódoltsági határvidék kérdéséhez. – *Történeti Földrajzi Közlemények* 4. 3-4. pp. 30-46.
- PERJÉS G. 1979: Mohács. – Magvető Kiadó, Budapest. 465 p.
- PRINZ GY. 1938: Magyar földrajz III.: az államföldrajzi kép. – Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 494 p. + 16 t. + 2 t. fol.
- RATZEL F. 1887: A Föld és az ember: anthro-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 623 p.

- RATZEL, F. 1903: Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges [Zweite umgearbeitete Auflage]. – R. Oldenbourg, München-Berlin. 838 p.
- RÁZSÓ GY. 1973: A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393-1437). – Hadtörténelmi Közlemények új évf. 20. 3. pp. 403-444.
- RÓNAI A. 2009: Fejezetek a politikai földrajzból. – Kráter Műhely Egyesület, Pomáz. 167 p.
- SOMOGYI E. 1928: Magyarország és környék államainak katonai földrajza. – A szerző kiadása, Budapest. 434 p. + 9 mell.
- SOMOGYI E. 1931: Az országhatárok katonai jelentősége különös tekintettel Csonkamagyarországra. A Magyar Katonai Szemle 1931. évi 9. számának külön melléklete. – Magyar Katonai Szemle, Budapest. 30 p.
- SUBA J. 2008: A gyepűtől a honvédelmi határsávig. – In. REMÉNYI P.-SZEBÉNYI A. (szerk.): V. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia: a nagy terek politikai földrajza. PTE TTK. Földrajzi Intézet, Pécs. pp. 405-417.
- SUGÁR I. 1979: A budai vár és ostromai. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 359 p.
- SUGÁR I. 1983: Lehanyatlak a török félhold. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 298 p.
- TEKE ZS. 1980: Hunyadi János és kora. – Gondolat, Budapest. 235 p.
- TÓTH Z. 1917: Az államterület biztonsága. – Földrajzi Közlemények 45. 7-8. pp. 311-361.
- VARGA J. J. 2007: Válaszúton: Thököly Imre és Magyarország 1682-1684-ben. História-MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 300 p.
- VOFKORI L. 2003: A földrajztudomány rendszertana. – Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda. 253 p.

A MAGYAR KATONAI VEZETÉS ELKÉPZELÉSE AZ 1918. ÉVI BUKARESTI BÉKÉBEN AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIAHOZ CSATOLT ÚJ ROMÁN TERÜLET FELOSZTÁSÁRA AUSZTRIA ÉS MAGYARORSZÁG KÖZÖTT

DR. SUBA JÁNOS

The idea of the Hungarian military leadership in the Bucharest Peace, 1918, for the division of the new Rumanian territory joined the Austro-Hungarian Empire between Austria and Hungary

Romania declared war on the Empire on 27th August, 1916. However, they lost the war. They made peace with the central powers on 18th May, 1918. In this peace a 5-20 kilometres' wide zone went to Hungary. The boundaries of the Austrian Empire's territory (Bukovina) also changed. The Monarchy got this Rumanian land in eight related pieces, out of which one was attached to Bukovina and six went to Hungary. The remaining piece of land, which was the North-West part of Moldavia and common with Bukovina, was not allocated. The Hungarian and the Austrian leadership could not agree on the allocation of this area. It was economically worthless as it could not be approached from Hungary easily; it was rather the military points of view that dominated this issue. The aim of this study is to review the idea of the Hungarian military leadership for the division of this territory.

Bevezetés

Magyarország, illetve Erdély határának volt egy olyan szakasza, amelyet a nagyközönség nem ismert, illetve nem ismerhetett meg. Ez az első világháborúban a keleti határon végrehajtott „stratégiai határkiigazítás” volt, amelyek eredményeképpen egy 5-20 kilométer széles sáv került Magyarországhoz.¹ Ezzel együtt az Osztrák-Magyar Monarchia másik állama az Osztrák császárság (Bukovina) területnek határai is megváltozott.

¹ A magyar határkiigazításról bővebben: Suba János (2000): Erdély új - az 1918. május 7 - i Bukaresti békeszerződésben kijelölt - határának kijelölése In: *Erdély természeti és történelmi földrajza*. Észak-és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 8. (szerk.: Boros László), 352-365. p. Nyíregyháza 2000.

Bukaresti béke

Románia 1916. augusztus 27-én hadat üzent a Monarchiának.² A román csapatok a Vöröstoronyi szoroson át betörték Erdély területére. Szeptember 7-ig megszállták Csík megyét, megközelítették Marosvásárhelyt, Nagyszebent, és kijutottak Petrozsény – Turnu Severin vonalára. Azonban az osztrák-magyar és a német csapatok ellentámadása kiszorította a román erőket Erdélyből. A központi hatalmak csapatai december 6-án megszállták Bukarestet. 1918. március 5-én előzetes békét kötöttek Romániával. A végleges békét 1918. május 7-én kötötték meg a központi hatalmak.

A bufteai előzetes béke értelmében 1918. március 8-án kezdődtek a béketárgyalások a bukaresti Cotroceni-palotában, román részről Corneliu Argetoianu igazságügyminiszter, a központi hatalmak részéről Czernin Ottokár osztrák-magyar közös külügyminiszter vezetésével. Március 19-28. között részt vett Richard von Kühlmann német külügyminiszter és Vaszil Radoszlavow bolgár miniszterelnök. A bufteai tárgyalásokon Bécs által még szorgalmazott osztrák-magyar-román gazdasági szövetség kérése már nem került napirendre, a magyar kormány elutasítása miatt. Czerninnek IV. Károly támogatásával sikerült jelentékenyen mérsékelni a német gazdasági igényeket: Németország kezdetben az összes román vasút, kikötő, olajmező és koronauradalom tulajdonjogának átadását igényelte. Ismét előkerült a Románia 5 éves katonai megszállására vonatkozó német javaslat, mit Czernin újólag leszerelt. Bulgária Dobrudzsán túl a teljes Duna-deltát követelte. Czernin itt azt érte el, hogy azt csak a Szent György-ágig adják át Bulgáriának, így Románia számára fennmaradt egy „egyes” tengeri kijárat. Március 28-ra kialakultak a fő meghatározói, Czernin visszatazott Bécsbe, helyét Sztérényi József magyar kereskedelmi miniszter vette át. A békét 1918. május 8-án írta alá (az 1918. április 16-án kinevezett) gróf Burián István osztrák-magyar közös-, Kühlmann német, Ahmed Nessimy török külügyminiszter, Radoszlavow bolgár miniszterelnök, valamint Marghiloman román miniszterelnök.

Szokatlan módon aláírta a tárgyaló küldöttségek valamennyi diplomáciai beosztású vagy tábornoki rendfokozatú tagja is.

A békeszerződés 8 fejezetre tagolt főbb pontjai:

- a békeállapotnak megfelelő diplomáciai viszony helyreállítása a szerződő felek között;
- a román hadsereg leszerelése és új szervezete;

²Az erdélyi harcokról magyar szempontból: (Habsburg) József (főherceg): Világháború amilyenek én láttam. V-VII. kötet. Bp. 1926-1934. Nagy Vilmos: A Románia elleni hadjárat 1916-1917. I-III. Kötet, Bp.1922., Szádeczky Kardos Lajos: Az Oláhok Erdélybe törése és kiverésük 1916-1917., Kabisch Ernst: Der Rumanenkrieg 1916. Berlin 1938., Alexandrescu Vasilie: Romanie in World War I. Bukarest 1985.

- határkiigazítás Monarchia határán,
- Dobrudzsa és a Duna-delta (a Szent György ágig) átengedése Bulgáriának;
- kölcsönös lemondás a hadikárpótlásról;
- a megszálló központi hatalmak hadosztályai kiűritési menetrendjének szabályozása, konkrét határidő rögzítése nélkül;
- a dunai hajózás szabályozása;
- a vallásfelekezetek egyenjogúságának kimondása Romániában;
- és záró rendelkezések.

Ehhez jogpolitikai, valamint 3 gazdasági pótegyezményt csatoltak a romániai olajmezők kiaknázásáról, a vasutak használatáról és a Turnu Severin román hajógyár osztrák-magyar koncesszióba adásáért. A szerződés 1918. november 9-ig volt érvényben, ekkor Románia Németországnak küldött hadüzenettel hatályon kívül helyezte. Gyakorlatilag azonban a román politikai és katonai vezetés már szeptember második felétől megszegte.³

Stratégiai határkiigazítás

A határkiigazítások indoka az újabb román betörés Erdélybe megakadályozása volt. A hadsereg főparancsnokság részéről katonai, a magyar kormány részéről biztonságpolitikai szempontok indokolták. A katonai és a magyar vezetés a következő határkiigazítást képzelték el: Nyugaton a Dunánál annyira előre tolni a határt, hogy Turnu Severin városa Magyarországhoz kerüljön. Katonai szempontból a Vaskapu és a Turnu-Severini hajógyár birtoklása – az Alsó Duna biztosítása szempontjából – volt fontos.

A magyar politika vezetés ellenezte, hogy egy ilyen nagy és román város magyar uralom alá kerüljön. E ponttól északkeletre a Zsil völgyénél annyira akarták előre tolni, hogy a Zsil völgyi bányákat román területről ne tudják lőni. Ettől keletre előre kell tolni a határt Caineiig, mert ezen a területen voltak a szász egyetem erdőségei, amelyek jövedelme az egyetem és egyéb kulturális célokat szolgált. Az erdők kitermelését a román kormány minden alkalommal megnehezítette. Erre a határkiigazításra a magyar kormány nagy súlyt fektetett.

Keletre az új határ Sinaiától északra vezetne, úgy hogy Sinaia – a közkedvelt üdülőhely – megmaradna Romániának. A határ úgy futna tovább, hogy a Slaniki sóbánya és az Oknai kőolajmező magyar terület legyen. Ezeket a kiigazításokat a magyar vezetés kérte, mert az 1888. évi határkiigazítás óta sok magyar

³ A béketárgyalásokra lásd: Czernin Ottokar: Im Weltkrieg Berlin-Wien 1919., Gratz Gusztáv-Schüller Richard: Die aussere Wirtschaftspolitik Österreich-Ungars. Mitteleuropäische Plane Wien. 1925., Iancovici D: La Paix de Bucarest (7. Mai 1918). Paris. 1918., Nagy Vilmos: im: III. kötet 98-121-p. A Bukaresti béke teljes szövegét közli Lebedur-Wicheln Eugen: Friedensvertrag mit Rumänien Wien 1918.

állampolgárnak volt birtoka román területen, amelynek kihasználását a román hatóságok állandóan megnehezítették.

Végül a hármashatárnál a legnagyobb területet – értékes erdőségekkel –, a közös hadseregpáncsnokság kérte Bukovina védelmére.

A határkiigazítás követelése azonban nem lehetett akadálya a békekötésnek. Monarchia vezetése a katonai részről javasolt és a magyar kormány által támogatott határkiigazításhoz csak annyiba ragaszkodott, hogy a román vezetésnek ne fájjon túlságosan a területvesztés és taktikai okokból legyen miből engedni, és a magyar kormány helyzetén könnyítsenek.⁴ Czernin közös külügyminiszter a március 7-i tárgyaláson közölte, hogy a határkiigazítások nélkül amelyek "körülbelül" közölteknek megfelelnek, nem lehet békét kötni. A körülbelül szó fejezte ki, hogy lehet alkudni, amit a románok meg is tettek. Czernin a tárgyalások során engedett az osztrák-magyar területi igényekből, hogy elősegítse az Osztrák-Magyar Monarchia számára kedvező hatalomváltást Romániában I. Ferdinánd román király március 18-án menesztette Alexandru Averescu tábornok miniszterelnököt és kinevezte a németbarát Alexandru Marghilomant.⁵ Március 15-én az erősen leszorított és megnyirbált határkiigazításokat elfogadta a román fél.

A békeszerződésben a Monarchia az általa igényelt határkiigazításnak csak 20-30 százalékát kapta meg Romániától.⁶ Összesen 5 636 km² román terület került a Monarchia katonai közigazgatása alá, mint a közös katonai hatóságok által követelt „stratégiai határkiigazítás.”⁷ Ezt a román területet 8 összefüggő darabban kapta meg a Monarchia. A hármashatárnál a legnagyobb területet – értékes erdőségekkel –, a közös hadseregpáncsnokság kérte Bukovina védelmére. Ebből egyet Bukovinához csatoltak. Hatot Magyarországhoz.⁸

A fennmaradó területrész, amely Moldva északnyugati része és közös Bukovinával, nem került felosztásra. A magyar és az osztrák vezetés nem tudott megegyezni a terület felosztásáról.

Ez a rész eredetileg Moldvához (Moldovához)⁹ tartozott. Moldva északi része 1772-ben, Lengyelország felosztása után, Bukovina (Bukovinai Hercegség) néven a Habsburg Birodalom tartománya lett. Az 1806-12-es orosz-török háborúban pedig a történelmi Moldva egész keleti felét a cári Oroszország

⁴ Czernin Ottokar: Im Weltkrieg Berlin-Wien 1919.

⁵ Gratz Gusztáv-Schüller Richard: Die aussere Wirtschaftspolitik Österreich-Ungars. Mitteleuropäische Plane Wien. 1925., Czernin Ottokar: Im Weltkrieg Berlin-Wien 1919., Nagy Vilmos: im: III. kötet 98-121-p.

⁶ Suba J (2000).

⁷ Horváth Jenő Felelősség a Világháborúért és a békeszerződésért. Bp. 1939.

⁸ Suba J. (2000).

⁹ Románul: Moldova egyike Románia történelmi tartományainak. Havasalfölddel együtt Oláhországnak is nevezték.

kebelezte be. A történelmi Moldvának ezeket a Pruttól keletre fekvő, orosz uralom alá került területeit Besszarabiának nevezték. (A mai Moldovai Köztársaság és a ma Ukrajnához tartozó Fekete-tenger menti Cahul és Ismail megyék területe.) Moldova megmaradt területe (a mai Románia északkeleti része) 1859-ben egyesült Havasalfölddel, és létrejött az egységes Románia.

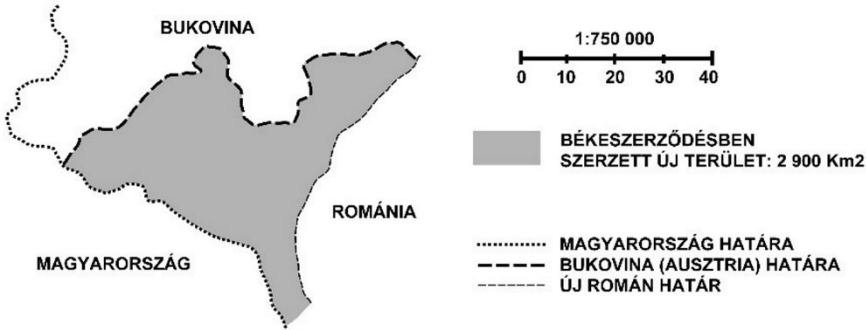
Magyarország, Ausztria és Románia harmashatáránál az elképzelések szerint kb 2 900 km² területről volt szó. A magyar katonai vezetés, mint látni fogjuk két alternatívát dolgozott ki. A fő szempont az új terület megközelítése volt, amely csak Bukovina felől volt lehetséges. Ezért vetették fel Bukovina egy részének átengedését Magyarországnak. Az egyik tervezetnél Bukovinából 820 km²-t, míg a másik (minimális) javaslat szerint 490 km²-t, az új román területből pedig 800 km² kértek volna. Ezt ismertetjük most.

1918. május 4-én Wekerle Sándor miniszterelnök aláírásával egy levél érkezett a Honvédelmi Miniszterhez, Báró Szurmay Sándor gyalogsági tábornokhoz. „...Mint Nagyméltóságod előtt ismeretes, a folyó évi április hó 23.-án az új magyar-román határ előzetes helyszíni megállapítása ügyében a pénzügyminisztériumban tartott értekezleten szóba került a Magyarország és Ausztria, illetve Bukovina összeszögellésénél Romániától áteső, meglehetősen nagy és értékes területnek Magyarország és Ausztria között való megosztásának kérdése melyre nézve az osztrák kormánnyal megállapodást kell létesítenünk. A magyar érdekek kellő érvényesítése szempontjából már most megindítani szándékozom a szóban forgó kérdés megoldására alkalmas előkészítő tárgyalásokat... a szóban levő határterület felosztására, illetve a Magyarországhoz csatolandó részek megállapítására vonatkozólag hozzám sürgősen javaslatot tegyenek.

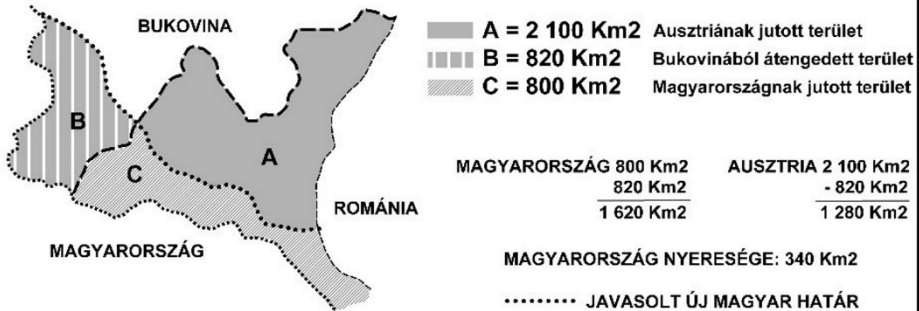
Midőn erről Nagyméltóságodat értesíteni szerencsém van, egyúttal tisztelettel felkérem, hogy az említett kérdés tekintetében állást foglalni és nagybecsű álláspontjáról engem mielőbb tájékoztatni méltóztassék...” Ezt a levelet a 10800/1918.-1. szám alatt iktatták a HM-ben

Ilyen tartalmú levelet kapott Besztercze-Naszód és Csik vármegye főispánjai is szigorúan bizalmas és sürgős minősítéssel.”...Felkérem Méltóságodat, hogy a törvényhatóság első tisztviselőjének, valamint a helyi viszonyokat tüzetesen ismerő más tisztviselőknek és szakerőknek bevonásával, a besztercezi m. kir.erdőigazgatóság meghallgatása mellett, tegyen hozzám a szóban levő határterület felosztására, illetve a kormányzata alatt álló törvényhatóság területéhez csatolandó részek kijelölésére vonatkozólag sürgősen javaslatot..”

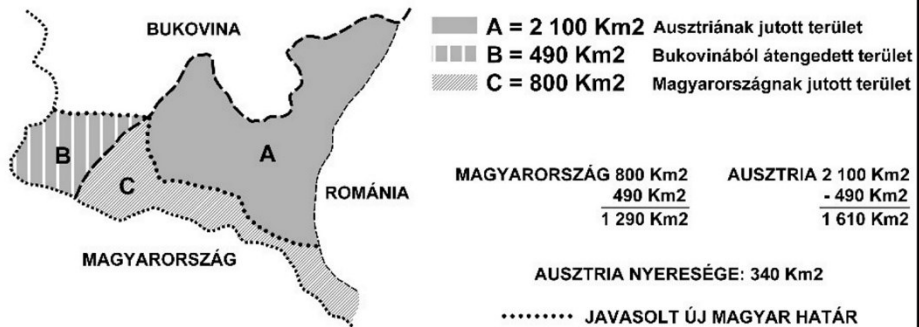
**MAGYARORSZÁG, AUSZTRIA ÉS ROMÁNIA HÁRMASHATÁRÁNÁL
AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIÁNAK JUTOTT TERÜLET
FELOSZTÁSÁNAK MAGYAR ELKÉPZELÉSEI**

1. VÁLTOZAT

2. VÁLTOZAT

A HM 1. osztálya¹⁰ végezte a tanulmány összeállítását, (a nyersfogalmazvány is megvan az iratok között). A katonai adminisztráció minden lépcsőfokát megjárta, minden észrevételt bedolgoztak, a Honvédelmi Miniszter Úr észrevételei alapján átdolgozták, s így már a katonai vezetés álláspontját tükrözte. A legépel tisztazatot, mint fogalmazványt (két térképmelléklettel) elküldték a Miniszterelnökségnek Az ügyiratban megvan az átvételi elismervény, amelye Kossuth Ferenc írt alá, mint átvevő, és előterjesztő május 27-én, és mutatta be a miniszterelnöknek.¹¹

Melléklet a 10800/eln. 1-1918 számhoz

FOGALMAZVÁNY

TANULMÁNY

a román békeszerződés következtében a hármashatárnál a monarchiához csatolandó új területnek Magyarország és Ausztria közötti felosztásáról 2 térképmelléklettel

A bukaresti békeszerződés szerint a monarchia és Románia között új határvonal állapítatott meg. Romániának a hármashatárnál (Ausztria-Magyarország és Románia határainak találkozási pontja) nyugat felé előreugró körülbelül 2 900 km² kiterjedésű része az új határ megállapítás következtében a Monarchiához csatolattik. *(Lásd a csatolt térképet¹²)*

¹⁰ A Honvédelmi Minisztérium I., illetve I.a osztálya a honvédség elvi ügyeivel foglalkozott: A honvédség szervezése, elvi jellegű katonai kérdések. Részletesen lásd: Fond és állagjegyzék a Hadtörténelmi Levéltár őrzésében lévő katonai iratok. Bp.2002. 15.p.

¹¹ Az idézet dokumentum a Hadtörténelmi Levéltár, Honvédelmi Minisztérium irata között a 742. dobozban található. HM 1. osztály iratai 10800/eln. 1-1918. irat.

¹² Az egyik térkép címe: Übesichtkarte von Roumainen. 1:750 000 méretarányú (Románia Általános térképe) mérete 105x70,5 cm.. A bécsi Katonaföldrajzi Intézet nyomta, (Druck des k.u.k. Militärgeographischen Institutes in Wien). Kiadó Verlag der k.u.k. Hof und Universitätsbuchhandlung R. Lechner (W.Müller) Wien I. Graben 31. 1915.X.9-i kiadás. Ilyen térkép van a Hadtörténelmi Térképtár B.III.a.166/6 jelzete alatt. E térkép kiadásait használták nyilvántató térképként is a román fronton.

A Másik térkép 4 db.: 43°48' Kimpolung, 44°48' Czernowitz, 43°47' Gyergyószentmiklós, 43°47' Piatra 1: 200 000 méretarányú térképszelvényekből van összeragasztva. Mérete 111x75 cm. A ragasztás elengedett, így két darabban van. Ez a térkép a Közép-Európa 1: 200 000 méretarányú általános térképművének szelvényei. A térképmű 282 szelvényből áll. Közép-Európa területére készült el 1887–1913. között. Eredetileg a Monarchia haditérképének szánták. Erre a célra nem teljesen felelt meg: kis méretaránya miatt a harcvezetésére csak részben volt alkalmas. A térkép az utak és a települések részletes és jól áttekinthető képét nyújtotta, a domborzatrajza csak a felszín jellegét adta vissza. A sokszorosított négy színben végezték: a sík- és névrajz fekete, a vízrajz kék, a domborzat barna, az erdők területe zöld. A térkép a topográfiai viszonyokról nyújtott jó áttekintése miatt továbbra is sokoldalú tudományos és gyakorlati használhatóságot biztosított. A szelvények kereten kívüli tartalma: középen, fenn a szelvény megnevezése (szelvényjelölés és településnév), a kereten a földrajzi fokbeosztás és a csatlakozó térképszelvények megnevezése. Alul középen a méretarány a kiadó, mellette a legfontosabb jelek, rövidítések magyarázata, a jobb alsó

A Monarchiához csatolt rész Magyarország és Ausztria között lesz felosztandó. Az osztrák körök, – sőt hivatalos tényezők is – úgy látszik nem osztják ezt a véleményt, hogy ezt a kérdéses területet Magyarország és Ausztria között kell felosztani, hanem az egész területnek Bukovinához való csatolását tervezik.

Kitűnik ez „Az Újság” 1918 évi május 8-iki számából, melyben az erre vonatkozó cikk kérdéses része így szól: „Előttünk van már a békeszerződés szövege is e történelmi dokumentumot az alább következőkben teljes szövegében közöljük. Tartalma és jelentősége kiviláglik már abból az itt következő tájékoztatásból is, melyet Wiesner rendkívüli követ ma adott a külügyminisztériumban „Az Újság” bécsi munkatársának:....A harmadik fejezet a terület átengedéseket szabályozza. Ami ezen területnek Ausztria és Magyarországhoz való csatolását illeti, a tekintetben az osztrák és magyar kormány közt tárgyalások lesznek. Valószínű, hogy a hármas országhatárnál lévő terület Bukovinához, a többi területek Magyarországhoz fognak csatoltatni.”

Eddigi értesülések szerint a két kormány e tárgyban még nem lépett érintkezésbe. Az összes érdekelt magyar minisztériumok mielőbb megállapodásra kell, hogy jussanak a célból, hogy az osztrák kormánynál már egy konkrét tervezet alapján a szükséges tárgyalások kezdeményezhetők legyenek. Az alábbi tanulmány a magyar kormány által elfoglandó álláspontot akarja körvonalazni.

I. A terület leírása

A terület a Tölgyes szorosától¹³ az 1619 méter magas hármashatár hegyig (Vrf. Tamaului 1 863-tól három kilométere keletre) a magyar határ, innen a Moldava menti Malini¹⁴ faluig Bukovina határa és a bukaresti békeszerződésben megállapított új határvonal szegélyezi.

sarokban a szelvények első megjelenésének éve, illetve a későbbi kiadásoknál a részbeni helyesbítés (Teilweise berichtigt) dátuma. A történelmi Magyarország területére eső szelvények (61 db.) zömét 1914–1918 között újra megjelentették, néhány szelvényt többször is. Suba J.(2004): Osztrák-magyar Monarchia katonai térképei (A tiszt legfontosabb segédeszköze) In.: „*Boldogtalan hadiidők...” avagy: ami a „boldog békeidők” után következett 1914-1918* (Szerk.: Ravasz István) Petit Real Könyvkiadó. Bp.2004. 248.-252 p. A térképmű címe: *Generalkarte von Mitteleuropa 1:200 000.*, Hadtörténeti Térképtár, jelzet: B II a 39. Sok kiadásban, többféle formában (hajtogatva, szelvényként, albumba kötve).

¹³ A tölgyesi-szoros a Kis-Beszterce folyó mentén, 3 km-es völgyben helyezkedik el, amelyen fontos kereskedelmi útvonal vezetett Moldvába. határában van Gyergyótölgyes falu, amely a XVIII. századi Besztercei tutajozásnak köszönheti kialakulását. A gyergyói fa és borvíz-szállítványok így messze földre eljuthattak. Itt volt a moldvai vám, itt jött. Csík vármegye 1887-től Csík vármegyében járási székhely volt. Ma Tulgheș falu Romániában, Hargita megyében. Tölsóvíz, Tölgyes, Újmező és Régi Pojána részekből áll.

¹⁴ Malini falu Suceava megye délkeleti részén, 20 km-re Folticeni és 12 km-re Baia-tól.

A terület a román 3 429 km² kiterjedésű Suceava¹⁵ kerület (székhelye Folticeni¹⁶) 6/7 részét teszi ki és hozzávetőleg 2 900 km² kiterjedésű. (Czernovitznál¹⁷ a Bukovinához csatolandó új terület beszámítása nélkül, mely kb. 7500 km² kiterjedésű.) Az egész többi Magyarországhoz csatolandó román terület körülbelül 6 500 km².

Konfiguráció

A terület átlag 1 000-1 500 méter magas, magas- és középhegységgel van borítva. legmagasabb pont az 1864 méter magas Mt. Budacu, legmélyebb a 398 méter magas Moldava völgy.

A Mt. Bajasescul 1307, Mt Muncelu 1303, Mt. Bivol 1534 vízválasztó vonal földrajzilag két részre osztja az új területet. A nevezett vízválasztó vonaltól délnyugatra eső rész összes folyói a Bistrica mély völgyébe torkolnak, míg az északkeletre eső rész vizei a Moldavába ömlenek. A Moldavát kivéve az összes patakok és folyók meredek helyoldalak által képzett völgyekben folynak.

Közlekedési vonalak

Vasút az egész területen nincs. A területet egy műút szeli át, nagyban nyugat-keleti irányban; Dorna Watrából¹⁸ kiindulva Neagra Sarului át a Negrisora völgyében Brosteniig; innen a Bistrica¹⁹ völgyében Borcaig; innen a vízválasztón át a Moldava völgyébe, hol Malininál a Gurahumora-Folticemi műútba torkollik. A Bistrica völgyében Sabasából egy műút vezet Romániába. A többi út főként ösvérút, ritkában taligaút, melyek rendszerint a völgyekben vezetnek. A háború folyamán azonban egyrészt mi építettünk kocsizható utat a Bistrica völgyében Dorna Watrától Cruceaig, másrészt az oroszok illetve románok Brostenitől,

¹⁵ Suceava, Szucsáva (románul Suceava, magyarul Szőcsvásár, ukránul Сучава, város egykori Bukovina területén. A birodalom határa a város délkeleti szélénél húzódott. Az első világháború után Romániához csatolták Bukovina déli részével együtt. Azóta Suceava megye központja, a Szucsáva-folyó partján fekszik, ma nagyváros.

¹⁶ Románul: Fálticeni, Suceavától 25 km-re a megye déli részén. Az E 85 út átszeli a várost.

¹⁷ Csernowitz (németül: Czernowitz, románul: Cernăuți) város a Prut folyó partján, Bukovina északi részén. 1918 után a Bukovina teljes területével együtt a Román Királyság része lett Cernăuți néven. 1940-ben Bessarábiával együtt Romániától a Szovjetunióhoz csatolták. Ma Csernyivci néven Ukrajna délnyugati részén, a Csernyivci terület székhelye.

¹⁸ Dorna vátra (románul Vatra Dornei, németül Dorna Watra) város Suceava megyében, Bukovinában, Romániában. Szucsávától 104 km-re, Besztercétől pedig 85 km-re található, az Aranyos-Beszterce és a Dorna folyók egyesülésénél. Az első világháború során a város és a fürdő nagy része megsemmisült.

¹⁹ A Beszterce (románul: *Bistrița*) a Sajó jobb oldali mellékfolyója Beszterce-Naszód megyében. A Sztrunýora hegy alatt több csermelyből eredve nyugat felé tart. Borgóprundnál délnyugatra fordul és Szeretfálnál a Sajóba torkollik. Mellékvizei jobb felől a Tiha, bal felől a Dipse.

valamint Ostraból az 1376-os határgerincen át szintén Cruceaig. Ugyancsak a háború alatt épültek ki a Chirilu, Rareu, Rareul 1653,hszp. Kimpolung, valamint a Zagreni-ből észak felé Pozoritába vezető kocsutak, úgy hogy közlekedésileg a Bistrica völgye a chirilui hajlástól Borcaig egész jó összeköttetésben van a Moldava völgyével illetve Bukovina déli csücskével.

A Bistrica Dorna Watrától lefelé tutajozható. A terület közelebbi ismertetésére a következő statisztikai adatok szolgáljanak:

Lakosság

Az 1899 évi népszámlálás szerint az egész Suceava kerület 129 687 lakóssal bírt. Egy km² – re átlag 38 lakos esett. Erdélyben egy km²-re 40 lélek esik. Ezek szerint a Monarchiához kerülő területen legfeljebb 100 000 lélek van, mert a termékenyebb Moldava völgy minden esetre aránylag sűrűbben lakott.

Az új területen 33 község van. Ezek közül a legnagyobbak:

Brosteni²⁰, 600 lakos, alprefektura (szolgabíróság) volt székhelye, posta és távirtda állomás, kerületi bíróság /járásbíróság).

Sarul Dornei,²¹ 200 lakos, fürdőhely, határőrszakasz székhely, posta és távirtda állomás.

Dragoiasa, 200 lakos, határőrszakasz székhely.

A többi mind szegényes oláh falu.

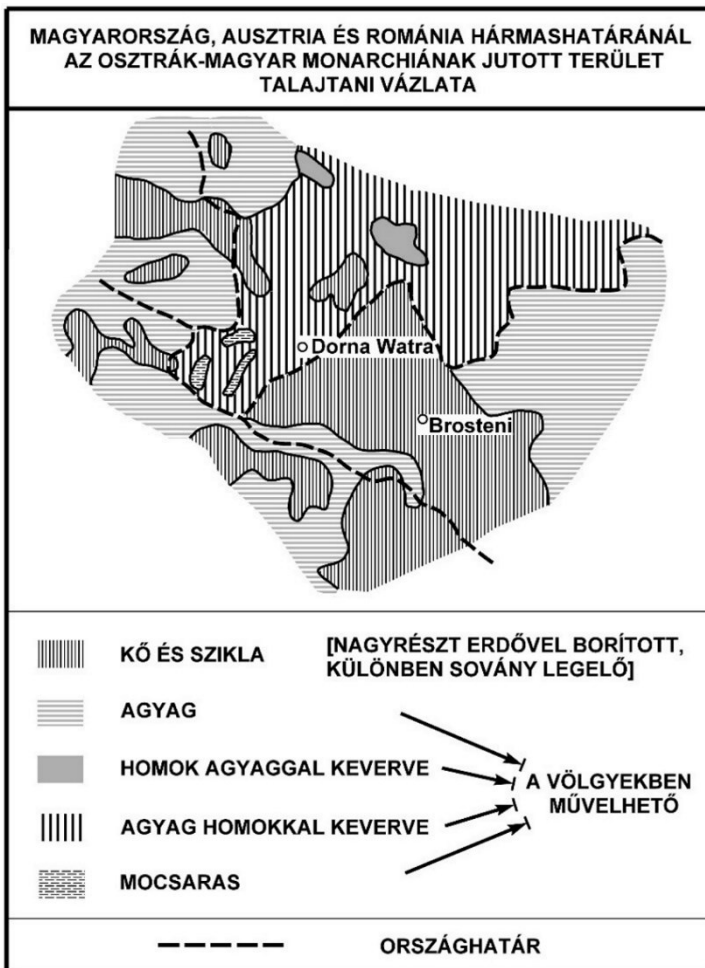
Állatállomány

(az 1900 évi számlálás adatai szerint) a suceavai kerületben.

megnevezés	darab	egy km ² -re eső db	a ny területre esők kb.db
ló	10 721	3	8 700
szarvasmarha	58 000	17	49 300
sertés	32 632	9	26 100
juh	111 585	32	92 800

²⁰ Broșteni város Bukovinában, Szucsávától 100 km-re található, a Bistrița folyó mentén

²¹ Șaru Dornei település Dorna vátra után 10 km-re, a Dorna patak völgyében, Moldvában, Romániában, Suceava megyében. Ma a DN 17B úton keletre fekvő település. Híres az arzénos és magnéziumos gyógyvize. (Suba J)

Erdők (az 1899-as felvétel szerint)

A suceavai kerületben 144 782 hektár erdő van. Egy km^2 re 42 hektár erdő jut, tehát majdnem fele. Erdélyben egy km^2 re átlag 41 hektár esik. Az új területre, tehát a Monarchiához 121 800 hektár esik. /1 ha. = 1 km^2 -nek századrésze, 100 ha. = 1 km^2 ²²/

²² Egy hektár egy 100×100 méteres területnek felel meg. A hektár mértékegységet elterjedten használják a mezőgazdaságban, az erdőgazdálkodásban és a várostervezésben. Elterjedtségét indokolja, hogy emberi léptékekkel arányos érték, a négyzetméter és a négyzetkilométer közötti milliószoros eltérést jól kitölti.

Termés

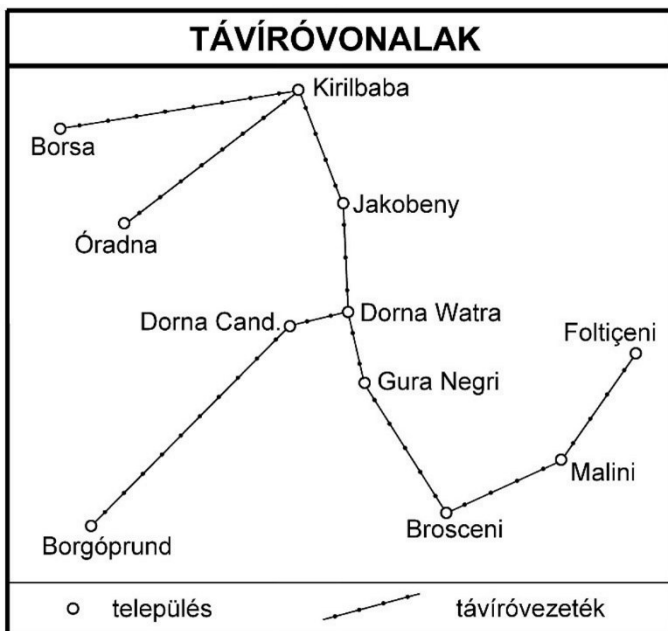
Az 1891-1900 évek átlagtermése a suceavai kerületben a következő volt:

neme	mennyiség (hl)	egy km ² -re eső hl	az új területre eső hl
búza	86 540	25	72 500
rozs	11. 978	3	8 700
árpa	95. 306	28	81 200
tengeri	380 734	111	321.900
zab	200 720	58	168 000
széna	651 817q	190 q	551 000q

Az új terület tényleges termelése a széna kivételével a számszerű átlagon alul fog maradni, mert a Moldava völgy menti terület átlag többet termel, mint az új terület hegyes vidéke.

Nagyobb ipar és bányüzem az új területen nincs. A suceavai kerületben összesen 15 vízimalom van, illetve volt.

Távíróvonalak

3. vázlat: Magyarország, Ausztria és Románia hármashatáránál az Osztrák–Magyar Monarchiának jutott terület távíróvonalai

Borsa²³, Óradna²⁴, Dorna Cand²⁵, Borgóprund²⁶, Kirlibaba²⁷, Jakobeny²⁸, Dorna Watra, Gura Negri²⁹, Brosceni, Malini, Folticeni.

II. Az új területnek Magyarország és Ausztria között való felosztása

A terület felosztásánál a megközelítés lehetősége játssza a legfontosabb szerepet. Itt is elsősorban a vasút és a minden körülmények között kocsizható út, a műút jön tekintetbe.

a) Vasúttal az új területre jutni nem lehet. Az új területet három vasúti vonal közelíti meg és pedig:

1) Dés, Besztercze, Borgó Besztercze, Dorna Watra.

A vasút békében Magyarország felől csak Borgó Beszterczéig volt kiépítve. A Czernowitz, Dorna Watrai vasútvonallal való összeköttetést vagyis a Borgó Besztercze, Tihucza, Dorna Kandreni, Dorna Watrai részt a háború folyamán a hadvezetőség építette ki, és pedig Borgó Beszterczétől Dorna völgyig a nagy szintkülönbség miatt mint keskenyvágányú villamos erejű vasutat, Dorna völgytől Dorna Watráig pedig mint rendes nyomtávú gőzvasutat. 1917 őszén munkában volt ezenkívül az ilvavölgyi keskenyvágányú vasút meghosszabbítása Párvától (Dorna Watrától 32 km. nyugatra) keleti irányban egész Kosnáig.

2) Mármarossziget, Felső Vissó, Borsa Kirlibaba, Jakobeni, Dorna Watra. A Borsa, Kirlibaba, Jakobeni részt keskenyvágányú gőzvasút, melyet a

²³ Borsa (románul *Borșa*, németül *Borscha*). város Máramaros megyében, a történeti Máramarosban. A Visó partján, Máramarosszigettől 83 km-re délkeletre, a Radnai-havasok lábánál, a Nagy-Pietrosz csúcs északi oldalán fekszik.

²⁴ Óradna (*Radna*, románul *Rodna*, *Rodna Veche*, régen *Rogna* és *Rocna* is, németül *Altrodenau*, *Roden* vagy *Rodenau*, szászul *Rodne* vagy *Rudne*) falu Beszterce-Naszód megyében. Naszódtól 41 km-re északkeletre, a Radnai-havasok déli, a Borgói-hegység északi lábánál, a Nagy-Szamos két partján fekszik.

²⁵ Dorna Cand, románul: *Dorna Candrenilor* németül: *Dorna Kandreny*, magyarul: *Dornakandren*)

²⁶ Borgóprund (románul: *Prundu Bârgăului*) falu Romániában, Erdélyben, Beszterce-Naszód megyében. Besztercétől 22 kilométerre északkeletre, a Tiha-patak Besztercébe ömlésénél, a Borgói-havasok déli, a Kelemen-havasok északi lábánál fekszik.

²⁷ Kirilibababa (románul: *Cârlibaba*) település Bukovinában, Suceava megyében. Bányászközség, az Aranyos-Beszterce (Bistrița) völgyében egy osztrák vállalkozó bányát nyitott, és a német munkásokat mellette telepítette le. A település Erdély és Moldva határán alakult ki. Az Aranyos-Beszterce bal partján a Moldvához tartozó Cârlibaba, németül Mariasee, míg a jobb parton az Erdélyhez tartozott Radnalajosfalva, Ludwigsdorf területén. 1857-ben Ludwigsdorf, Kirlibaba a neve, 1882-ben Kirlibaba, Kirlibába, Lajosfalva, Ludwigsdorf, 1887. aug. 11-től Lajosfalva, 1913-ban Radnalajosfalva, 1921-ben Cârlibaba nouă, Radnalajosfalva. 1968-tól Cârlibaba-hoz tartozó községrész.

²⁸ románul: *Jacobeni*.

²⁹ Gura Negri ma *Dorna-Arini* település része.

hadvezetőség a háború folyamán épített ki. 3) Czernowitz, Hadikfalva, Gurahumora, Kimpolung, Dorna Watra. Már békében is meg volt. Rendes nyomtávú vasút.

b) Múutak

1) Borgó Besztercze, Maros Borgó, az 1227 ponton és Mgr. Prislopul (Borgói hágó) 1118 hszp-on át Pojana Stampi, Dorna Watra, Sarul Dornei, La Catrinar, Darmocsa, Neagra, Brosteni.

2) Felső Vissó, Borsa a 964 határmagaslaton át, Lajosfalva, Kirlibaba, Jakobeni, Dorna Watra és tovább mint az 1) alatti.

3) Radautz, Kimpelung, Dorna Watra és mint az 1) alatti.

4) Radautz, Gurahumora Bajasesci Malini, Esle, Sabasa, Cotorgasu, Brosteni.

5) Gyergyó Ditró, Gyergyótölgyes, a 520 méter magas Tölgyesi szoroson át, Bistriciora, Galugareni, Crapaturile, Brosteni.

Ez utóbbi út nem igen jöhet tekintetbe – annak ellenére, hogy a legkényelmesebb – mert Bistriciora, Crapaturilei szakasza a jövőben is román területen vezet.

Nagyjában véve az új területre, vagy annak közelébe vezető utak nyugat-keleti és északkeleti-délnyugati irányban vezetnek.

Magyarországot az új területtől a Tölgyesi szoros és a hármás határhegy közötti, jelenleg csak igen nehezen járható határgerinc választja el, mely átlag 1500 méter, északi részében a Kelemen hegységben 2000 méter magas határgerincen át csak gyalogösvények és öszvérutak vezetnek.

Magyarországról – idegen terület érintése nélkül – az új területet kocsizható úton vagy vasúton jelenleg elérni nem lehet.

Az új terület tehát Magyarországra nézve főleg gazdaságilag mindaddig értéktelen marad, míg nincs vele teljesítő képes összeköttetésünk idegen terület érintése nélkül. Ehhez szükséges, hogy Magyarországról az új területre a határgerincen át, vagy alagúttal vasút és műút építsék Oláh-Toplicza (Maroshévíz)ről Gyergyóboron át Dragoiasaba illetőleg Dorna Watráig. Ez katonailag is értékes volna, mert összeköti az erdélyi transzverzális határ menti vasutat és műutat a Bukovinával.

A téli hónapokban a nagy havazások következtében az új terület még így is esetleg hetekig teljesen el lenne zárva az országtól.

Célszerűbb és olcsóbb volna, ha Magyarországnak megadatnék a lehetőség, hogy az új területet a kényelmes és télen is biztosan járható Borgó hágón³⁰, vagy pedig ezenfelül Kirlibabán át is elérhesse, hol a vasút és a műút már amúgy is megvan.

³⁰ A Borgói-hágó (románul *Pasul Tihuța*) a Borgói-hegység keleti részében található 1201 m-es tengerszint feletti magasságban. Az erdélyi Besztercét és a bukovinai Dornavátrát köti össze a rajta haladó DN17-es főút.

Ez a megoldás csak bukovinai területnek Magyarország részére való átengedésével lehetséges, ami azért is kívánatos, hogy az eddigi a Borgói hágónál természetellenesen mélyen nyugatra beugró sok tekintetben igen hátrányos határbeszögölést megjavítsa. *(Lásd a IV. fejezetet is)*

Ausztria az átengedett bukovinai területért az új román területből megfelelően kárpótlandó volna.

A következőkben javasolt területelosztást illetően az új határ megállapítás ezen az alapon indul ki.

Az Aranyos Bistrica felső folyása, a Neagra völgye és a jelenlegi határ által elhatárolt területnek, vagy legalább is nagyobb részének Magyarországhoz kell jutnia. Ezt a területet vagy az új terület nagyobb részének átengedésével, vagy más rekompenzáció árán feltétlenül meg kell szerezni.

Az új terület elosztására, illetően az új határ megállapítására a mellékelt vázlat szerint két alternatíva javasoltatik.

Az első alternatívát az osztrák kormány aligha fogja elfogadni, mert a javasolt elosztás Ausztriára nézve annyiban hátrányos, hogy végeredményben a hármashatárnál kisebb területgyarapodással jár, mint Magyarországra nézve. De a magyar kormánynak minden esetre ezzel a követeléssel kell előállítania, hogy azután a feltételből engedhessen.

A második alternatíva látszólag Magyarországra hátrányos, mert Ausztriára 320 km²–rel több terület esik, mint Magyarországra. Ez a hátrány azonban csak látszólagos, mert tisztán területi számításon alapul. Bukovinának Magyarországhoz csatolandó része gazdaságilag és kulturális szempontból sokkal értékesebb (lásd III. fejezet), mint az újonnan megszerzett román terület, amellel könnyen hozzáférhető.

A második alternatíva minimális követelésnek tekinthető, mert – mint az már előbb is felemlített az új terület Magyarországra nézve a Maroshévíz, Gyergyóbélbor, Dragoioasai vasút és műút kiépítéséig, teljesen értéktelen marad, ha a terület megközelítéséhez szükséges egyetlen út és vasút Dorna Kandreni, Dorna Watra, Sarul Dornei, Darmocsai nem esik jövődöbéli magyar területre. Ez esetben a nyerendő román terület gazdasági termékei a Moldava völgyébe Bukovina felé kerülnek kivitelre.

Az orosz háború utolsó 1 ½ évében az állások Dorna Watrától közvetlen keletre húzódtak és úgy Dorna Watra mint Jakobeni és Kirlibaba súlyos harcok színhelye volt, melyekben főleg honvéd csapatok vettek részt. A községek és azok környéke a harcok következtében súlyosan szenvedtek, viszont azonban sok állandóbb jellegű katonai befektetés (építkezés) is történt, ha ez a terület Magyarországhoz jut, Ausztria megtakarítja a hadikárokért fizetendő összegeket. Ez a kérdés a tárgyalásoknál esetleg szerepet fog játszani.

A két javasolt alternatíva szerinti részletes határvonal a csatolt térképekből vehető ki.

III. Statisztikai adatok Bukovina délnyugati részéről

A javaslat szerint Magyarországhoz csatolandó bukovinai terület a 2 350 km² kiterjedésű és 55 687 lakossal bíró kimpolungi kerülethez (Bezirkshauptmannschaft) tartozik.

A kerületben egy km² re átlag 23 lélek jut tehát:

az 1. alternatíva szerint 18 860 lakos

a 2. alternatíva szerint 10 270 lakos.

Nagyobb községek.

Dorna Watra, 1 156 ház, 5 159 lakos, kerületi bíróság (Bezirksgericht) adóhivatal.

Dorna Kandreni, 662 ház, 2 600 lakos.

Pojana Stampi, 223 ház, 1 259 lakos, kincstári vasöntöde évi 600 q produkcióval, egy gőzfűrésztelep.

Kirlibaba, 90 ház, 375 lakos.

Lakosság

Románok, németek és rutének. A kimpolungi kerületben az 1900 népszámlálás adatai szerint volt: 16 843 német, 85 cseh, 1 158 lengyel, 7 342 rutén, 28 205 román és 8 magyar.

Állatállomány

(a kimpolungi kerületben az 1900 évi számlálás szerint)

neme	darab	km ² ként	1 alternatíva szerinti területen	2 alternatíva szerinti területen
ló	5 388	2	1 640	980
szarvasmarha	41 481	17	13 940	8 330
juh	34 955	15	12 400	6 350
sertés	11 819	5	4 100	2 150

Termés

(1896-1902 évek átlaga a kimpolungi kerületben)

neme	összesen q	km ² ként	1.alternatíva	2. alternatíva
búza és rozs	502	12 q	820 q	490 q
árpa	1 980			
tengeri	1 006			
zab	3 931	1 q	820 q	490 q
széna	49 9720	212 q	17 3840 q	103 880 q

Erdő

(1900 évi felvétel szerint)

A kimpolungi területben összesen 150.887 hektár, négyzetkilométerenként 64 hektár, tehát

1. alternatíva 52 480 hektár,
2. alternatíva 3 1360 hektár

IV. Katonai és stratégiai szempontok.

Magyarország új határának megállapításánál a védelem szempontjait is tekintetbe kell venni. Arra kell törekedni, hogy ez az új magyar határ könnyen védelmezhető, vagyis stratégiai szempontból előnyös legyen, mert bármint is végződik a háború és bárhogyan is alakulnak a politikai viszonyok Magyarország határa minden körülmények között érintetlen és kelet felé a Monarchia határa is marad. Nem áll ugyanez Bukovina határánál. Nincsen ugyanis kizárva, hogy Bukovina, valamint Galiziának részei a lengyel kérdés megoldásánál vagy Lengyelországhoz csatoltatnak, vagy Ukrániával szemben csere tárgyát képezhetik és így a Monarchiától elszakadnak.

Tehát már most kell arra gondolni, hogy ez esetben Magyarországnak és így közvetve a Monarchiának kelet felé előnyös alakulású, könnyen megvédhető határa legyen. Magyarországnak jelenlegi határa a Tölgyesi szoros és az Aranyos Bistrica (Lajosfalvi szoros) között stratégiai szempontból hátrányos, mert mélyen nyugatra beszögellik, ezáltal megadatik az ellenségnek az a lehetőség, hogy a közlekedési utakban gazdag és csapatösszevonásokra igen alkalmas Dornai medencét katonailag előnyösen kihasználhassa és a támadását a beugró határ ellen a központiasan fekvő medencéből előnyösen megindíthassa.

Védelmi szempontból meg kell még kívánni, hogy a javasolt új határmenti uraló magaslatok teljesen a mi birtokunkba jussanak, úgy hogy a hathatós védelemre szükséges és már békében megteendő előkészületek végrehajthatók legyenek. Ha a határ az uraló magaslaton vezet a szükséges előmunkálatok sem békében, sem pedig háború kitörése előtti időben megtehetőek nem lesznek. Továbbá a határhegyeken át vezető utakat (szorosokat) feltétlenül az idegen (ellenséges) terület felőli oldalon kell biztosítani, egyrészt azért, hogy az ellenséget megakadályozhassuk abban, hogy az utat használhassa, másrészt, hogy az útnak saját részről való használatát és a kifejlődés lehetőségét biztosítsuk.

A II. fejezetben javasolt két alternatívánál az előbb említett szempontok már tekintetbe vétettek.

A javasolt új határok részletes leírása (lásd a csatolt 1:200000 térképet)

1. alternatíva:

Az új magyar határ az 1145 méter magas Frasin hegyen ágazik el az újonnan megállapított román határtól, de úgy, hogy a nevezett magaslat Magyarország területére esik. Innen nyugati irányban a 909 magassági ponton át a Mt. Grintiesul 1762, Busmeuil 1618 magaslatokat összekötő hegyháton áthaladva, a V. Borcába vonul. Innen a Vrf. Paltinului 1405, Mt. Grintiesu 1740, Mt. Caboia 1659, Obcina rata, Mt. Funzariei 1631, MT. Rusului 1546, Vrf. Badei 1400, magaslatoknak Bukovina felé eső lejtjein, úgy hogy a magaslati pontok Magyarország területére essenek. Vrf. Badeitől, Gura Negri és Ortoaia községek között a Bistrica völgyét átszelve az 1278, 1295, 1187 magaslatok Bukovina felé eső lejtjein, a Dorna Watra, Kimpolungi műutat Mescecanesti 1099nyereg keleti lejtjén a Mescecanesti hszp.1292, 1274, Orata 1367, 1184, 1353, Botosul hszp. 1475, 1170, 1403 (Obcina és Obcicara) magaslatok keleti lejtjein (a magaslatok magyar területre esnek), a Tatarka hszp.1547, Capul hszp. 1661 északi és északkeleti lejtjein (mindkét magaslat Magyarország területére esik a Cibó patak völgyében húzódó mostani magyar határba torkollik.

2. alternatíva

Az új határ a mostani magyar határ Vrf. Valfui 1591 magaslati ponttól körülbelül 1 km-re északra ágazik el és az 1590 magaslati Bukovina (észak) felé eső lejtjén, a Suchardelul hszp. 1709, Piciorul Stegei 1543, Batca Livedi 1392, Cusorul 1630 magaslatok Bukovina felé eső lejtjein, úgy húzódik, hogy a nevezett magaslatok Magyarország területére essenek. Az Cusorul lejtjéről az új határ az Aranyos Bistrica völgyét Hasu és Argestru községek között átszelve az 1130 és 1326 magaslati pontoktól északra, kelet nyugati irányban húzódó első völgyben az 1295 és 1278 magaslati pontok között fekvő nyergen át az 1. alternatíva szerinti határvonalba torkollik.

Abból a szempontból kiindulva, hogy a Monarchiának kelet felé előnyös határa legyen a 2. alternatíva mint feltétlenül hátrányosabb lehetőleg mellőzendő volna.

V.19 Sielly szds

V.20. Kárpáti ezds

L. Sz(urmay) V.21.

Befejezés

A Központi Hatalmak háborús vereségére számító román vezetés az 1918.szeptember 15-i balkáni brit áttörés után azonnal megkezdte az előkészületeket az újabb hadba lépésre. Szeptember 13-án Wilson amerikai elnök

érvényben lévőknek ismerte el az 1916. augusztus 17-i Antant-román egyezményt. Október 21-én Brassó vármegye alispánja már román csapatösszevonásokról írt jelentést személyesen a királynak az Ojtozi-szorosban. November első harmadának végén a másodszer is francia tisztetek által újjászervezett román hadsereg megkezdte Erdély megszállását.

Az I. világháborút lezáró Versailles-i békerendszer megteremtette Nagy-Romániát. Az Ausztriával 1919. szeptember 10-én kötött Saint Germain-i békében megkapta Bukovinát, a Bulgáriával kötött 1919. november 29-i Neuilly-i békében Dobrudzsa egészét. A Magyarországnak diktált 1920. június 4-i trianoni békében Erdély egészét, a Máramarost, a Tiszántúl egy részét és a Bánság kétharmadát.

A Tiszántúlon az 1916-os tiltott különbéke megkötése miatt nem kapta meg az odaigért határvonalat. Hogy igényeit egyáltalán érvényesíthesse, 1918. november 9-én másodszer is hadba lépett, ezúttal Németország ellen. A Tanácsköztársaság lerohanásával párhuzamosan Románia a Tiszaig terjesztette ki saját közigazgatását, s a Tiszántúl nagyobb részéről csak az Antant felszólítására vonult ki 1920. február 24-től március 30-ig.³¹

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásakor 1918. november 28-án Bukovinában élő románok kimondták az egyesülést a Román Királysággal. A román királyi hadsereg bevonult a tartományba. A tartomány északi része azonban egy ideig a nyugat-ukrajnai nacionalista köztársasághoz tartozott. Az 1919. évi Saint Germain-i békeszerződés értelmében Romániához került, és elkezdődött az erőszakos románosítás. 1940 júniusában a Molotov-Ribbentrop paktum következtében a volt Bukovina északi részét a Szovjetunió tagállama Ukrajna kapta meg. A második világháborút lezáró Párizsi békeszerződések értelmében újból Ukrajna része lett Csernyivci terület néven. Déli része, amely lényegében megegyezik Suceava megyével, maradt Romániánál.

Felhasznált irodalom

- CZERNIN OTTOKAR (1919): Im Weltkrieg Berlin-Wien 1919.
GRATZ GUSZTÁV-SCHÜLLER RICHARD (1925): Die aussere Wirtschaftspolitik Österreich-Ungars. Mitteleuropäische Plane Wien. 1925.
(2002) Fond és állagjegyzék a Hadtörténeti Levéltár őrzésében lévő katonai iratok. Bp. 2002.
(HABSBURG) JÓZSEF (FŐHERCEG) (1926-34): Világháború amilyenek én láttam. V-VII. kötet. Bp. 1926-1934.
HORVÁTH JENŐ (1939): Felelősség a Világháborúért és a békeszerződésért. Bp. 1939.

³¹ A román hadjáratra, illetve kivonulásra lásd: Suba János (2000): A Román Királyság 1919. évi hadjárata Magyarország ellen In: *Új Honvédségi Szemle* 2000. (54. évf.) 8. szám. 82-90. p. Bp. Suba János (2011): Magyarország területi integritásának helyreállítása 1919-1920-ban In: *Rendvédelem-történeti füzetek* 2008. XVI. évf.(2009) 19.sz. Budapest, 2011. 104-112.p.

- IANCOVICI D (1918): La Paix de Bucarest (7. Mai 1918). Paris. 1918.,
- KABISCH ERNST (1938): Der Rumanenkrieg 1916. Berlin 1938.,
- LEBEDUR-WICHELN EUGEN (1918): Friedens vertrag mit Rumenuen Wien 1918.
- NAGY VILMOS (1922): A Románia elleni hadjárat 1916-1917. I-III. Kötet, Bp.1922.,
- SUBA JÁNOS (2000): Erdély új - az 1918. május 7 -i Bukaresti békeszerződésben kijelölt - határának kijelölése In: *Erdély természeti és történeti földrajza. Észak-és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 8. (szerk.): BOROS LÁSZLÓ, 352-365. p. Nyíregyháza 2000.*
- SUBA JÁNOS (2000): A Román Királyság 1919. évi hadjárata Magyarország ellen In: *Új Honvédségi Szemle 2000. (54. évf.) 8. szám. 82-90. p. Bp.*
- SUBA J. (2004): Osztrák-Magyar Monarchia katonai térképei (A tiszt legfontosabb segédeszköze) In.: „*Boldogtalan hadiudók...” avagy: ami a „boldog békeidők” után következett 1914-1918 (Szerk.: Ravasz István) Petit Real Könyvkiadó. Bp.2004. 248.-252 p.*
- SUBA JÁNOS (2011): Magyarország területi integritásának helyreállítása 1919-1920-ban In: *Rendvédelem-történeti füzetek 2008. XVI. évf.(2009) 19.sz. Budapest, 2011. 104-112.p.*
- SZÁDECZKY KARDOS LAJOS (1932): Az Oláhok Erdélybe törése és kiverésük 1916-1917.
- VASILIE, ALEXANDRESCU (1985): Romanie in World War I. Bukarest 1985.

Levéltár

Hadtörténelmi Levéltár, Honvédelmi Minisztérium irata között a 742. doboz. HM 1. osztály iratai 10800/el. 1-1918. irat.

Térképek

Generalkarte von Mitteleuropa 1:200 000., Hadtörténelmi Térképtár, jelzet: B II a 39. Sok kiadásban, többféle formában (hajtogatva, szelvényenként, albumba kötve).

Übersichtkarte von Roumaien. (Románia Általános térképe) 1:750 000 mérete 105x70,5 cm.. A bécsi Katonaföldrajzi Intézet nyomta, (Druck des k.u.k. Militargeographischen Institfutes in Wien). Kiadó Verlag der k.u.k. Hof und Universitatbuchandlung R. LECHNER (W. MÜLLER) Wien I. Graben 31. Hadtörténelmi Térképtár B.III.a.166/6 jelzete alatt. E térkép kiadásait használták nyilvántató térképként is a román fronton.

AZ IBRÁNYI JÁRÁS AGRÁRGAZDASÁGÁNAK FŐBB JELLEMZŐI A XX. SZÁZAD DEREKÁTÓL A XXI. SZÁZAD MÁSODIK ÉVTIZEDÉIG

KORMÁNY GYULA

In today's economic conditions, there is more and more talk about the land ownership, operating conditions, work organization issues, and production and sales problems of the agricultural sector. It is because of the increased interest that geographic examination of individual regions, including micro-landscapes and administrative units, has become a real task, in order to present a realistic situation analysis and fact-finding based on its natural resources, socio-economic resources, development opportunities and forward-looking solutions ways, to do things.

Bevezetés

Napjaink gazdasági viszonyai között, egyre több szó esik a mezőgazdasági ágazat birtokviszonyairól, működési feltételeiről, munkaszervezési kérdéseiről, és termelési-értékesítési gondjairól. A fokozott érdeklődésből fakad, hogy aktuális feladattá vált az egyes régiók, azon belül mikro tájaknak, közigazgatási egységeknek a földrajzi vizsgálata, annak érdekében, hogy valóságghű helyzetelemzés, tényfeltárás alapján mutassunk rá a természeti adottságaira, társadalmi-gazdasági erőforrásaira, fejlesztési lehetőségeire, illetve előremutató megoldási módokra, tennivalókra.

Jelen tanulmány egy új közigazgatási egység, az Ibrányi járás agrárgazdaságának az elmúlt 70 évben történt mezőgazdasági földterület művelési ágak szerinti megoszlását, a szántóföldi vetésszerkezet alakulását, és az állattartás jellemzőit vizsgálja. Korlátozott terjedelmi határok miatt nem foglalkozunk a birtokviszonyokkal, a technikai ellátottsággal, az agrárnépesség demográfiai adottságaival. A kutatási feladataim megoldása jelentős statisztikai adatbázis feldolgozását tette szükségessé. Ennek egy részét statisztikai kiadványokból, a 2000. és a 2010. évi Általános Mezőgazdasági Összeírás (ÁMŐ), Történeti statisztikai kötetekből, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Statisztikai Évkönyveiből, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Földhivatal adataiból gyűjtöttem. Nélkülözhetetlen adatsorokkal, egyéb – a témához kapcsolódó – információkkal segítette munkámat a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Agrárkamara, valamint az Internet által kínált területi statisztikák.

Az Ibrányi járás földrajzi helyzete, természeti adottságainak főbb sajátosságai

2013. január 1-jén kialakított Ibrányi járás nyolc települést (Balsa, Buj, Gávavencsellő, Ibrány, Nagyhalász, Paszab, Tiszabercel, Tiszatelek) foglal magába. A járás a Rétköz nyugati részén, illetve a Nyugat-Nyírség északkeleti peremén helyezkedik el. Területe 305 km², melynek nagyobbik része mentesített ártéri síkság (holtmedrekkel, öntés- és réti talajjal, tőzeges síkláppal), kisebb arányban a déli és a nyugati peremén löszös homokhátak, illetve futóhomok foltok teszik változatossá a térség felszínét.

A járás mai morfológiai arculata, képződményei a negyedkorban (mintegy 2,4-0,01 millió év között) lezajlott tektonikus mozgások hatására, valamint a folyóvizek és az erős északias szelek letaroló és feltöltő /eróziós-akkumulációs/ munkájának nyomán alakultak ki.¹ A járás területének a tengerszint feletti magassága 94-103 méter között változik, 100 méter fölé csak a déli és a nyugati részeken emelkedik a homokbuckás felszín. Itt a változatosságot a helyenként 5-10 méteres relatív magasságot elérő futóhomokformák jelentik. A Tisza mentén, valamint a homokhátak közötti mélyedések a legalacsonyabbak (91-95 m). A XIX. század közepéig a folyószabályozás, illetve az ár- és belvízmentesítés előtt a Rétköz területének jelentős részét beláthatatlan kiterjedésű tavak, mocsarak, lápok uralták. A homokszigetek csak színező elemként jelentkeztek a tájban. A természetátalakító munkák nyomán nemcsak a vízrajz képe változott meg, hanem a növény- és állatvilágé is. Ahol azelőtt ingoványos mocsarak, végeláthatatlan vizek voltak, ott azt ma mindenütt szántóföldek, rétek, legelők, gyümölcsösök, erdők foglalják el. Megváltozott a települési szerkezet és a települések képe is. A falvak és a tanyák nemcsak a kiemelkedő, ármentes területet foglalták el, hanem behúzódnak az egykori vízjárta területekre is és kitöltik a település hajdan lakatlan részét. Kiépülhetett az út- és a vasúthálózat s ezáltal a világtól elzárt térség bekapcsolódhatott az ország gazdasági, kereskedelmi, közlekedési stb. rendszerébe.

A járás hazánk éghajlati körzetbeosztásában a mérsékelt meleg, mérsékelt száraz hideg telű körzetek közé tartozik.² A napsütéses órák évi összege 1960-1970 óra. Előfordulnak azonban olyan évek is, amikor jóval több volt a napsütéses órák összege (1946-ban 2280 óra) a sokévi átlagánál, de olyan év is volt (1970), amikor összesen csak 1620 órát sütött a Nap. Mindemellett az átlagos évi napsütéses órák kedvező feltételeket biztosítanak a melegkedvelő

¹ Borsy Zoltán: A Nyírség természeti földrajza. Földrajzi Monográfiák V. köt. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1961. pp. 28-30.

² Péczeli György: Az Alföld éghajlata. Földrajzi Közlemények. 1965. 3. sz. pp.105-133.

növények széleskörű termesztéséhez is (pl. paprika, dinnye, gyümölcs, szőlő stb.).

A hőmérséklet évi járása lényegében ugyanazt a képet mutatja, mint általában az Észak-Alföldön. Legalacsonyabb középhőmérséklet januárban (-3,4 – -3,7°C), legmagasabb júliusban van (20,5-20,8°C). A járás területén lényeges hőmérsékleti különbségek nincsenek. A hőmérséklet évi menetében januári minimumtól a júliusi maximumig, illetve a júliusi maximumtól kisebb-nagyobb hőmérsékleti ingadozások jelentkeznek. Például tavasszal a májusi fagyokat előidéző sarkvidéki légtömegek érkezése vagy ősszel a vártnál kellemesebb nappali hőmérsékletek, amely a meleg, derült mediterrán légtömegeknek köszönhető.

Területünk talaj-közeli légrétegében a leggyakoribb szélirány az északi (23,2%), az északkeleti (19,0%), valamint a délnyugati (10,8%), a többi égtáj felől fújó szél alig vehető számításba. Az É-i és az ÉK-i szelek leginkább száraz szelek, míg a DNY irányból jövők általában páratelt légtömegeket szállítanak. Az évszakok közül szélgyakoriságával, szél erősségével különösen kiemelkedik a tavasz (március, április), a kora őszi viszont szélcsendes, napsütésben gazdag időszak.

Az évi csapadékmennyiség sokévi átlaga 550-600 mm között van, amely megegyezik a szomszédos területek csapadékmennyiségével. A csapadék időbeli alakulására jellemző, hogy az éghajlat erősen kontinentális jellege miatt évenként, illetve egy éven belül is rapszodikus a csapadék mennyisége, és hol az aszály, hol pedig a belvíz keseríti meg a gazdák életét. A csapadék évi járásában általában a száraz tél (a hótakaró vastagsága és tartóssága nagyon bizonytalan) jellemzi, majd a tavasszal fokozatosan emelkedő mennyiség júniusban éri el a maximumát, és egy csökkenő periódust követően jelentkezik az október-november környéki másodlagos maximum.

Talajadottságok tekintetében a járás nagyrészt megegyezik a Rétköz talajtípusaival, hiszen a Rétköz genetikus talajterképén ábrázolt kilenc talajtípusból nyolc megtalálható a járás területén is, viszonylag változatos térbeli eloszlásban. A magasabb térszíneken mezőségi jellegű homoktalajok, illetve mezőségi talajok alakultak ki. A mezőségi jellegű homoktalajok legnagyobb összefüggő területet Nagyhalász, Ibrány, Buj déli határrészein foglalnak el. A legjobb minőségű és legnagyobb kiterjedésben a mezőségi talaj Balsa és Gávavencsellő területén található. A mélyebb fekvésű részeken öntés- és réti talajok képződtek, melyek a Tisza mentén 2-7 km szélességben alkotnak összefüggő területet. A legmélyebben fekvő, hajdan vízjárta területek üledékein tőzege- lápos- kotu talajok alakultak ki, melyek legnagyobb területet Ibrány, Buj és Nagyhalász határában foglalnak el.

A járás felszíni vízhalózata a Tisza és a belvízelvezető csatornahálózat (Belfő- és a Lónyay-csatorna, illetve mellékcsatornái) alkotják. A Belfő-csatorna

vizét Tiszabercelnél zsilip emeli a Tiszába, a Lónyay-főcsatorna viszont Gávavencsellőnél szabadfolyással torkollik a szőke folyóba.

A mezőgazdaság főbb jellemzői az Ibrányi járásban

A járás gazdasági életében a mezőgazdaság a korábbi évszázadokban, de jelenleg is domináns szerepet tölt be. A XX. század második feléig – a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezéséig – az itt élő lakosság 75-85%-a élt mezőgazdaságból, mindössze 15-20%-a dolgozott más gazdasági ágazatban (pl. kisipar, kiskereskedelem, közlekedés, szolgáltatás stb.). A mezőgazdaságban a meghatározó ágazat a növénytermesztés, ezen belül a gabonafélék aránya a legnagyobb. Mellette az ipari növények (cukorrépa, dohány, napraforgó, mák, kender), zöldségfélék, takarmánynövények, gyógynövények termesztése, a gyümölcs- és szőlőkertészet változó területtel ugyan, de része a szántóföldi vetésstruktúrának. A mezőgazdaság másik fontos ágazata az állattartás, ahol a legelterjedtebb állatfajta a szarvasmarha-, a sertés-, a ló- és a baromfitartás. A mezőgazdaság belső szerkezete az idők során sokat változott. Ez elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a szántóföldi növények termesztésében erőteljesen visszaszorultak az ipari és a takarmánynövények, valamint a zöldségfélék termesztése. Ugyancsak komoly változások történtek az állattartásban, mert a szarvasmarha- és a lóállomány drasztikus csökkenése, a sertés- és a baromfiállomány mérsékelt apadása következett be. Mindez nem csak a járásra jellemző helyzetkép, hanem – néhány gazdasági szervezetet kivéve – ez országos agrárgazdasági folyamatokat tükröz.

Az 1935-ös birtokstatisztikai összeírás adatai szerint a járásban igen magas volt az étképtelen, 0,5 holdas törpebirtokok számaránya. A törpebirtokok a járás összes birtokosának 79,8%-át, a területének csupán 13,1%-át tették ki. A földbirtokmegoszlás másik szélsőséges pólusát az 500 katasztrális hold feletti nagybirtokok jelentették. E birtokkategóriába tartozók (0,2%) kezében volt a földterület 21,2%-a. Legnagyobb földbirtokok Ibrány, Nagyhalász, Vencsellő területén alakultak ki.

A második világháború után a földreform következményeként kisgazdaságok széles köre jött létre. Ezek a kisbirtokosok gazdasági eszközök, igaerő, szükséges pénzalap, sok esetben a szakértelem hiányában nem voltak képesek kihasználni a terület természeti adottságait, s emiatt egyoldalú, önellátó (autokrata) gazdálkodás alakult ki, amely a szántóföldek kizsárolásához, a termésátlagok zuhanásszerű csökkenéséhez vezetett. Az így kialakult korszerűtlen, kisüzemi mezőgazdasági szerkezet csak rövid ideig maradhatott fenn. Az 1950-es évek közepéig (főleg nagybirtokok helyén) állami gazdaságok alakultak, és megindult a termelőszövetkezetek szervezése. A mezőgazdaságban a szövetkezetek kialakítása 1961-ben fejeződött be, ettől kezdve a járás területén a nagyüzemek

(termelőszövetkezetek) művelték a termőföld túlnyomó (95%-át) részét. A kistermelőknek csupán a belterületi-, valamint a zártkertek művelésére, hasznosítására volt lehetőségük.

A mezőgazdasággal foglalkozó háztartások az 1950-es évek megszorító intézkedéseinek oldódása után, a hatvanas évek második felétől kertekben, háztáji-, illetve illetmény földeken ismét kezdett erőre kapni a kistermelés, amely fokozatosan fontos szerepet tölt be a családok önellátásában és az árutermelésben is. A kistermelő gazdaságok termelési struktúrája eltért a nagyüzemekétől, lényegében annak kiegészítője volt. Míg a nagyüzemek termelési szerkezetében a mezőgazdasági tevékenység mellett egyre bővülő profilidegen tevékenységek (melléküzem ágak: főként könnyű-és élelmiszeripar, háziipar stb.) jelentek meg, addig a kistermelők tevékenységében a munkai igényesebb termékek előállításának szerepe nőtt. A földhasználatban a meglévő területi korlátok (0,5-1 ha) következtében a kistermelő gazdaságok elsősorban az állattartásban, a zöldség- és a gyümölcsstermelésben értek el mennyiségi fejlődést.

A szövetkezeti gazdaságok az 1960-as évek közepétől jelentősen növelték a takarmánynövények termesztését, melynek következtében az 1930-as évekenél lényegesen nagyobb állattálmány takarmányozása vált lehetővé. Az ország kedvező export lehetőségei és a növekvő belső fogyasztás kielégítésére térségünkben is ugrásszerűen emelkedett a sertés-, a szarvasmarha- és a baromfiállomány.

Az 1980-as évek második felében a mezőgazdaság korábbi fejlődése megtorpant. Az országos helyzetkép hatása a járás településeinél is – ha nem is egyforma mértékben – markánsan érzékelhető. Például 1990-re – 1980-hoz viszonyítva – a mezőgazdasági termelés közel 35%-kal, a szarvasmarha-állomány 17%-kal, a sertésállomány 1,5%-kal, a juhállomány 40%-kal, a baromfiállomány 27%-kal csökkent. 1995-ben – 1990-hez viszonyítva – a mezőgazdasági termelés volumene mintegy egyharmadával visszaesett és az 1965. évi színvonalnak felelt meg.

A rendszerváltozást követően a gazdaság átalakításának első számú követelményeként a privatizáció szükségességét jelölték meg, amely a mezőgazdaság tekintetében a korábbi kollektivizált nagyüzemek megszüntetésének, a családi típusú farmgazdaságok általánossá tételének céljában öltött testet. Ezzel szemben a mezőgazdasági termékek értékesítési lehetőségek visszaesése (a keleti piacok elvesztése), a munkanélküliséggel járó elszegényedés a kisgazdaságokban, a háztáji gazdaságokban és a kényszervállalkozásokban az önellátás szerepének fokozódását, sokágú kiépítését eredményezte. A mezőgazdasági kistermelést folytató törpegazdaságok a korábbi nagyüzemi háttér nélkül visszafogták termelésüket, és az önellátás szintjén megrekedtek. Az agrárgazdaság egészében, de különösen a fejlődni kívánó kisgazdaságokban általános a tőke és a technikai infrastruktúra hiánya.

A kárpótlás révén létrejött magángazdaságokra jellemző, hogy tőkehiányosak, eszközellátottságuk műszaki színvonala igen alacsony. Az így újra földtulajdonossá előlépett egykori termelőszövetkezeti tagok kénytelenek kezdetleges munkaeszközöket alkalmazni. Ennek következtében a termelés színvonalának jelentős visszaesése következik be, s közben felélik pénzügyi tartalékukat, hiszen jelentős kiadásokra kényszerültek (vetőmagvásárlás, talajművelés, betakarítás, szállítás stb.). Az eladósodástól való félelem kényszerében sokan értékesítették, illetve bérbe adták földingatlanukat. A kialakult törpe- és kisbirtokok (0,5-10 ha) mellett létrejöttek a nagyobb földterülettel (50-200 ha) rendelkező gazdaságok (szövetkezetek, kft, bt), amelyeknek meghatározó szerepük van a járás agrárgazdaságában.

A termelés szervezeti típusai

A mezőgazdaságban az 1990-es évek elején végrehajtott tulajdonreform következtében a mezőgazdasági nagyüzemek egy része jogutód nélkül megszűnt, másik része új típusú vállalkozássá szerveződött.

A termelőszövetkezetekből alakult új gazdasági szervezetek száma 1991-től 2000-ig négyszeresére, ezen belül a társas vállalkozásoké 40%-kal, az egyéni gazdálkodóké pedig 4,5-szeresére növekedett.

1. táblázat: Gazdasági szervezetek megoszlása 2000-2010 között

Megnevezés	2000			2010		
	Gazdaságok száma			Gazdaságok száma		
	Egyéni	Társas	Összesen	Egyéni	Társas	Összesen
Balsa	171	1	172	86	-	86
Buj	755	4	759	466	3	469
Gávavencsellő	816	5	821	363	7	370
Ibrány	986	3	989	723	6	729
Nagyhalász	991	4	995	717	5	722
Paszab	249	-	249	97	-	97
Tiszabercel	396	-	396	347	3	350
Tiszatelek	423	-	423	207	-	207

Forrás: KSH „Általános mezőgazdasági összeírás” (AMŐ). Budapest, 2010. adatbázisa

Az „Általános mezőgazdasági összeírás” (AMŐ) adatai szerint a 2000. évben a járásban az egyéni gazdálkodó száma 4781, a gazdaságok 99,5%-a. Számuk tíz év elteltével, (2010-ben) közel kettőezerrel (1775-tel), 37,1%-kal csökkent, a folyamat, ha lassabb ütemben is, de folytatódik. Az egyéni gazdaságok csökkenése a rendszerváltás óta tartó folyamat, többnyire az egyéni gazdálkodók gazdálkodási forma változásával, a földterület eladásával, bérbeadásával, illetve

a gazdaságok integrációjával magyarázható. *A földterület megoszlása tulajdonjog alapján 2015-ben* az egyéni gazdálkodók 85,4, gazdasági társaságok 2,4, szövetkezetek 1,1, önkormányzatok 3,9 és az állami szervek 7,4%-kal részesülnek a járás földterületéből.

Az egyéni gazdaságok által használt mezőgazdasági földterület átlagos nagysága 3,1-4,0 ha. A kisméretű földrészletek kedvezőtlen hatását még fokozza, hogy tulajdonosként nem egy tagban, hanem az adott település határában több helyen vagy a tulajdonos lakóhelyétől távol, más helység határában, elszórtan helyezkednek el. Mindemellett jellemző helyzetkép az is, hogy a tulajdonosok számottevő része idős kora vagy a gazdálkodáshoz szükséges tőke, szakértelem, termelési eszközök hiánya miatt bérbe adja földjét. A földbérlők között a gazdasági társaságok, szövetkezetek és magánszemélyek egyaránt találhatók, amelyek a tulajdonosok erőteljes tagoltsága miatt nagyon sok tulajdonossal kénytelen szerződéses jogviszonyban állni. A privatizáció következtében tehát a földtulajdon és a földhasználat nagymértékben elkülönül egymástól, amely a termelés jövedelmezősége ellen hat. A birtokviszonyok nem abban az irányban alakul, ami támogatná a hatékony, a táj adottságainak megfelelő sokoldalú mezőgazdasági termelést, hanem egyre erőteljesebben mutatkoznak az egyszerű tájhasználat jelei, ami nem a térség gazdagodását, hanem a gazdálkodó szervezetek profit növelését, gazdasági érdekeiket szolgálja.

Eltérőek a gazdaságok termelési típus szerinti jellemzőjük is. 2000-ben a gazdasági szervezetek több mint 80%-a kizárólag növénytermesztéssel foglalkozott, 15–20%-uk részben növénytermesztéssel és állattartással, ahol nagyobb arányt a növénytermesztés jelenti, ebből mindössze 5–6%-uk foglalkozik állattartással. Az ezredfordulót követő években a termelési szerkezet arányaiban lényeges változás nem tapasztalható.

Termelési típus szerinti összetételükben az egyéni gazdaság 2010-ben ugyanúgy, mint tíz évvel korábban mintegy 60%-uk növénytermesztéssel és állattartással foglalkoztak. A mezőgazdasági termelést kizárólag saját fogyasztás céljából végezték, mivel csak akkora földterülettel rendelkeznek, amelynek hozamát a háztartás tagjai el is tudnak fogyasztani. E termelői típusban az ellenpólust azokat a gazdaságokat képviselik, ahol a saját fogyasztás mellett elsősorban értékesítésre termelnek. Saját fogyasztásra és értékesítésre egyaránt termelő gazdaság aránya a járásban hozzávetőleg 25-30% között változik. Az értékesítés céljából termelő egyéni gazdaságok fő jellemzője, hogy közülük arányaiban és szám szerint is a legkevesebben az állattartók vannak. Az értékesítésre termelők zömmel a növénytermesztő és a vegyes gazdaságokból kerülnek ki.³

A gazdálkodó szervezeteknek több mint nyolcvan százaléka csak növénytermesztéssel, 10-15%-uk részben növénytermesztéssel és állattartással,

³ KSH: Szabolcs- Szatmár – Bereg megye agrárgazdaságának sajátosságai. 2014. pp. 28-39.

ahol a nagyobb arányt a növénytermelés jelenti, s mindössze 5%-uk foglalkozik állattartással.

A gazdasági szerkezet átalakulása az elmúlt évtizedekben lényegesen megváltoztatta a járásban is a foglalkoztatottság struktúráját. 1949-ben 77,3%-ot kitevő mezőgazdasági foglalkozásúak aránya 1970-re közel felére 42,5%-ra, 1990-re 17,3%-ra fogyatkozott. A legnagyobb mértékű apadás (32,0%) 1959-1965 között, a termelősövetkezetek tömeges szervezésének időszakában következett be. 2011-ben 583 fő állandó, 539 fő időszakos alkalmazott és 140 családtag vett részt a mezőgazdasági munkálatokban. A gazdasági szervezetek zömmel állandó alkalmazottakat foglalkoztatnak, de szezonális munkák során jelentős az időszakos foglalkoztatás is. Az egyéni gazdaságok munkaerő bázisát a család biztosítja.

A KSH adatgyűjtése szerint 2011-ben az Ibrányi járás mezőgazdasági ágazataiban az aktív népesség 7,7%-át foglalkoztatják, ez az arány a megyei átlaghoz (6,4%), illetve az országoshoz (2,8%) viszonyítva lényegesen nagyobb. A járás átlagától nagyobb arányban Nagyhalászbán (8,5%), kisebb százalékban Ibrányban (6,3%) dolgoznak a mezőgazdaságban.

Földhasználat művelési ágak szerint

Térségünkben a termőterület megoszlásában a legnagyobb mértékű változás a XIX. század második felében ment végbe. A XX. század harmadik évtizedében nagyrészt stabilizálódnak, illetve alig változtak a művelési ágak közötti arányok. Az 1935 és 2015 között eltelt nyolc évtized során a művelési ágak megoszlásában hol kisebb, hol nagyobb aránybeli változás történt, ezt tükrözi a 2. táblázat. A terjeszkedő művelési ágak (szántó, gyümölcsös, erdő) nagyjából elfoglalták optimális területüket, a szorított ágak (rét, legelő, nádas) viszont olyan részekre húzódtak vissza, amelyek jelenleg még nagyon nehezen, tetemes anyagi ráfordítással vagy egyáltalán nem hasznosíthatók belterjesebben.

1935-től a korábban dinamikus növekvő szántó területe napjainkig 15-20%-kal csökkent, főképpen: az erdőterület gyarapodás, valamint közutak építése, ipari üzemek, mezőgazdasági telephelyek létesítése, lakóházak, közintézmények bővülése miatt.

Az Ibrányi járás 30491,7 hektár földterületének (2016) 70,4%-a, (21464,1 hektár) mezőgazdasági (szántó, kert, gyümölcsös, szőlő, rét, legelő) termőterület. Ezen belül stabilan a legnagyobb területet a szántó, 58-70%-os aránnyal foglalja el. Legmagasabb a szántók aránya Tiszatelek (70,8%), Paszab (68,5%), legkisebb Nagyhalász (54,2%) határában (3. táblázat). A járás szántóinak átlagos aranykorona értéke: (16,4 AK/ha), ami jelentősen meghaladja a megyei gyenge minőségű értéket (12,3 AK/ha), de kisebb mértékben elmarad az országos (18,2 AK/ha) átlagtól. Legjobb minőségű (19-21 AK) összefüggő szántóterületek

Balsa, Gávavencsellő és Buj, a leggyengébbek pedig Paszab (13,6 AK) és Tiszabercel (13,1 AK) területén található.

A térség szántóin az idők folyamán különböző növények termesztése vált hagyománnyá, így például a mezősegi- és öntéstalajokon búza, kukorica, napraforgó, cukorrépa, takarmánynövények, homoktalajokon rozs, kukorica, burgonya, dohány a meghatározó. A mélyedésekben képződött kotus talajon a zöldségfélék, ezen belül elsősorban a káposzta, sárgarépa termesztése jellemző. Napjainkban a szántóföldi vetésszerkezetben leginkább a búza, kukorica, napraforgó, repce dominál, az ipari- és a takarmánynövények, a zöldségfélék aránya drasztikusan visszaszorult.

A földhasználati formák rendszerében legkisebb mezőgazdasági területet foglalnak el kert-, a gyümölcsös, szőlő, rét, legelő művelési ágak. A kertek részaránya mindig alacsonyabb volt az országos átlagnál. Az elmaradás oka abban keresendő, hogy a korábbi évszázadokban a mocsaras, árvízjárta Rétközben csak a magasabb, kis kiterjedésű homokháton szerény méretű kertek alakulhattak ki. A XX. században sem volt lehetőség nagyobb házhelyek megteremtésére, így a kert, mint művelési ág nem is játszott említésre méltó szerepet a művelési ágak sorában. A házhoz tartozó kertben főképpen azokat a növényféléseket (virág, zöldségféléket, gyümölcsöt, stb.) találjuk meg, amelyek a családok önellátását segítik, valamint a helyi piac igényeit biztosítják. Nagyobb kertek esetében szántóföldi kultúrák (burgonya, kukorica, mák, lucerna, stb.) termesztése is gyakori. 2016-ban a legnagyobb kertterülettel Gávavencsellő (47,6 ha, 0,7%), Buj (20,2 ha, 0,6%) és Balsa (18,3 ha, 0,8%) rendelkezik.

A járás természeti adottságai a gyümölcsstermeléshez is - különösen a téli almafajták részére - kedvező feltételeket teremtenek, ezt tükrözi a legtöbb településben a gyümölcsstermő területek viszonylag magas aránya is, amely jóval az országos átlag (1,0%) felett van, a nyolcvanas évek elején a földterület 2-12,4%-át foglalták el. (2. táblázat). A gyümölcsösök főképpen a laza szerkezetű, jó vízgazdálkodású öntés- és homoktalajokon terjedtek el. A térségben az áru gyümölcsösök kialakulása főleg nagybirtokon a XX. században a két világháború közötti időszakra datálható. A gyümölcsstermesztés erőteljesebb gyarapodása főleg az 1960-1970-es évekre tehető, amelynek főképpen a Szovjetunió almaimportjának dinamikus növekedése adott lendületet. A termesztésben a termelészövetkezetek mellett jelentős szerepet töltenek be a kisüzemek, a háztáji gazdaságok, az almának 15-20%-a innen származik. Más gyümölcsfajok, mint pl. a meggy, szilva, körte, őszibarack, kajszibarack, dió, csaknem teljes egészében innen kerül ki. Jelenleg a gyümölcsstermő területek 75-80%-a az egyéni gazdaságok, 20-25%-a gazdálkodó szervezetek kezelésében vannak.

Az 1980-as évek közepétől, majd az 1990-es évek elejétől a szovjet piac elvesztésével fokozódnak az értékesítési nehézségek, s egyre veszteségesebbé teszik – főképpen – az almatermesztést, ami szükségszerűen az ültetvények

folyamatos felszámolásához vezetett. A legnagyobb gyümölcsstermelő településekhez (Buj, Ibrány, Nagyhalász, Paszab, Tiszabercel, Gávavencsellő) viszonyítva a csökkenés 1984-2016 között 29,5-66,3% volt.

Napjainkban, a gyümölcsfaállomány nagyobb része, 69,7%-a árügymölcsösökben, 30,3%-a pedig házi kertekben, zártkertekben, szőlők között található. A gyümölcsstermelő területekből (2013-ban) a legnagyobb arányban az alma részesült 70,2%-kal, ezt követi a meggy 14,3%-kal, a szilva 5,7%-kal, a dió 3,2%-kal, az őszi- és a kajsziarack 1,6%-kal, a körte 1,0%-kal, a többi gyümölcsfaj együttesen az 1%-os arányt sem éri el.

A szőlő részarányát, *mint önálló művelési kategóriát a XIX. századtól pontosan nyomon* követhetjük. A XIX. század közepén a legnagyobb arányt képviselte a szőlőterület Buj (30 ha, 0,9%), Gáva (41 ha, 1,2%), Nagyhalász (15 ha, 0,2%) határában. A szőlőtelepítés főképpen a futóhomok dombhátakon terjedt el. Legnagyobb telepítési kedv az 1930-as, majd háború után a 1960-as években volt. A szőlő a legnagyobb arányát a művelési ágak között az 1960-as években érte el, de továbbra is az országos, illetve a megyei átlag alatt maradt. Az 1970-es évektől a szőlőterület részaránya folyamatosan csökken, a korábban több hektár (10-70 ha) nagyságú szőlőbirtokkal rendelkező településeken napjainkban az egy hektárt (0,1-0,5 ha) sem éri el a területük. Régebben összefüggő szőlőbirtokok között ma már egyre nagyobb helyet foglalnak el a szántóföldi kultúrák (gabonafélék, kukorica, paprika, paradicsom, dohány, burgonya stb.). Javarészt, elaprózott, szétszórt szőlőültetvényeket zömében egyéni gazdaságok művelik.

A szőlőterület gyarapodására a járásban nem számíthatunk, mivel az egyre öregedő agrárnépesség számára a költséges és munkaigényes ágazat nem vonzó és erőn felüli munkát jelent. A fiatalabb korosztály jelentős része pedig nem vállalja a nagy odafigyeléssel, pontossággal járó szőlőtermesztést.

A szántó után a rét és a legelő együttes aránya, (7,8%, 2016) a legnagyobb mezőgazdasági földterület a művelési ágak között. A XIX. század közepén a járás területének több, mint tíz százalékát (13,2%) foglalták el a rétek. A Tisza menti községekben, illetve a homokhátak közötti mélyedésekben, laposokban, időszakosan vízjárta részeken meghaladta a 20 %-ot is. Például Tiszabercel (36,6%), Ibrány (31,8%), Nagyhalász (31,3%), Paszab (24,9%), területén. Az ármentesítési munkálatokat követő 40 év alatt (1895-1935) lényeges csökkenés következett be, főként felszántások révén több, mint felére (6,2%) csökkent a rét területe. Többnyire laposokban, belvízjárta területeken maradtak tekintélyes nagyságú kaszálók. A II. világháború után az 1980-as évekig lényeges változás nem történt a rétterület nagyságában. Az 1990-es évektől az ezredfordulóig a járás rétterülete átlagában 1,5-5,6%-ra csökkent, de az átlagtól jelentős eltérések lehetnek. Például Ibrányban 8,3-5,3%-ra, Tiszabercelen 7,9-4,5%-ra, Nagyhalászban 7,2-4,4%-ra csökkent. 2000. év után is folyamatosan csökken a

gyepterület a szántó- és az erdők javára, ez főképpen a drasztikusan fogyó szarvasmarha-állomány fűszénára csökkenő igény miatt. 2016-ban a rétterület aránya 6,4-1,2% között változik, legnagyobb területet foglal el: Balsa (147,3 ha, 6,5%), Gávavencsellő (379,6 ha, 5,7%), legkevesebbet Paszab (13,6 ha, 1,0%) határában. A legkiterjedtebb rétterület a Tisza mentén, valamint a belső területek mélyedéseiben található, vagyis azokra a talajokra szorultak, amelyek szántóföldi művelésre kevésbé vagy egyáltalán nem alkalmasak, illetve amelyeknek legalacsonyabb a természetes termőképessége.

A legelőterületek aránya a járásban a Tisza-völgyében történt nagyszabású természetátalakító munkák megkezdése előtt 3,5% és 6,2% között váltakozott. A legelőterület a legnagyobb arányát (7,5%) a XIX. század végén 1883-ban érte el. Ezt követő évtizedekben 1990-ig lassú, majd egyre nagyobb mértékű csökkenés következett. A legnagyobb mértékű apadás 1883-1895 között következett be. Ekkorra kevés kivétellel befejeződtek a belvízmentesítő munkálatok, s minden lehetséges területen szántókat alakítottak ki. Ugrásszerűen visszaesett a legelők nagysága Buj, Paszab területén. Ugyanakkor Balsa, Nagyhalász, határában meghaladta a 15 %-ot. A legelők részaránya az 1990-es évektől napjainkig eltérő ütemben, de folyamatosan csökken a mezőgazdasági-, ipari üzemek, telephelyek létesítése és a szántók javára. A visszaesés 1990 és 2016 között 35-42%. Legnagyobb volt a csökkenés Nagyhalász (45,8%), Ibrány (39,5%), Tiszabercel (32,3%), Tiszatelek (38,5%) határában. A legelőterületek általában a gyengébb termőképességű talajokra terjed ki, ami szántóföldi művelésre nem vagy kevésbé alkalmas. Főleg a szikeseken, a hozzákapcsolódó réti és homoktalajokon, a Tisza menti erősen kötött öntés talajokhoz kapcsolódnak területileg. Legnagyobb a legelők aránya Balsa (13,2%), Gávavencsellő (4,3%), Buj (4,2%), legkisebb Paszab (1,6%) és Tiszabercel (3,2%) községekben. A legelőterületek gyarapodására a jövőben sem számíthatunk főleg a szarvasmarha állomány erőteljes csökkenése miatt.

A járás területének jelentős részét a XVIII. században hatalmas erdőségek foglalták el. Az erdő nagyobb, összefüggő területet a Tisza mentén foglalta el, a belső-és a peremterületeken csak foltokban, sávokban volt erdő. A nagy kiterjedésű erdők aránya a XIX. század közepére az intenzív erdőirtások következtében 3,0%-ra csökkent. Legnagyobb volt az erdők kiterjedése továbbra is a Tisza menti falvakban. Például: Nagyhalászban 11,3%, Vencsellőn 9,5%, Ibrányban 6,0%. Volt olyan település is, melynek határából hiányzott ez a művelési ág, például Buj. Az erdőterület az 1930-as évekig tovább kisebbedik, 1935-ig 3,0%-ról 1,7%-ra esett vissza. Mindez annak ellenére, hogy az Alföld fásítási programjának (1923.9. tc.) előírásait, kívánalmait a járás valamennyi községében megvalósították, azzal, hogy az utak szélére, a földbirtokok végébe, valamint a futóhomok buckáira akácfaültettek, de ez sem tudta ellensúlyozni a korábbi erdőirtásból eredő területek visszaesését.

Az 1990-es években a tulajdonváltás után az új erdőbirtokosok jelentős területen termelték ki az erdő értékes fáit anyagi haszonszerzés céljából. Ezzel tovább csökkent a térségben az erdőterületek aránya. Az 1996. évi LIV. erdőtvény hatására azonban a felelőtlen erdőirtás lényegében megállt, sőt a gyenge minőségű szántókon (futóhomokon, szikes réti talajokon) főleg nyár- és akácerdőket telepítenek, ami az erdőterület gyarapodását érzékelhetően támogatja. Ennek ellenére az erdősültség a járás területén ma is igen alacsony (9,3%), ami messze elmarad az országos (21,2%) és a megyei (19,3%) átlagtól. A jövőben az EU agrárpolitikai igényekkel összhangban (állami és EU támogatással) az erdőterületek növekedésével számolhatunk, elsősorban a gyenge minőségű szántóföldek, valamint a rét- és a legelők rovására. Ahol az ún. energiaerdők (akác, fűz, nyár) telepítése tűnik reménykeltőnek. Nagyobb, összefüggő erdőterületeket a Tisza hullámterében, a védőgátakon kívül, kisebb erdőségek a futóhomok dombokon, gyenge minőségű réteken, kaszálókon, szikeseken létesítettek.

A nádasok térbeli eloszlása mindig kapcsolatban volt a vízjárta területek elhelyezkedésével. A XIX. század derekán a szántó (38,3%) után a legnagyobb (19,2%) volt a részesedése a művelési ágak között. Néhány falu határában azonban 30%-nál is nagyobb arányban részesül, például Ibrányban 48,0%, Nagyhalászbán 45,2%. A XIX. század végére a nádas területi aránya zuhanásszerűen lecsökkent 3,2%-ra, ami egyenes következménye a belvízelvezető csatornarendszer megépítésének. Az ár- és a belvízmentesítő munkálatok után a nádas a térség legmélyebb részeibe vonult vissza. Napjainkban is a legalacsonyabban fekvő laposokban, homokhátak közötti mélyedésekben találjuk. 2016-ba legnagyobb kiterjedésű nádas Gávavencsellő (1%), Tiszabercel (1,5%) határában láthatjuk, a járás többi településében az 1 %-ot sem éri el.

A művelés alól kivett területeket korábban „terméketlen terület” elnevezéssel jelölték, melynek nagy része terméketlen vízzel borított és futóhomok területekre esett. A XVIII. és a XIX. században a kivett terület kategória zömét művelésre alkalmatlan területek adták, addig napjainkban, főleg beépített településterületek, ipari és mezőgazdasági telephelyek, közutak, vasutak, sportpályák, mesterséges tavak, csatornák adják. 2016-ban művelés alól kivett terület 17,5%, ezzel az aránnyal a járás az országos (13,9%) és a megyei (16,2%) átlag fölé emelkedett.

A szántóföldi növénytermesztés szerkezeti és aránybeli változásai

A Tisza szabályozott mederbe terelésével, a mocsarak, belvizek lecsapolásával tekintélyes nagyságú területeket vontak művelés alá, olyanokat is, amelyek korábban egyáltalán nem vagy csak korlátozottan és bizonytalanul voltak használhatók. A jobb minőségű réteket, legelők jelentős részét is feltörték, nőtt a szántók aránya, ami véget vetett az extenzív állattartásnak, s a

növénytermesztés került túlsúlyba az állattartás mellett, a halászat pedig, mint foglalkozási ág teljesen elvesztette szerepét.

A KSH adataiból, tudományos tanulmányokból,^{4 5 6 7} ismeretes, hogy a járás területén és környezetében a mezőgazdasági termelésen belül a legnagyobb arányt a szántóföldi növénytermesztés jelentette. A növénytermesztést a XIX. század derekától a XX. század első négy évtizedéig a nagyfokú egyoldalúság jellemezte. A szántóterület 65-75%-át kenyér- és takarmánygabona termesztésével hasznosították (2. táblázat). Ennek oka a talaj- és a klimatikus adottságok mellett a sok törpe- és kisbirtokosok legfontosabb célkitűzése az önellátás biztosítása, valamint az, hogy a gabonafélék termesztése viszonylag minimális tőkebefektetést igényel, és a felesleget biztonsággal értékesíteni tudták. A termelési kedv a XIX. század második felében vett nagyobb lendületet, amelyet az váltott ki, hogy a gabonafélék – főképpen a búza – iránt megnőtt a kereslet, az élőállat és az állati termékek kereslete viszont csökkent.⁸

A két világháború között a korábbiakhoz képest a gabonafélék termesztése mellett 4-5%-ban termeltek ipari növényeket (cukorrépa, dohány), 6-7%-ban takarmánynövényeket (lucerna, lóhere, csalamádé). Az utóbbi növényfeleség vetésterülete főleg a szarvasmarha-állomány nagyságának függvényében változott.

A mezőgazdaság nagyüzemi átszervezését követően 1962-től a növénytermesztésen belül a gabonatermesztéssel szemben erősödött a belterjes jellegű szántóföldi és kertkultúrák termesztése, amely az ipari növények és zöldségfélék termesztésének fokozásában jelentkezett. Az 1990-es évektől a korszerű mezőgazdaság fejlődési folyamata megtorpan. A birtoknagyságok változása látványos vetésszerkezet módosulást eredményezett. Növekedett a gabonafélék (búza, kukorica), az olajos növények (napraforgó, repce), ugyanakkor nem kívánatos mértékben csökkent az ipari növények (dohány, cukorrépa) vetésterülete. A vetésszerkezet évről- évre alapvetően stabil. A 2015. évi föld- és vetésterületi jelentés adatainak feldolgozása alapján a járás mezőgazdasági területének 60,9%-át szántóterületként használták. A hasznosított szántó közel hatvan százalékán (58,6%) kenyér- és takarmánygabonát termesztenek. Ezen belül búzával, kukoricával vetett terület a szántók 19,7%, illetve 38,9%-át tette ki. Az olajos magvú növények aránya 27,5% volt, ezen belül a napraforgó aránya 21,9%, a repcéé 5,8% között alakult.

⁴ Dóka Klára: A vízmunkálatok irányítása és jelentsége az ország gazdasági életében (1772-1918). 1987, Budapest, p. 384.

⁵ Fényes Elek: Magyarország geográfiai szótára I-II. Pest, 1851. I. 128., II.206.

⁶ Kiss Lajos: Földművelés a Rétközben. Debrecen, 1929. p. 38.

⁷ Réfi Oszkó Magdolna: A földhasznosítási viszonyok változása a XIX. századi vízmunkálatok hatására a Rétközben. Agrártörténeti Szemle, 1987. 1-2 szám. pp.18-46.

⁸ Orosz István: Az Alföld mezőgazdasága és a Tisza szabályozása. Magyar Hidrológiai Társaság és az Országos Vízügyi Igazgatóság. Budapest, 1992. pp. 25-34.

2. táblázat. A vetésterület szerkezeti változásai főbb növénycsoportok szerint a szántóföldek százalékában 1935–2015 között (%)

Megnevezés	1935	1962	1989	2015
Kenyérgabona	46,3	29,6	30,3	19,7
Takarmánygabona	6,6	7,5	3,1	0,8
Kukorica	18,2	20,2	33,5	38,9
Ipari növények	3,2	8,3	14,2	27,7
Burgonya	18,0	18,7	3,5	0,7
Szálás- és lédús takarmányok	6,0	7,2	8,2	3,2
Zöldségfélék	1,2	1,5	3,2	3,3
Egyéb	0,5	3,0	2,8	2,5
Vetetlen, ugar	-	4,0	1,2	3,2
Összesen	100	100	100	100
Szántó összesen	18028	20989	18271	18384

Forrás: KSH Növénytermesztés 2. kötet közléssoros adatok 1936-1962. Könyvtár és dokumentációs szolgálat Magyar Országos Levéltár. Budapest, 1976. pp. 230-276. KSH Szántóföldi növények vetésállománya. Budapest, 1989. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Statisztikai Évkönyve. Nyíregyháza, 1990, 2015.

Az egyes növények termesztésében az egyéni gazdaságok és a gazdálkodó szervezetek szerepe, súlya eltérő. Az egyéni gazdaságokban a kenyérgabona, a takarmánynövények vetésterületének aránya kisebb, ugyanakkor nagyobb az ipari növények (dohány), szemestakarmányok (kukorica) részesedése. A kisgazdaságoknak termesztési szemléletében az önellátáson túl erősödött az árutermesztési szándék, amely állatok, állati termékek, gyümölcs, zöldségfélék (paprika, paradicsom, uborka) értékesítésében nyilvánul meg. A gazdálkodó szervezetek szántóföldi vetésszerkezetében a kenyérgabona, a szemestakarmányok (kukorica, árpa, zab), ipari növények (napraforgó, repace) képviselik a legnagyobb arányt. A jelenlegi szántóföldi vetésszerkezetben még mindig a kenyér- és a takarmánygabona, a napraforgó, a repace a meghatározó, ami hosszú távon nem kívánatos, mert egyrészt talajminőség romlásához, másrészt egyoldalú, ún. monokultúrális gazdálkodáshoz vezethet, ami a szántóterület termőképességének erőteljes csökkenését eredményezheti. Mindenképpen korszerűbb vetésszerkezet kialakítása, rendszeres talajerő utánpótlás kívánatos a jövedelmezőbb, versenyképes agrárgazdálkodás továbbfejlesztése érdekében.

A járás területén és térségében a XIX. század utolsó negyedéig a külterjes állattartás volt a jellemző.⁹ Az állomány jelentőségét tekintve első helyen állt a szarvasmarha, ezt követte a sertés-, a ló- és a juhtartás. A tyúkfélék mellett

⁹ Réfi Oszkó Magdolna: 1987. Uo.

csaknem minden háztartásban tekintélyes mennyiségben neveltek vízi szárnyasokat, kacsát és libát. A XIX/XX. század fordulóján az állatállomány mennyiségi és minőségi átalakulása indult el. Ebben a folyamatban a szarvasmarha jelentette a húzóágazatot. Az 1910-es évek végére a szürke magyar fajta – tehén állomány – elvesztette vezető szerepét a nagyobb tejhozamú gyorsabban fejlődő magyar pirostarka elterjedése következtében. A fajtaváltozás annak is köszönhető, hogy ebben az időszakban a rét- és a legelőterület tovább zsugorodott, a takarmánynövények vetésterülete növekedett, ez a folyamat a legeltető állattartás mérséklődését, ugyanakkor az istállózó, az intenzív állattartás fejlődését támogatta.

A két világháború között a gazdaságok túlnyomó többsége a növénytermesztés és állattartás szerves összekapcsolásán alapuló vegyes gazdaság volt. Az állattartás színvonala- a tej- és hústermelés tekintetében- az ország fejlettebb területeihez (Dunántúl) vagy a szatmári-beregi térséghez viszonyítva nem tartozott a kiemelkedő tájegységek közé. Ez részben annak következtében alakulhatott ki, hogy a szarvasmarha-állomány tekintélyes részét igavonóként hasznosították. Továbbá az is szerepet játszott, hogy a hús- és tejtermelésben a kisgazdaságok többségében nem alakultak ki a belterjes állattartás feltételei.

Az állatállomány a korábbi évtizedekhez viszonyítva a legnagyobb veszteséget a II. világháború utolsó hónapjaiban (1944. november, december) szenvedte el. A legjelentősebb kár a juh- és a sertésállományt érte, az állománynak mindössze 20-25%-a maradt meg. A lovak 40%-a, a szarvasmarha 53%-a vészelt át a háború pusztításait. Az ötvenes évek végére a háború okozta veszteséget a sertés- és baromfiállomány kiheverte, ugyanakkor a szarvasmarha-, a ló- és a juhállomány száma, minőségi összetétele messze elmaradt az 1942. évi állapotokhoz viszonyítva.

Az állattartásban 1965-től 1980-ig a nagyüzemi gazdaságokban addig nem tapasztalt változások történtek. A termelés volumene és színvonala egyaránt növekedett. Megindult az iparszerű tartási, takarmányozási rendszerek széleskörű térhódítása, először a baromfi- később a sertés- és a szarvasmarhatartásban. A szakosított állattartó telepek (Ibrány, Gávavencsellő, Tiszabercel, Tisztelek) nagyfokú gépesítettsége kedvezően befolyásolták a termékek mennyiségi és minőségi eredményeit. Ennek köszönhetően az állattartás jövedelmezősége fokozatosan javul. A nagyüzemi gazdaságok fajlagos mutatói meghaladták a háztáji, kiegészítő és az egyéni gazdaságok eredményeit, főleg tej-, tojás- és vágócsirke termelésben. A szektorális megoszlásra jellemző, hogy a szarvasmarha nagyobb részét (70-75%-át) a termelőszövetkezetekben, a sertés- és a baromfiállomány több mint 50-60%-át háztáji, kiegészítő és egyéni gazdaságokban tartják.

A dinamikus fejlődés üteme a nyolcvanas években megtorpant. 1980-hoz viszonyítva 1990-ben a szarvasmarha közel 20, a sertés 10, a juhállomány 30%-

kal csökkent. A kilencvenes években tovább apad az állatállomány, különösen a szarvasmarhák száma esett zuhanásszerűen. Az ezredforduló utáni években a trend folytatódik, az 1994. év adataihoz viszonyítva 2010-ben a szarvasmarha-14%-kal, a sertésállomány 24,0%-kal, a lóállomány 11,4%-kal, a juhállomány 26,7%-kal kevesebb, mint tizenhat évvel korábban volt (3. táblázat). A táblázat adatai meggyőzően bizonyítják, hogy a jelenlegi állatállomány már csak töredéke a korábbiaknak. Az állatállomány olyan mélypontra került – legalábbis mennyiségi tekintetben –, melyre nem volt példa a XX. században. Ez köszönhető az állattartás romló jövedelmezőségének, a takarmányok rendkívüli drágulásának, a kistermelők ilyen jellegű tevékenysége visszafogásának, megszüntetésének, az ágazat szűkülő piacának, nem kevésbé az EU agrárpolitikájának.

3. táblázat. Az állattartás alakulása 1942-2010 között (db)

Megnevezés	Szarvasmarha	Tehén	Sertés	Koca	Juh	Ló
1942	10499	4727	14023	1982	4171	2541
1962	9861	3994	17914	1410	5398	3546
1980	3010	1235	10056	448	473	245
1994	2793	710	12160	543	3366	246
2000	2520	1290	22071	1875	3580	265
2010	2400	1211	2922	164	900	218

Forrás: Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény 1895-1966. Állattenyésztés III. Községsoros adatok. KSH, Budapest, 1972. pp. 251-274, 269-273, 269-271. Általános mezőgazdasági összeírás (AMÓ). KSH, Budapest, 2000. pp. 126-137. AMÓ. Állatállomány. KSH Budapest, 2010. pp. 134-142.

Az ezredforduló utáni években az állattartás egyre inkább az egyéni gazdaságokban koncentrálódik, itt tartják a baromfiállomány 95%-át, a sertés 75%-át, a juh 68%-át, a szarvasmarha 5-7%-át. A gazdálkodó szervezetek döntően a tejelő szarvasmarhatartásra specializálódtak. Legnagyobb tehenészet (1273 db.) Ibrányban található.

Fejlesztési lehetőségek

A járás gazdaságában a mezőgazdasági tevékenység jelenleg meghatározó szerepet tölt be, és várhatóan belátható ideig az is marad. Ugyanakkor az is tapasztalható, hogy a jelenlegi struktúrában a versenyképes, jövedelemtermelő képessége mérsékelt és – összehasonlítva hazánk fejlettebb régióinak mezőgazdaságával – hatékonyságával sem lehetünk mindenben elégedettek. Mindezek miatt elengedhetetlenül szükséges olyan fejlesztések megvalósítása, amelyek megteremtik a versenyképes mezőgazdasági termelés feltételeit. Ennek érdeké-

ben mindenekelőtt figyelembe kell venni a járás természeti, társadalmi- gazdasági viszonyait, hazai és az EU-s igényeket, a gazdálkodók termelési adottságait. Mindebből az következik, hogy a gazdálkodók mezőgazdasági tevékenységének, fejlesztéseinek differenciálnak kell lennie. *Ugyanis más megközelítést igényelnek a gazdálkodó szervezetek* (nagyobb területen gazdálkodnak, megfelelően gépesített, minőségi termékeket előállító gazdaságok) *más az egyéni gazdálkodók*, a kistermelők, akik általában kis területen, gyakran rossz termőhelyi adottságok mellett termelnek, nem rendelkeznek korszerű gépekkel, stb.

A járás mezőgazdaságának differenciált fejlesztése érdekében az alábbi területeken ajánlott a feladatokat megfogalmazni:

- Korszerű piacképes fajták meghonosítása, termesztésének fejlesztése.
- A szántóterületen a kenyérgabona és a kukorica túlsúlyának mérséklése szolgálhatja a fenntartható fejlesztést. A gabonátúlsúly csökkentésében az ipari-, a szálas- lédús takarmánynövények, valamint vetőmagvak, gyógynövények termesztése mellett a szántóföldi zöldségtermesztés (zöldpaprika, paradicsom, uborka, gyökérzöldség) és korszerű gyümölcsösök (alma, szilva, meggy, dió) telepítése jelenthet segítséget. Alternatív megoldási lehetőséget nyújthat a különféle energianövények: energiafű, energianád termesztése. Mindez nemcsak a vetésszerkezet átalakítását célozza, hanem a lakosság foglalkoztatásának bővítését is elősegíti.
- Egy másik megújulási irány az EU szabályozás figyelembevételével a hagyományos, életképes, több lábon álló családi gazdálkodás kialakítása, megerősítése. A piacképes agrárium érdekében elkerülhetetlen a vegyes gazdálkodási szerkezet kialakítása, fejlesztése. A növénytermesztés, az állattenyésztés mellett szükségzerű megtalálni azt az ipari-, szolgáltató ágazatot, amely piacképes termékekkel, tevékenységgel hozzájárul a járás, valamint a megye, az ország fenntartható fejlődéséhez. A mezőgazdaság kiegyensúlyozott fejlődését tartósan csak a változó gazdasági körülményekhez alkalmazkodó hatékony termesztéssel lehet megalapozni. Ahhoz, hogy az ágazat megbirkózzon a kihívásokkal újfajta gondolkodás, paradigmaváltás kívánatos, mind az agrártevékenység, mind az agrár- és vidékfejlesztés politika szintjén.

SÜLI-ZAKAR ISTVÁN TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI MUNKÁSSÁGA

FRISNYÁK SÁNDOR

2017. március 9-én váratlanul elhunyt Süli-Zakar István professor emeritus, területfejlesztő geográfus, tanszékalapító, tudományos iskolateremtő, a Magyar Tudományos Akadémia doktora és köztestületi tagja, a francia Société de Géographie tiszteleti tagja, a Nagyváradi Egyetem díszdoktora, számos hazai és külföldi tudományos egyesület tagja, tisztségviselője. Hatalmas életművének összegző értékelése – a rendelkezésünkre álló forrásanyag ellenére – hosszabb kutatómunkát  g nyel,  gy e rövid írásomban a nyíregyházi pályakezdő  veit és munkásságának egy kisebb szegmensét képező történeti földrajzi eredményeit foglalom össze.

Süli-Zakar Istvánt 1970-ben ismertem meg. Tanszékünkön kezdte tanári és tudományos pályafutását.  t éven át egy k zss gben dolgoztunk, nem csak munkatársak voltunk – hasonló gondolkodásunk és értékrendünk alapján – egy  ltre sz l  barátság alakult ki közöttünk. K t n  felkészültségét és hivatástudatát hamar felismertem és tanszékvezetőként olyan feladatokat bíztam reá, megteremtve a feladatteljes t  feltételeit is, amelyek felgyorsították szakmai fejlődését. Kádár László (1908-1999) professzor és Kovács József (1912-1983) főigazgató értésemre adta, hogy Süli-Zakar István számára a Nyíregyházi Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke „csak” egy gyakorló terep, ahonnan majd visszatérhet az alma métert jelentő Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Intézetébe. Süli-Zakar István is a visszat rsre készült, de az els t l az utolsó napig olyan példamutató módon, lelkiismeretesen, magas szinten és szakmaszeretettel végezte munkáját, mintha  g sz életében a nyíregyházi tanszéken akarna dolgozni.

A tanszéken t lt t pályakezdő évei (1970-1975) alatt a tanítási gyakorlatszerzés összekapcsolódott a folyamatos önképzéssel, az egyetemen megkezdett gazdaságföldrajzi kutatómunka folytatásával, publikációs tevek nyss g nek kezdetével és doktori értekezésének elkészítésével. Fial okt t k nt és kollégiumi nevel tan ri szerepkörében jó kapcsolatot épített ki tanítványaival. S ez is hozzájárult ahhoz, hogy 1971-ben – a három évvel

korábban alapított és általam vezetett – Mendöl Tibor Tudományos Diákkör tanárelnöki teendőit is reá testáltam.

Doktorálását követően adjunktusi kinevezést kapott (1974), majd egy évvel később Pinczés Zoltán (1926-2010) professzor meghívta az egyetemre, ahol – a főiskolainál kedvezőbb környezetben, tárgyi és egyéb feltételrendszer mellett – építette fel gazdag életművét (*Csüllög* 2015, *Teperics* et al. 2015). Távozásával baráti és szakmai kapcsolatunk nem szakadt meg: több szemeszterben is meghívtam előadások tartására, később utódaim is éltek ezzel a lehetőséggel. SÜLI-ZAKAR ISTVÁN az elmúlt több mint négy évtized alatt a tanszék (intézet) és a Magyar Földrajzi Társaság Nyírségi Osztálya tudományos rendezvényein (köztük a tájföldrajzi és a történeti földrajzi konferencia-sorozatunkon is) rendszeresen vállalt előadást, sok tanulmányt írt a kiadványainkba és részt vett a szerkesztésünkben megjelenő főiskolai (egyetemi) tankönyvek, regionális jellegű – az alap- és középszintű oktatást szolgáló – földrajzi olvasókönyvek írásában, műveink lektorálásában és folyóiratunk (a Történeti Földrajzi Közlemények) szerkesztőbizottságában is. Életrajzi adatközlései szerint nem tartotta magát történeti földrajzi kutatónak (*Tóth-Trócsányi* 2009), de – a fő kutatási témái mellett – előadásaival és tanulmányok írásával szűkebb tudományterületünknek is eredményes művelője volt (*Frisnyák-Kókai* 2015). A szervező bizottság felkérésére tagságot vállalt az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság 2015-ben megalakult *Történeti Földrajzi Albizottságában*, amelynek munkáját folyamatosan támogatta (*Nagy* 2015, *Kókai* 2016).

Süli-Zakar István Nyíregyházára kerülésével a főiskola és az egyetemi tanszék között olyan együttműködési folyamat – oktatási, tudományos kutató és tudományszervező tevékenység – kezdődött el, amely napjainkig tart és pozitívan hat tanszékünk (intéztünk) fejlődésére (*Kókai* 2016).

Süli-Zakar István professzort – az előzőekben vázoltak alapján – *intézetünk (és jogelődje) örökös tagjának tekintettük*, a sajnálatos korai halálával pedig még erősebbé vált az iránta érzett tiszteletünk és nagyrabecsülésünk. Úgy véljük Süli-Zakar István oktatóként, majd később, intézeteink folyamatos együttműködésének eredményei alapján *maradandóan beírta nevét a Nyíregyházi Főiskola (és a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei település- és területfejlesztést szolgáló kutatások) történetébe is*.

Dr. Süli-Zakar István életrajzát és munkásságát a 70. születésnapja alkalmából megjelent életműösszegző kötet mintegy 160 oldalt kitevő adattára és a Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék 25 éve c. jubileumi kiadvány tartalmazza (*Teperics* et al. 2015, *Kozma* et al. é.n.). A két forrásmű szerint Süli-Zakar István professzor elsősorban *geopolitikai, területfejlesztési és regionális kutatásokkal* foglalkozott. A határokon átnyúló társadalmi-gazdasági kapcsolatok, a Kárpátok-Eurorégió és a Hajdú-Bihar-Bihar Eurorégió regionális folyamatai, a fejlesztésüket megalapozó vizsgálatok, a regionális történeti és politikai földrajz, az északkelet-magyarországi kistérségek és helyi

önkormányzatok település- és területfejlesztési koncepciói képezték tudományos alkotói és tudományszervező tevékenységének legfontosabb témaköreit.

1972-től 2015-ig mintegy *négy- és félszáz publikációja* (könyv, könyvfejezet, monográfia, magyar és idegen nyelvű tanulmány, esszé stb.) jelent meg (*Teperics et al.* 2015). *Az összes műveinek 3,5-4%-a sorolható a hisztogeográfia témakörébe.* A legtöbbet hivatkozott tíz írása közül három történeti földrajz.

A rendszerváltozás előtt a földrajztudomány műhelyeiben meginduló szakmai reformfolyamat, majd a paradigmaváltás eredményeként a honi történeti földrajz is megújult és ebbe a folyamatba Süli-Zakar István professzor is bekapcsolódott. Tanulmányainak egy része a történeti földrajz Mendöl Tibortól (1905–1966) megörökölt fogalmi rendszerre és módszertanra épül, a Csüllög Gáborral közösen írt, a Kárpát-medencei regionalizmus és a regionalizáció történelmi folyamatát rekonstruáló művei már egy *új irányzat és módszertan kezdete.*

1. Süli-Zakar István történeti földrajzi munkássága

Süli-Zakar István szerint a társadalom és az állam területi működési rendszerében két meghatározó *térszervező folyamat* érvényesült: a *regionalizmus* és a *regionalizáció.*

A *regionalizmus eredményei,* a természeti erőforrások racionális használatára épülő települési és gazdálkodási terek (régiók) formálódása mellett és időben összekapcsolódva a Kárpát-medence egészére kiterjedő *regionalizációs téregységek* is kialakultak, pl. királyi, nemesi vármegyék, egyházmegyék és irányító központok stb. Az egyházszerveződéshez kötődő területi egységek kialakítása és az életmódváltás (a megtelepült állattartásra és földművelésre való áttérés) fontos lépés volt az európai struktúrába való beépülés folyamatában.

A regionalizmus és a regionalizáció kapcsolódása teremtette meg – Csüllög G. szerint Európában egyedülálló – *nagymedencei tájhasználatot* (Csüllög 2000), melynek történetét Süli-Zakar István és szerzőtársa, Csüllög Gábor a honfoglalás korától a 20. század végéig foglalta össze. A regionalizmus történelmi előzményeit négy tanulmányban, egyrészt a Kárpát-medence teljes területére (2003a, 2010b), másrészt két nagyrégióra, az Alföldre (2000) és a Dunántúlra (2003b) kiterjedően tárták fel.

A regionalizáció folyamatát, pl. a közigazgatás és egyházirányítás területi egységeinek kialakulását, idő- és térbeli változásait a történettudomány művelői – részletekre is kiterjedően – az elmúlt száz-százötven évben már feldolgozták. Így e tényezőcsoporttal Süli-Zakar István és Csüllög Gábor csak érintőlegesen, pontosabban az összefüggések és kölcsönhatások rendszerében foglalkozott.

A geográfusok a táj- (természeti erőforrás-) használat, az antropogén tájalakítás és ezzel összefüggő gazdasági térszerveződés hisztogeográfiáját¹

¹ A hisztogeográfia fogalmát a történeti földrajz szinonimájaként Süli-Zakar István vezette be.

különböző megközelítésben és módszerekkel vizsgálták, általában nagyobb témakör részeként. Süli-Zakar István és Csüllög Gábor közösen írt tanulmányaikban más módszerekkel, a társadalom térben releváns folyamataira összpontosítva dolgozták fel a regionalizmus és regionalizáció összekapcsolódó folyamatát, megalapozva egy, a korábbi struktúra-történeti művektől eltérő, nagyobb, a tervükben szereplő monografikus feldolgozást, amely – sajnos – nem valósult meg.

Süli-Zakar István és Csüllög Gábor műveiben a regionalizmus történeti korszakokra tagolva *modellszerűen értelmezhető*, amely a *fejlődés-folyamat alapvető jellemzőit és hatásrendszerét jeleníti meg*, mellőzve a történeti földrajz egyéb összetevőit. Tanulmányukban a térhasznosítás területi különbségeit és a térszerkezeti egységek kapcsolatait, kölcsönhatásait elemezve a *folyó-, település-, vár- és erdőtérzsin* elkülönítése a *rendszerezés alapját* képezi. A nagymedencei tájhasználat történetét, a magyarországi regionalizmus és regionalizáció térfolyamatait hat idősíkban jelenítik meg, kiemelve a meghatározó jelentőségű fejlődés-lépcsőket. A térszerkezet-formálódás folyamatát térképsorozattal is szemléltetik, a honfoglalás és a kora Árpád-kortól kezdődően. Tudományterületünkön először, megjelenítik a középkor végére kialakult régiókat (Tiszántúl, Kelet-Tiszáninnen, Nyugat-Tiszáninnen, Dunáninnen, Nyugat-Dunántúl, Temesi-Délvidék) és ezeket átfogó centrumtérseget és központokat. A medencerendszer egészében és az egyes megyékben is kialakultak a centrum- és perifériatérsegek. A *Kárpát-medence 15. századi centrumtérsege* az alacsony aktivitású belső tájak és az erdős hegységkeret között alakult ki, a táji érintkezési zónák és a megyeközpontokat összekötő erővonalak mentén, szélesebb-keskenyebb sávban. A nagymedence térhasználatát és regionális tagolódását a 19. század közepétől a 20. század első évtizedéig tartó *integrált környezetátalakító* (folyószabályozó, ármentesítő, láp- és mocsárlecsapoló), *település- és területfejlesztő munkálatok teljesen átformálták*. A szerzők szerint a 19. század végén a regionális folyamatok eredményeként hat – különböző természeti és humán erőforrásokkal rendelkező – *gazdasági régió* különíthető el (Kisalföld, Délvidék, Felvidék, Tiszántúl, Erdély és Horvátország). A fővárost és környékét Süli-Zakar István és Csüllög Gábor a vizsgált időszakban nem tekinti önálló gazdasági régióknak. A Kárpát-medence gazdasági-politikai egységét a trianoni békeszerződés (1920) megszüntette, a gazdaságföldrajzi régiókat feldarabolta és a következő időszak gazdasági elszigetelődése (a térkapcsolatok megszűnése) a határ mindkét oldalán perifériákat alakított ki.

Süli-Zakar István és Csüllög Gábor a regionalizmus történetét a Kárpát-medencei megtelepülésünktől az 1980-as évekig foglalták össze, *vezérfonalat alkotva Magyarország térszerveződési folyamatai és a kapcsolódó hisztogeográfiai témakörök további tudományos vizsgálatához*, új szempontú megközelítéséhez.

Süli-Zakar István és Csüllög Gábor „A Délvidék helye és szerepe a Kárpát-medence térszerkezetében” c. tanulmánya is követi a korábbi közös művek alapkoncepcióját (2006). A délvidéki tájegységek regionális és regionalizációs folyamatát a nagymedence részeként és az időkeresztmetszetekben megjelenített makro folyamatokkal összefüggésben fogalmazzák meg a régióra jellemző sajátosságokat. Az egyes fejlődés-szakaszokat a Kárpát-medence tematikus térképeivel is szemléltetik. A 18. század a gazdasági élet reorganizációs korszaka, melynek – a középkortól jelentősen eltérő – centrumtérsegeit is körülhatárolták. Az 1718-as állapotrajz (6. sz. térkép) szerint a gazdasági centrum két, összefüggő térséget képez a Kárpát-medence struktúrájában. Az egyik a Kisalföldet, a Nyugat-Dunántúlt és a Felvidék Kisalföldhöz kapcsolódó vármegyéit foglalja magába, a másik a Felvidék keleti része és déli előtere: az alföldperemi süllyedékek (Bodrogtó, Taktaköz, Borsodi ártér), a Hortobágy, a Hajdúság és a Nyírség. A tanulmány 19. századi folyamatait tárgyaló részében ismét megjelenik – az előző művekben is közölt – megállapítás, miszerint Budapest (és környéke) nem tekinthető régióknak, hanem egy, a sajátos elhelyezkedésű régiók érintkezésénél, az ország áramlási csomópontjánál kiépült település-együttes vált a regionalizációs politika révén Magyarország *tájszervező központjává*.

Süli-Zakar István „A honfoglalás és államalapítás korának legfontosabb geopolitikai és hisztogeográfiai kérdései” (2010) című esszéjében a Kárpát-medencebeli megmaradásunk történeti földrajzi alapjait foglalja rendszerbe. A honfoglalás és államalapítás korát „talányos sikersorozat”-ként értékeli, melynek eredményeire épült a későbbi korok minden tevékenysége. Felfogása szerint „a magyarság megmaradásában döntő szerepet játszott az a tény, hogy soha sem volt igazi nomád nép”. Őseink a téli-nyári legelőváltó (folyómenti) nagyállattartás mellett már az Etelközben is foglalkoztak szántóföldi gazdálkodással. Így az életformaváltás, a megtelepült nagyállattartás és földművelés összekapcsolódó rendszere – történelmi léptékkal mérve – gyorsan megvalósult. A Kárpát-medencei térfoglalást és a megmaradást *több tényezőcsoport együttes hatása* tette lehetővé (a nagymedencében kialakult hatalmi vákuum, a szomszédos nagyhatalmak meggyengülése, a magyarság katonai ereje, geostratégiája, védelmi rendszere /gyepű/ stb.). Mindezek mellett döntő jelentőségű volt a nyugati kereszténység felvétele, a Nyugat felé történő kapcsolatépítés, Szent István államalapító, regionalizációs tevékenysége (a vármegyék szervezése) stb. A felvázolt jelenségeket hat eredeti térképpel és egy modell-szerű ábrával illusztrálja.

Egy másik, több helyen is megjelent tanulmányában (2014) a magyar államhatárok kialakulását, fejlődését és változásait foglalja össze a honfoglalás korától 1920-ig. A honfoglalók a Kárpát-medence középső területein, a sík- és dombosági tájakon, és a középhegységek alacsonyabb övezetében települtek le. A magyar szállásterületet erdős hegységkeret, a 10-12. századi *gyepű-rendszer* védelmezte. A 13-15. században a gyepű már nem felelt meg a határvédelmi

követelményeknek, területére – a megtelepedésre alkalmas folyóvölgyekbe és kismedencékbe – idegen etnikumokat, a keleti végekre székelyeket telepítettek.

Az államterületet Dévénytől Orsováig a Kárpátok 1500 km hosszú *természetes határa* övezte. A Kárpát-medence csak többé-kevésbé volt a történelmi Magyarország földrajzi kerete. A politikai határvonal a belső és külső erőviszonyoktól függően, mindkét irányba elmozdult, hosszú időn át külső határvédelmi területekkel (bánságokkal) egészült ki. Rónai András (1906–1991) professzor e tárgykörben írt munkásságára hivatkozva, megállapítja, hogy az államföldrajzi egység, a *magyar fennhatóság* az államalapítástól 1920-ig terjedő időszakban csaknem megszakítatlanul érvényesült a Kárpát-medencében.

Süli-Zakar István a határváltozások történelmi okait és folyamatait jeleníti meg rövid szintézisében, térképsorozattal illusztrálva. Tanulmányában annak a reményének ad kifejezést, hogy az Európai Unióban a politikai államhatárok elválasztó, a társadalmi-gazdasági fejlődést akadályozó szerepének megváltoztatásával a jövőben megvalósul „a nyolc országra szétdarabolt magyar nemzet határokon átívelő újraegyesítése”.

Süli-Zakar István a Kárpát-medence és az egyes nagytérségek mellett lokális és mikroregionális tereket is vizsgált. Az élő Tisza c. tanulmányában (2001) a folyószabályozás és árvízmentesítés történetét foglalja össze, méltatva annak terület- és településfejlesztő hatását. A Bodrogekőről írt művében (2002) a mikrorégió ősi ártéri gazdálkodását, majd a vízrendezések utáni környezetgazdálkodást jellemzi gazdag könyvészeti, statisztikai, kartográfiai forrásanyagra és terepmunkáira építve. A változásfolyamatot 1784-től az 1970-es évekig négy saját szerkesztésű térképpel és statisztikai táblázattal is szemlélteti. Összegzésként megállapítja, hogy a Bodrogeköz területének nagy részét tudatosan, tervszerűen, rendszer-jelleggel változtatták meg és eredményeit – a meglévő negatív hatások ellenére – jelentősnek értékelhetjük. Szükséges feladatként említi az ökológiai adottságok és a mezőgazdasági termelés közötti összhang megteremtését.²

Dr. Süli-Zakar István (1945–2017) a *társadalomföldrajz* és a *regionális tudomány* kiemelkedő művelése mellett a *magyar történelmi földrajzot* is jelentősen gazdagította.

2. Süli-Zakar István történelmi földrajzi tanulmányai

SÜLI-ZAKAR ISTVÁN 1996 Magyarország határainak változása az államalapítás korától 1920-ig. In: *Frisnyák S.* szerk. A Kárpát-medence történelmi földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete és a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza, 97-

² A 20-21. század fordulóján a történelmi tájhasználat részleges rekonstrukciójával, a Bodrogeköz árvízvédelmi rendszerének korszerűsítésével, a cigándi árvízi vésztároló építésével egy újabb, az ökológiai adottságokra épülő szerkezet-, tájhasználat-változási folyamat indult el.

106. * SÜLI-ZAKAR ISTVÁN 1996 A régió: földrajzi integráció (Huszonkét tanulmány Berényi Istvánnak). In: *Dövényi Zoltán* szerk. Tér – gazdaság – társadalom. MTA FKI, Budapest, 139-159. * SÜLI-ZAKAR ISTVÁN 1996 Debrecen gazdaságának és településszerkezetének történeti földrajza. In: Tanulmányok Debrecen városföldrajzából II. KLTE Társadalomföldrajzi Tanszék, Debrecen, 149-267. * SÜLI-ZAKAR ISTVÁN 1997 Magyarország határai. Limes – Komárom-Esztergom Megyei Tudományos Szemle 2. szám. Tatabánya, 7-17. * SÜLI-ZAKAR ISTVÁN - CSÜLLÖG GÁBOR 2000 Az alföldi regionalizmus történelmi előzményei. In: *Frisnyák S.* szerk. Az Alföld történeti földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos testülete és a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza, 199-220. * SÜLI-ZAKAR ISTVÁN 2001 Az élő Tisza. História 23. 2. 16-22. * SÜLI-ZAKAR ISTVÁN 2002 Szerencs és környéke történeti demográfiája. In: *Frisnyák S. – Gál. A.* szerk. Szerencs és környéke. Szerencs-Nyíregyháza, 227-260. * SÜLI-ZAKAR ISTVÁN 2002 Ármentesítés és lecsapolás a Bodroghözben. In: *Frisnyák S.* szerk. A Nyírség és a Felső-Tisza-vidék történeti földrajza. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, 133-146. * SÜLI-ZAKAR ISTVÁN - CSÜLLÖG GÁBOR 2003a A regionalizmus történelmi előzményei Magyarországon. In *Süli-Zakar I.* szerk. A terület- és településfejlesztés alapjai. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 15-44. * SÜLI-ZAKAR ISTVÁN – CSÜLLÖG GÁBOR 2003b A dunántúli regionalizmus történeti előzményei. In: *Frisnyák S. – Tóth J.* szerk. A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza. Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézete és a Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza-Pécs, 29-42. * SÜLI-ZAKAR ISTVÁN – CSÜLLÖG GÁBOR 2006 A Délvidék helye és szerepe a Kárpát-medence térszerkezetében. In: *Kókai S.* szerk. A Délvidék történeti földrajza. Történeti földrajzi tanulmányok 9. Nyíregyháza, 251-273. * SÜLI-ZAKAR ISTVÁN 2010a A magyar honfoglalás és államalapítás fontosabb geopolitikai kérdései. In: *Lóki J.* szerk. Interdiszciplinaritás a természet és a társadalomtudományokban. Debrecen, 273-283. * SÜLI-ZAKAR ISTVÁN – CSÜLLÖG GÁBOR 2010b A regionalizmus, a terület- és településfejlesztés történelmi előzményei Magyarországon. In: *Süli-Zakar I.* szerk. A terület- és településfejlesztés alapjai. II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, pp. 37-73. * SÜLI-ZAKAR ISTVÁN 2011 A honfoglalás és államalapítás kultúrgeográfiai háttere. In: *Bokor I. – Szelesi T. – Tésits R.* szerk. Geographica Pannonica Nova 9. Publikon Kiadó, Pécs, 17-34. * SÜLI-ZAKAR ISTVÁN 2011 A honfoglalás és az államalapítás korának legfontosabb geopolitikai és hisztogeográfiai kérdései. In: *Kókai S.* szerk. Geográfiai folyamatok térben és időben. Tanulmánykötet DR. HANUSZ ÁRPÁD 65. születésnapja tiszteletére. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza, 381-398. * SÜLI-ZAKAR ISTVÁN 2011 Megmaradásunk történeti földrajzi alapjai. In: *Frisnyák S. – Gál A.* szerk. Kárpát-medence: tájak, népek, tevékenységek. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete és a szerencsi Bocskai István Gimnázium,

Nyíregyháza-Szerencs, 345-356. * SÜLI-ZAKAR ISTVÁN 2011 A földrajzi energiák szerepe a magyar nemzet kialakulásában. In: *Herman N.J. – Szilágyi F.* szerk. Trianon utáni változások a partiumi protestáns egyházak életében. Partium Kiadó, Nagyvárad, 11-34. * SÜLI-ZAKAR ISTVÁN 2014 Hazánk határai. Történeti Földrajzi Közlemények 2. 1-2. 23-36.

Irodalom

- CSÜLLÖG GÁBOR 2015 SÜLI-ZAKAR ISTVÁN 70 éves. Földrajzi Közlemények 139. 4. 337-338.
- FRISNYÁK SÁNDOR 2012 DR. SÜLI-ZAKAR ISTVÁN társadalomföldrajzi kutatómunkája a Zempléni-hegységben és környékén. In: *GÁL ANDRÁS* szerk. A Zempléni-hegység tudományos feltárói és gazdaságfejlesztői. Tanulmány-gyűjtemény. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete és a szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza-Szerencs, 141-145.
- FRISNYÁK SÁNDOR 2015 Geográfus életrajzok. Adalékok a magyar földrajztudomány történetéhez. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza
- FRISNYÁK SÁNDOR – KÓKAI SÁNDOR 2015 A honi történeti földrajz negyedszázados eredményei (1989-2014). In: *PAP N.* szerk. Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban (1989-2014). Publikon Kiadó, Pécs, 9-23.
- KOZMA GÁBOR – RADICS ZSOLT – ERDELICSNÉ VIRÁGOS ERZSÉBET szerk. é.n. Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék 25 éve. Didakt Kft. Debrecen
- KÓKAI SÁNDOR szerk. 2016 A nyíregyházi földrajztanárképzés öt évtizede (1964-2014). Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza
- KÓKAI SÁNDOR 2016 Megalakult az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága. Történeti Földrajzi Közlemények 4. 1. pp. 184-188.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2015 Megalakult a Magyar Tudományos Akadémia Történeti Földrajzi Albizottsága. Földrajzi Közlemények 139. 4. 335-336.
- RADICS ZSOLT 2005 Tanszéki életrajzok I. SÜLI-ZAKAR ISTVÁN. Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, Debrecen
- TEPERICS KÁROLY – RADICS ZSOLT – PÁLÓCZI ÁGNES – MOLNÁR ISTVÁN szerk. 2015 Tanszéki életrajzok I. 2 – PROF. DR. SÜLI-ZAKAR ISTVÁN DSC munkássága. Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, Debrecen
- TÓTH JÓZSEF – TRÓCSÁNYI ANDRÁS szerk. 2009 Ki kicsoda a magyar geográfiában? Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskolája, Pécs

DR. SÜLI-ZAKAR ISTVÁN (1945–2017)

CSÜLLÖG GÁBOR

Életének 72. évében elhunyt dr. Süli-Zakar István, a Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszékének egyetemi tanára. Életműve, tanári, tudományos pályája és a földrajzi tudás méltó helyét biztosítani akaró közéleti tevékenysége jelentős hozzájárulás volt a magyar földrajztudomány, a debreceni földrajzoktatás és a Debreceni Egyetem fejlődéséhez. A Kossuth Lajos Tudományegyetemen végezte el az életét döntően meghatározó történelem-földrajz szakot. 1973-ban egyetemi doktori címet szerzett, 1984-ben elnyerte a földtudományok kandidátusa fokozatot, 1998-ban pedig megszerezte az MTA doktora fokozatát is. 1999-ben nevezték ki egyetemi tanárnak. Hetvenedik évének betöltése után is aktív maradt mind a kutatásban, mind az oktatásban, valamint a doktori képzésben, mint a Debreceni Egyetem professor emeritusa. Halála váratlan hirtelenséggel egy tevékeny tanítási nap közben következett be 2017. március 9-én, otthonában.

Élete, hivatása és munkássága az 1970-1975 között a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszékén eltöltött öt évtől eltekintve folyamatosan a Debreceni Egyetemhez kötődött, ahol 1975-1988 között a Gazdaságföldrajzi Tanszéken, annak névváltozása után 1988-tól a Gazdasági és Regionális Földrajzi Tanszéken tanított. Alapítója és 20 éven át folyamatosan vezetője volt az 1990. december 1-jén megalakult Társadalomföldrajzi Tanszéknek, amely ma a Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék nevet viseli. Tanszékvezetői munkája mellett 1992-1998 között az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézete Debreceni Csoportjának tudományos csoportvezetője is volt. Számos tantárgy oktatásában vett részt, legfontosabb előadásainak témakörei a népesség- és településföldrajz, a politikai- és történelmi földrajz, a terület- és településfejlesztés, a regionális tervezés és az Európai Unió regionális politikája volt; emellett számtalan szakdolgozat és diplomamunka készült irányításával. Vezetése alatt a tanszék igen komoly eredményeket ért el mind az oktatás, mind a kutatás terén, területfejlesztő földrajzosok százai kerültek ki a gyakorlatba. Az oktatás mellett nagy hangsúlyt helyezett diákjai nevelésére is. Világos okfejtései, széleskörű tudása mellett optimizmusa és jó kedélye is színesítette óráit.

Sokoldalú és eredményes tanári munkájának egyik legsikeresebb fejezete a Földtudományi Doktori Iskolán belül a Társadalomföldrajz–Területfejlesztés doktori program vezetése volt. Negyvenhét doktori hallgatónak volt a témavezetője, akik közül 2016-ig harmincöten szereztek meg a PhD-fokozatot. Hogy milyen meghatározó szerepe volt Magyarország társadalomföldrajz-kutatói és felsőoktatási közegében, azt jól jelzi, hogy egykori tanítványai ma az ország számos kutatóintézetében, egyetemén és főiskoláján vannak jelen, sőt fontos pozíciókat töltenek be.

Egész pályafutása során különösen szívén viselte a határon túli magyarság támogatását, ami szakmai téren főként doktori hallgatók fogadásában, valamint az ottani egyetemeken, főiskolákon való oktatásban teljesedett ki; több intézményben volt vendégtanár Nagyváradtól Beregszászig, Csíkszeredától Kolozsvárig. De ugyanígy fontos feladatának tekintette a szomszéd országok szakmai közegével való kapcsolattartást, főleg a román, szlovák és ukrán intézményekkel és kutatóikkal való együttműködést, a határon átnyúló kapcsolatok közös kutatását és ápolását is.

Mind kutató-, mind oktatómunkájában fontosnak tartotta a nemzetközi kapcsolatok kiépítését, társintézményekkel közös programok, kiadványok szervezését, megvalósítását, amelyekbe bevonta tanítványait is. Tevékeny szerepe volt az 1993-ban létrejött Kárpátok Eurorégió alapításában, az Eurorégió Tanácsának tagja és Regionális Fejlesztési Munkabizottságának elnöke is volt. 2005-ben a Nagyvárad Állami Egyetem *doctor honoris causa* címmel tüntette ki. A szakmai közéletben hazai és nemzetközi szinten egyaránt rendkívül aktívan vett részt. Az IGU Politikai Földrajzi Munkabizottságának és Faluföldrajzi Bizottságának tagja, az MTA Debreceni Akadémiai Bizottság Társadalomtudományi Szakbizottságának társelnöke, a Településtudományi és Területfejlesztési Munkabizottság elnöke, a LACEPHARE CBC Project szakértői bizottságának tagja, az European Commission Association of European Border Regions (AEBR) külső szakértője, a Société de Géographie tiszteletbeli tagja és számos tudományos társaság tagja volt. A Magyar Földrajzi Társaság 2015-ben tiszteleti taggá választotta. Tanításaihoz, világképéhez nem csak adatokból, szakmunkákból nyerte információit, hanem igazi földrajzos révén számos helyét bejárta a világnak Afrikától Japánig, s személyes kapcsolatokat épített ki a nemzetközi földrajztudomány jelentős képviselőivel is.

Tudományos kutatómunkájának fő területét a geopolitikai, területfejlesztési és regionális kutatások jelentették, fontos helyet kapott

ezekben Északkelet-Magyarország aktuális területi problémáinak vizsgálata. Munkatársaival és tanítványaival elért eredményeivel meghatározta Északkelet-Magyarország területfejlesztésének társadalomföldrajzi alapjait. Kiemelt figyelmet fordított a mai területi folyamatokat meghatározó történeti okok feltárására. Fontosnak tartotta a regionális problémák történeti oldalának vizsgálatát is, különös tekintettel a Kárpát-medencére és Magyarországra. Bátorította, ösztönözte tanítványait történeti földrajzi kutatásokra és az utóbbi évtizedben több ilyen jellegű munkája is született. Alapító tagja volt az MTA Társadalomtudományi Bizottság Történeti Földrajzi Albizottságának. Kutatásainak eredményei mintegy 400 publikációban, főként hazai és nemzetközi tudományos folyóiratokban, könyvekben található meg. Több, olyan tanulmánykötetnek volt szerkesztője, amelyek kiváló lehetőséget nyújtottak hazai és határon túli kutatóknak, oktatóknak a bemutatkozásra, a fiatalok számára első eredményeik megjelenítésére.

Számos díja és kitüntetése mellett komoly elismerése életútjának, tudásának, személyiségének a 2017. március 15-ei nemzeti ünnep alkalmából adományozott állami kitüntetés, a Magyar Érdemrend Tisztikeresztje, amelyet sajnos már nem tudott átvenni.

Egy nagy munkabírási és tudási, a tudomány és az oktatás iránt elkötelezett és munkásságával maradandót alkotó személyiség távozott körünkől. Emberi tartása, szakmai tudása, jó kedélye, optimizmusa hiányozni fog. Emlékét tisztelettel megőrizzük, szellemi örökségét továbbvisszük! Nyugodjék békében!

TARTALOM

FRISNYÁK SÁNDOR Tudós, tanár és ismeretterjesztő A 80 éves Boros László munkássága.....	1
VERESEGYHÁZI BÉLA Szolnok város funkciói és funkcióváltásai az 1075–1526 közötti időszakban.....	6
CSORBA CSABA Tokaj-Hegyalja védelmi rendszere a 15-16. században.....	15
TAKÁCS PÉTER A lakosság életmódja Cigándon a lápok lecsapolása előtt.....	23
DOBÁNY ZOLTÁN Tájhasználat és antropogén tájformálás a Sajó mente településein (18-20. század).....	41
KRISTÓF ANDREA A miskolci agglomeráció fejlődési pályája (1970–2015).....	64
OLAJOS CSABA Tállya településszerkezeti fejlődése.....	82
BELUSZKY PÁL A városok – olvasztótégelyek? (A [nyelvi] asszimiláció területi vonatkozásai a dualizmus korában – I.).....	102
KÓKAI SÁNDOR Adalékok a szerémségi borvidék történeti földrajzához.....	123
SZULOVSZKY JÁNOS Adatok a magyarországi szeszipar történetéhez (1850–1910).....	136
NAGY MIKLÓS MIHÁLY Vonal- és sávserű földrajzi jelenségek a magyar hadtörténelemben.....	152
DR. SUBA JÁNOS A magyar katonai vezetés elképzelése az 1918. évi Bukaresti békében az Osztrák-Magyar Monarchiához csatolt új román terület felosztására Ausztria és Magyarország között.....	168
KORMÁNY GYULA Az Ibrányi járás agrárgazdaságának főbb jellemzői a XX. század derekától a XXI. század második évtizedéig.....	188
FRISNYÁK SÁNDOR Süli-Zakar István történeti földrajzi munkássága.....	205
CSÜLLÖG GÁBOR Dr. Süli-Zakar István (1945–2017).....	213

Szerzőink figyelmébe

Folyóiratunk a Kárpát-medence történeti földrajzával vagy a történeti geográfia tudományelméleti és módszertani kérdéseivel foglalkozó tanulmányokat közöl. A közlésre szánt műveket a szerkesztő e-mail címére (kokai.sandor@nye.hu), Word-fájlban kérjük elküldeni. Az angol nyelvű tartalmi összefoglalóval ellátott, táblázatokkal, vonalas ábrákkal és fényképekkel is illusztrált tanulmányokat a Földrajzi Közlemények c. folyóirat formai követelményrendszerének megfelelően szíveskedjenek összeállítani. A formai követelmények elérhetők:

http://zeus.nyf.hu/~foldrajz/tfk_form.pdf

A beérkező dolgozatokat a szerkesztőbizottság lektoráltatja.

A Történeti Földrajzi Közlemények egyelőre évente két alkalommal (esetleg összevont számként), később évnegyedes folyóiratként jelenik meg. A folyóirat az Interneten is elérhető: <http://www.nye.hu/foldrajz/sites/www.nyf.hu.foldrajz/files/tortenei-foldrajzi-kozlemenyek-2.pdf>